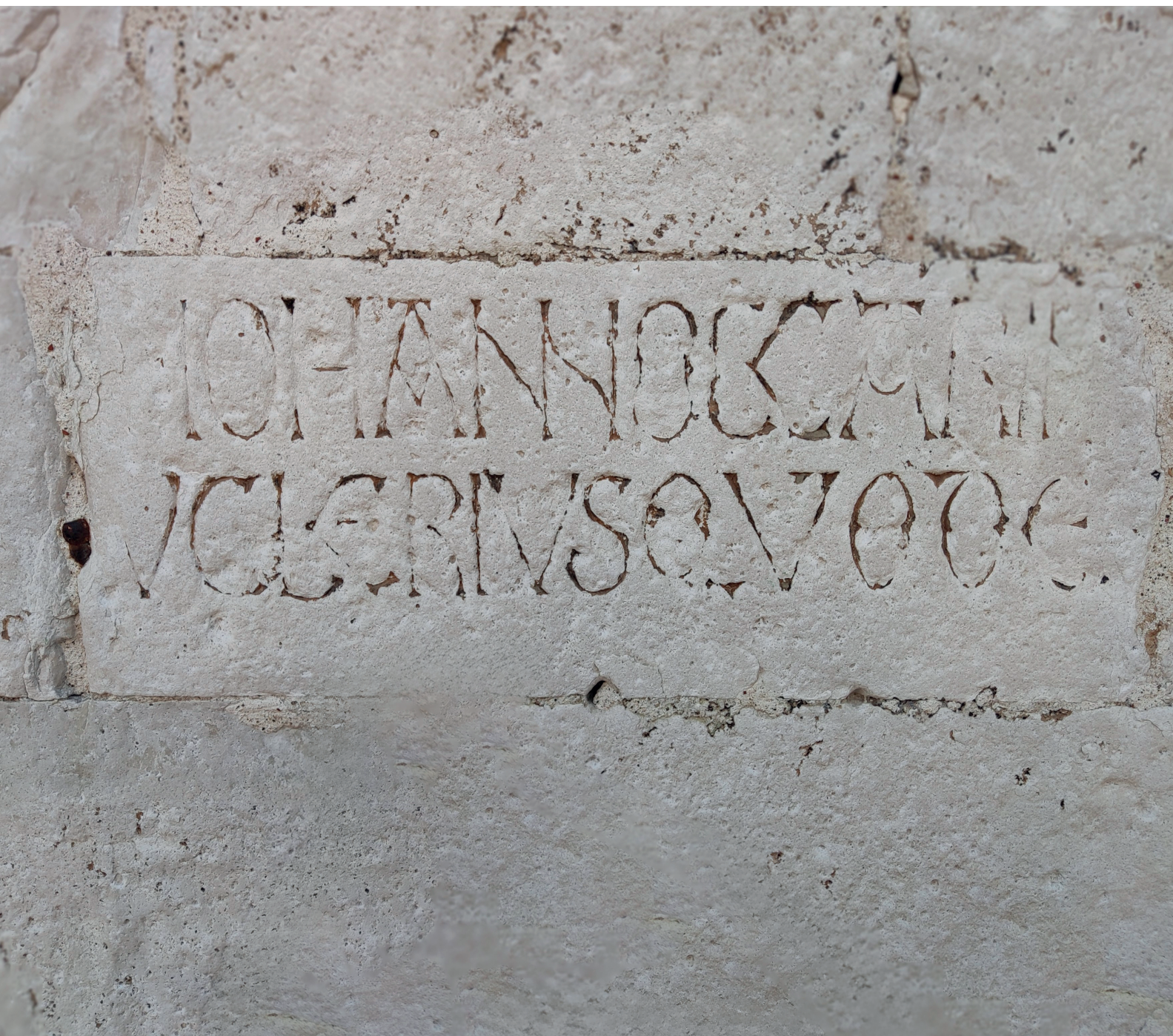

8

ДА ПОСТРОИШ БЪДЕЩЕ НА ОСНОВИТЕ НА МИНАЛОТО
CONSTRUCTING THE FUTURE BASED ON THE PAST

8

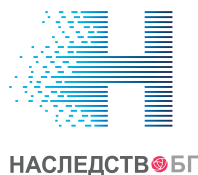
Научни известия

2025

Бюлетин „Наследство БГ“

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

НАСЛЕДСТВО БГ

Център за върхови постижения „НАСЛЕДСТВО БГ“ | Година V, брой 8, 2025

Бюлетинът „Наследство БГ“ – Научни известия се публикува два пъти годишно и е достъпен във всички институции партньори в Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“ (ЦВП). Партньорите в ЦВП са абонати на списанието и получават копие. Електронният вариант е достъпен на <https://www.nasledstvo.bg/>

Bulletin ‘Heritage BG’ – Research Announcements is published two times a year and is available at all Center of Excellence “Heritage BG” (CoE) locations. Member institutions of the CoE and subscribers will receive a copy. Digital edition is available at <https://www.nasledstvo.bg/>

Текстовете са оценени чрез peer-review, като преминалите успешно тази процедура и редакция се публикуват в този брой.

The texts are peer-reviewed and only the successfully went through this procedure are published in the issue.

Фотографиите в броя, използвани за декоративни карета, са на Емануел Мутафов и са правени в Амалфи и Бари, Италия.

The pictures used as decorative spots, were taken by Emmanuel Moutafov in Amalfi and Bari, Italy.

Корица I: Пристанището на Амалфи, Италия, снимка: Емануел Мутафов
Корица IV: Латински надпис от фасадата на катедралата в Бари, Италия, снимка: Емануел Мутафов

Cover I: View to the port of Amalfi, Italy, photo: Emmanuel Moutafov
Cover IV: Latin dedicatory inscription from the Bari cathedral, Italy, photo: Emmanuel Moutafov

Художник на корицата Даниел Нечев
Cover designed by Daniel Nechev

Печат Дайрект сървисиз, 2025
Printed by Direct Services, 2025

Център за върхови постижения „Наследство БГ“
Centre of Excellence 'Heritage BG'

БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“ – НАУЧНИ ИЗВЕСТИЯ
BULLETIN 'HERITAGE BG' – RESEARCH ANNOUNCEMENTS

Рецензирано издание в два броя годишно
Peer-reviewed periodical in two issues per year

Съставител на броя
Емануел Мутафов

This issue is edited by
Emmanuel Moutafov

Година IV, брой 8 / Year V, issue 8th
София, 2025

Година V, брой 8 / Year V, issue 8th
Sofia, 2025

Главен редактор проф. д.н. Емануел Мутафов
Заместник-главен редактор проф. дфн Оля Харизанова

Editor in Chief Prof. DSc Emmanuel Moutafov
Deputy Editor in Chief Prof. DSc Olya Harizanova

Редакционна колегия

проф. д.н. Емануел Мутафов (главен редактор), акад. проф. дин Иван Илчев (председател на редколегията), проф. дфн Оля Харизанова (зам. главен редактор), проф. д-р Стоян Недков (НИГГТ-БАН), проф. дфн Албена Ангелова-Георгиева (ИЕФЕМ-БАН), проф. д-р Фантина Рангелова (УАСГ), гл. ас. д-р Нели Ганчева (КМНЦ-БАН), проф. д.н. Бистра Димитрова (НСА), проф. д.н. Иван Кралов (ТУ-София), доц. д-р Елка Димитрова (ИЛ-БАН), чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ-БАН)

Editorial Board

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (Editor in Chief), Prof. DSc Ivan Ilchev (President of the Editorial Board), Prof. DSc Olya Harizanova (Deputy Editor in Chief), Prof. Dr Stoyan Nedkov (NIGGG-BAS), Prof. DSc Albena Angelova-Georgieva (IEFSEM-BAS), Prof. Dr Fantina Rangelova (UASEG), Assist. Prof. Dr Neli Gancheva (CMRC-BAS), Prof. DSc Bistra Dimitrova (NSA), Prof. Dr Ivan Kralov (TU-Sofia), Assoc. Prof. Dr Elka Dimitrova (IL-BAS), Prof. DSc Alexander Kostov (IBSCT-BAS)

Международна редакционна колегия / International Advisory Board

Assoc. Prof. Dr Ines Grigorescu (Romania), Prof. DSc Irina Sedakova (Russian Federation), Prof. Dr Damian Kashkalev (USA), Prof. DSc Aleksander Naunow (Italy/Poland), Prof. DSc Roumiana Tsenkova (Japan), Prof. Dr Pedja Filipović (Serbia), Assoc. Prof. Dr Alexander Iliev (USA), Dr Sophoklis Christophoridis (Greece), Prof. DSc Harald Heppner (Austria), Dr Habil Henrike Schmidt (Germany), Dr Maria Litina (Greece)

Редакционен екип

проф. д.н. Емануел Мутафов (ИИИЗк-БАН), акад. проф. дин Иван Илчев (СУ), проф. дфн Оля Харизанова (СУ)

Editorial Staff

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (IAS-BAS), Prof. DSc Ivan Ilchev (Sofia University), Prof. DSc Olya Harizanova (Sofia University)

Издател

© Сдружение „Център за върхови постижения „Наследство БГ“
София 1000, ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“ № 7, 2025
yearbook@nasledstvo.bg

Publisher

© Association Centre for Excellence 'Heritage BG'
Sofia 1000, 7 General Iosif V. Gurko Street, 2025
yearbook@nasledstvo.bg

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“, Година V, брой 8, 2025

Research Announcements

Bulletin 'Heritage BG', Year V, Issue 8th, 2025

ДА ПОСТРОИШ БЪДЕЩЕ НА ОСНОВИТЕ НА МИНАЛОТО CONSTRUCTING THE FUTURE BASED ON THE PAST

Contents/ Съдържание

Гергана Русева (СУ), Емануел Мутафов (БАН).

*Джайнистка „бронзова“ статуетка: иконография
и разчитане на надписа / Jaina 'Bronze' Altar-piece: Iconography
and Reading of Its Inscription5*

Ели Филипова (ИБЦТ-БАН).

*Бирата: силна напитка... и много вкусна за научилия се да я пие
(Xen. An. 4.5.27) / Beer: An Extremely Strong Drink...,
and Very Sweet When One Is Used to It (Xen. An. 4.5.27)36*

Diana Popova-Dobreva (HCA).

*The Strigil: A Prototype of Instrument-Assisted Soft Tissue
Mobilization for the Prevention and Treatment of Soft Tissue
Dysfunctions / Стригилата: Прототип на инструментално
асистирана мобилизация на меките тъкани
за превенция и лечение на дисфункции на меките тъкани46*

Златомира Герджикова (ИБЦТ-БАН)

*Църковният събор като съдебен процес: случаят с Паладий
от Раџиария / The Church Council as a Court: the case
of Palladius of Ratiaria54*

Андриана Спасова (ИЛ-БАН).

*Конструиране на националната фигура: визуални
и наративни подходи към Възраждането / Constructing
the National Figure: Visual and Narrative Approaches to the Revival62*

Ива Станоева (ИЕФЕМ-БАН). <i>Издание със снимки на „народни костюми“ от 1888–1889 г. като мост към опазване на наследството / Publication of Photos of ‘Folk Costumes’ Dating Back from 1888–1889 as a Bridge to Heritage Preservation</i>	72
Alexandre Kostov (ИБЦТ-БАН). <i>Professional Organizations of Bulgarian Engineers During the Interwar Period / Професионалните организации на българските инженери и архитекти през междувоенния период</i>	80
Mariana Angelcheva, Tatyana Tomova (HCA). <i>Effective Manual Practices and Wellness Industry / Ефективни масажни практики и уелнес индустрия</i>	88
Darinka Ignatova (CY). <i>Monitoring of School Wellness Based on the Effect of Volleyball Methodology / Мониторинг на училищен уелнес въз основа на ефект от волейболна методика</i>	94
Nikolina Dimitrova (HCA). <i>Harmonious Development of Psychological, Physical, and Emotional Wellness in Students Practicing Judo / Хармонично развитие на психически, физически и емоционален уелнес при ученици, практикуващи джудо</i>	102
Tatyana Tomova, Mariana Angelcheva (HCA). <i>Massage Techniques – Traditions and Innovations in Their Application in Bulgaria. Historical Overview / Масажни техники – традиции и иновации и тяхното прилагане в България. Исторически обзор</i>	110
Даниела Симеонова-Коруджиева (ИЕФЕМ-БАН). <i>Как се откри дисонантното културно наследство / How Was Dissonant Cultural Heritage Revealed</i>	120
Elitsa Bozhkova (ИЕФЕМ-БАН). <i>The Palace and Botanical Garden in Balchik – a Possible Nomination for Cultural Landscape of the UNESCO List / Архитектурно-парков комплекс Дворецът и Ботаническата градина в Балчик – една възможна номинация за културен пейзаж в списъка на ЮНЕСКО</i>	130

Джайнистка „бронзова“ статуетка: иконография и разчитане на надписа

Jaina 'Bronze' Altar-piece: Iconography and Reading of Its Inscription

Гергана Русева

СУ „Св. Климент Охридски“

Емануел Мутафов

Българска академия на науките

Абстракт: Настоящото изследване предлага сравнително точно датиране, описание на иконографията, оригиналния текст, гравирани на писмеността деванагари, и транслитерация и превод на четивната част от надписа от задната страна на джайнска (джайнистка) метална статуетка-олтар най-вероятно от Гуджарат или Раджастхан на свършения учител тиртханкара Паршванатха. Освен съпоставка и сравнителен анализ с други образци на джайнистки бронзови статуетки-олтари, статията въвежда и в контекста, в който такива статуетки са създадени, като накратко е представено религиозно-философското учение на джайнизма,¹ описана е идеята за свършените двама и четирима учители тиртханкара, споменати са най-важните от тях и основните им достижения и идеи. Изследваната статуетка е по-късна от посочената в надписа ѝ дата, вероятно е изработена от занаятчия, който не е бил детайлно запознат с джайнизма и с иконографията на Паршванатха. Към този извод насочва изпускането на важни детайли и преобразяване на част от задължителните елементи. Макар върху надписа от задната страна на статуетката да е изписана датата на предполагаемото създаване на статуетката – 1354 (1298 г.), при анализ на сплавта, от която е направена, се оказва, че тя е от XIX в.

Ключови думи: джайнизъм, джайнски статуетки, Паршванатха, Паршва, олтари

Key words: Jainism, Jaina statuettes, Parshvanatha, Parshva, altar-pieces

Dr Gergana Ruseva is a full Professor of Indology at the Sofia University 'St Kliment Ohridski' and a Head of the Classical East Department at the same University.

E-mail: grruseva@uni-sofia.bg

Dr Emmanuel Moutafov, DSc, is a full Professor of Medieval and Pre-modern art at the Institute of Art Studies of the Bulgarian Academy of Sciences and Vice-President of the Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: emmanuel.mutafov@cu.bas.bg

¹ Думата произхожда от санскритската (или ардхамагадхската) дума джаина (*jaina*), която означава „свързан с Джина (*jina*)“, т.е. с „победителя“, с този, който е постигнал всезнание. В санскрит и ардхамагадхи има дифтонг *ai* (*ai*), който се произнася като две гласни, а не като гласна и полугласна *ai*. Въпреки това в настоящото изследване ще използваме общоприетото за българския език изписване „джайнизъм“, „джайнски“, „джайнистки“ с договорката, че не е съвсем коректно. Освен това думата Джина „победител“, макар да не е собствено име и да се отнася до един от двама и четирите тиртханкара, ще се изписва с главна буква, както се изписва и думата Буда (*buddha*) „пробуден“, „узнал“, като име, идващо от постигането на някаква цел, а думата тиртханкара „създаващ брод“ (която всъщност се отнася до всеки от двама и четиримата Джина) ще се изписва с малка буква като обозначаваща функция на Джина. С малка буква ще изписваме и думата архат „заслужаващ“, „заслужил“, епитет на всеки тиртханкара, но може да се използва и за други хора, достигнали до дълбоки прозрения за реалността.

В нашето изследване ще разгледаме статуетката-олтар като тримерен обект и ще се спрем най-вече на иконографията на предната страна, на надписа от задната страна и на материалите, от които е направена. Ще обърнем внимание и на нейната „автентичност“ – надписът на задната страна на изследваната статуетка-олтар посочва много по-ранна дата – 1298 г., отколкото в действителност е създадена статуетката – (установено въз основа на изследване на сплавта, от която е направена и сравнение с други статуетки и „бронзови“ изделия, които са датирани), което доказва, че тя е копие на по-ранна статуетка. Това копие изглежда е изработено от майстор, който не е добре запознат с джайнистката религия, защото някои от изображенията на предната страна не се подчиняват на характерната за *тиртханкара* и по-специално за *тиртханкара* Паршванатха иконография.²

Шест подобни бронзови олтара от Раджастхан или Гуджарат, посветени на Паршванатха, са изследвани детайлно от Флюгел, Крюгер и Шах,³ като една от статуетките-олтари (номер 5 в тяхното разглеждане) много наподобява по иконография и текст на задната страна на тази, която изследваме. Не става дума обаче за абсолютно съвпадение. Данги и Кришнамурти⁴ изследват и превеждат (доколкото текстът е запазен) девет епиграфски надписа, гравирани на задната страна на бронзови статуетки-олтари от района Чхаркхи Дадри, разположен в щата Харяна, от XI – XIII в. Две от тези статуетки са посветени на Паршванатха.

1. ОСНОВНИ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИ ИДЕИ НА ДЖАЙНИЗМА

Джайнизмът е една от най-старите религиозно-философски системи на Индия, възникнала през VI в. пр. Хр. успоредно с

будизма. Основоположник на историческия джайнизъм е Вардхамана Махавира (599 – 527 пр. Хр.), последният от двайсет и четиримата *тиртханкара* – просветлени учители, които разкриват пътя към освобождение. Въпреки че днес има сравнително малък брой последователи – около четири и половина милиона души, съсредоточени почти изцяло в Индия, джайнизмът продължава да оказва огромно влияние в обществото. Това се дължи на богатата философска традиция, уникалната аскетична етика, както и на социалния и икономически профил на джайнистката общност в съвременността.

Към най-ранното учение на джайнизма може да се причислят следните твърдения: не трябва да се убива, наранява, измъчва или обижда нито едно живо, чувстващо същество; светът е изпълнен с невежество и страдание, причинени от действията; действията водят до прераждане; отричането на съществуването на този свят е равносилно на отричането на собствените ни вътрешни преживявания.⁵

В сърцевината на по-късно развитата джайнистка метафизика стои ясното разграничение между живи (*jīva*) и неживи (*ajīva*) субстанции.⁶ Всяка „субстанция“ *дравя* (*dravya*) е вечна същност, която притежава неизменни качества *гуна* (*guna*). Върху *дравя* възникват различни модификации или състояния. Най-висшата *дравя* е душата *джива* (*jīva*), наричана също и *атман* (*ātman*), и душите са безброй. *Джива* е свършена, всезнаеща, вечна, безформена и притежава неограничена енергия и безкрайно блаженство. Когато е подложена на влияния от страна на феноменалния свят на модалностите *самсара* (*samsāra*), *джива* приема тяло, родено от предходните действия, губи своето свършенство и става пилигрим в света чрез безброй форми на живот, определени от желанията и действията. Световният процес на

² Патрик Крюгер (Krüger 2022), който изследва илюстрирани джайнистки ръкописи, създавани в Западна Индия, смята, че илюстраторите не са джайнисти, а илюстрират и хиндуистки и будистки манускрипти. Това важи до голяма степен и за по-късните бронзови джайнистки статуетки-олтари от Западна Индия, както и конкретно за изследвания образец.

³ Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁴ Dang, Krishnamurthy 2019.

⁵ По-подробно вж. Dundas 2002 [1992]: 41-44.

⁶ Dundas 2002 [1992]: 93-97.

феноменалния свят *самсара* е безначален и вечен и в своята цялост непроменлив, тъй като обхваща цялото време. За обвързаното индивидуално съзнание той се разгръща в потока на времето във вечно повтарящи се световни периоди на еволюция и деволуция.⁷

Като спасителна доктрина джайнизмът има за цел да осигури средства за развитието на висше знание или всезнание, естественото свойство на душата в нейното чисто състояние, в което съзнанието ѝ е безкрайно.⁸ В *самсара* съзнанието е ограничено от действията (*карма*) на душата, които се прилепят към него и го натоварват, така че то да потъне в подходящата позиция в света и да приеме възплъщение, което се определя от етичното качество на нейните минали желания и действия.⁹ Освобождението *мокша* (*mokṣa*) се постига, когато душата се издигне над възвличането в желания и действия и всички натрупани от миналото такива се изчерпят.¹⁰ Добрите действия водят до временното благополучие на душата, но не и до освобождение, а сред лошите действия най-пагубно е нараняването на живота и живите същества.¹¹ Ако човек достигне освобождение приживе, той става свършен *сиддха* (*siddha* „постигнал [целта си, освобождението *мокша*, *нирвана*]) или *тиртханкара* (*tīrthankara*, „създател на брод“ [за пресичане на потока на *самсара* към брега на *нирвана*])).¹² Просветлението е виждане и осъзнаване, което дава пряк достъп до всички реалности

във всички времена. То е постигане на върховно и „единствено“ (*кевала* *kevala*)¹³ по рода си знание. Постигналите състояние на *нирвана* (*nirvāṇa*) се радват на четирите постижения: безкрайно знание, безкрайно виждане, безкрайна сила и безкрайно блаженство.¹⁴

Джайнистите използват думата *параматман* (*paramātman*)¹⁵ „върховен аз“ за чистия, кармично необвързан аз. Именно осъзнавайки този *параматман*, различните *джива* достигат върховното състояние на всезнание и в този смисъл *параматман* е обект на поклонение. В известна степен джайнизмът е атеистичен, доколкото не признава съществуването на бог създател и на намесата на някакво божествено същество в човешкия живот. Според Пол Дундас¹⁶ обаче джайнизмът до голяма степен е теистична религия, защото „приема съществуването на божествен принцип – *параматман*, често всъщност наричан „Бог“ [...], съществуващ в потенциално състояние във всички същества“. В тази връзка е и почитането на различните *тиртханкара* като „Бог“.¹⁷

Във връзка с невъзможността един всезнаещ адепт да предаде адекватно в концептуални термини абсолютното знание джайнистите разработват две доктрини – за множеството модалности *анеканта* (*anekānta* „не единствено, [което изключва всички други]“, „неопределено“, „относително“¹⁸) и за условната предикация *сядвада* (*syādvāda* „учение за това, което би могло да бъде“, „потвърждаване и на възможното и на не-

⁷ По-подробно вж. Werner 2005 [1997], Tatia 1951, Dundas 2002 [1992]: 41-44, 86-111.

⁸ Вж. Dundas 2002 [1992]: 88-90. Джайнизмът разработва път към освобождението, който се припокрива в много отношения с тези на будизма и на йога на Патанджали. Джайнистките източници са кодифицирани сравнително късно, което улеснява влиянието на по-късните развития в будистките и хиндуистките учения, затова е трудно да се възстановят първоначалните възгледи на джайнизма. Това важи и в частност по отношение на елементите и в композициите на образците на храмовото изкуство и в частност на бронзовите статуетки-олтари (Dundas 2002 [1992]: 28-30, Werner 2005 [1997]).

⁹ Dundas 2002 [1992]: 97-104, Werner 2005 [1997].

¹⁰ Dundas 2002 [1992]: 104-106.

¹¹ Обаче според джайнисткия учен, аскет и поет Джинадатта Сури (XII в., който пише в период, в който мюсюлманите разрушават храмове и пречат на пилигримството), във времена на религиозно преследване, разрушаване на храмове и др., всеки религиозен човек, принуден да се сражава за вярата си, ако убие някого, ще получи заслуги и няма да загуби духовните си постижения (Dundas 2002 [1992]: 163).

¹² Werner 2005 [1997].

¹³ От тук и самото състояние се нарича *каиваля* (*kaivalya*), а адептите, които са го постигнали – *кевалин* (*kevalin*).

¹⁴ Dundas 2002 [1992]: 32-33.

¹⁵ За концепта *атман* вж. Ruseva 2012.

¹⁶ Dundas 2002 [1992]: 110.

¹⁷ По-подробно вж. Dundas 2002 [1992]: 110-111.

¹⁸ Monier-Williams 1991: 42.

възможното¹⁹). Сложността на реалността не може да бъде изразена по отношение на една или друга от възможните модалности или гледни точки и затова *анеканта* приема и уважава всичките, като предлага синоптичен вместо едностранчив поглед върху реалността: слепците, които докосват различни части на слона, донякъде са прави за това, какво представлява той, но не са изчерпателни. Този плурализъм в идеите всъщност не позволява на противниците на джайнизма да го критикуват, защото той не представя философска или догматична доктрина. Според джайнистите, когато се изказва каквото и да е твърдение, трябва да се използва думата *сяд* (*syād* „би могло да бъде“, „може“), като така всяко изказване става в потенциално наклонение.²⁰

2. АДЕПТИТЕ НА ДЖАЙНИЗМА

Последователите на джайнизма го смятат за вечно учение, предавано от учителите *тиртханкара*. Има двацет и четирима такива учители, като името на първия, Ришабха (*Rṣabha*), се споменава във ведическите Калпасутра (*Kalpasūtra*) във връзка с радикално учение за ненасилието. Историчност се приписва на двацет и третия, Паршва или Паршванатха (*Pārśva, Pārśvanātha*), за когото

се смята, че е живял през VIII в. пр.Хр., и на двацет и четвъртия, последния *тиртханкара* Вардхамана Махавира²¹ (*Vardhamāna* „подпомагащ израстването, развитието“, *Mahāvīra* „велик герой“), наречен също впоследствие и Джина (*Jina* „победител“, така биват наричани и останалите *тиртханкара*), живял през VI в. пр. Хр., на когото в западната наука се приписват джайнските учения. Според джайнистите има безкраен брой цикли на еволюция и деволуция и в най-ниската точка на съществуването на всеки отделен цикъл джайнските учения се губят. Затова се налага последователното идване на *тиртханкара*, които създават *тиртха* „брод“ за хората над океана на *самсара* и задействат трите скъпоценности на вечното учение – правилна вяра, правилно знание и правилна практика. Животите на всеки от тях следват една и съща линия. Винаги се раждат в семейство на войни (*кишатрия*), биват пробудени от богове за своята съдба на духовни учители, оттеглят се от света и стават скитащи аскети, практикуват медитация и различни практики, достигат всезнание, което е идентично на свобода от всякакви зависимости в рамките на *самсара*. После проповядват учението и умират, като освободените им души достигат най-големите висини на вселената и там обитават блажено заедно с останалите просветлени.²²

¹⁹ Вж. Monier-Williams 1991: 1273.

²⁰ Dundas 2002 [1992]: 229-233, Werner 2005 [1997]. За представите за *ахимса* „ненараняването“ и *анеканта* в един от по-старите клонове на джайнизма – *ардхалхалака* (*ardhaphālaka*), и изобщо за този клон от аскети, летящи във въздуха дори по-високо от полубожествените създания *киннара* вж. Quintanilla 2004. В своята статия Соня Кинтанила изследва ранното джайнистко представяне на аскети и богини в Матхура, като разглежда как тези фигури възплъщават принципите на *ахимса* (ненасилието) и *анеканта* (неабсолютизма) и анализира как тези принципи са изобразени в изкуството и епиграфиката, предлагайки прозрения за ранното развитие на джайнизма.

²¹ Той е по-възрастен съвременник на Буда и е починал няколко години преди него.

²² Например, в предишните си рождения Махавира е внук на Ришабха, обитател на ада, лъв и др., а в последното си прераждане е бог. От това му прераждане душата му по погрешка е вложена в утробата на жената на брахман, но тази грешка бързо е поправена и е преместена в утробата на жената на цар – тиртханкара може да се роди само в съсловието на войните. (И влагането и пренасянето на душата се извършва от еленоглавия бог, пълководец на армията на бог Индра, Хари Негамеси (*Hari Negamesi*), популярно божество, свързано с раждането. Този епизод вероятно е вмъкнат по-късно в биографията, като единият мотив може да е поставянето на по-ниска позиция на брахманското съсловие, а другият – представяне на необикновено раждане на основателя на учението.) Наречен е Вардхамана „увеличаващ“, защото богатството на семейството се увеличава след неговото раждане. Жени се за принцеса Яшода, от която има дъщеря. Когато е на трийсет години боговете го посвещават и той става скитащ аскет. Дванадесет години и половина пости и медитира, отбива атаките на хора и животни със сила и в резултат на героичния си начин на живот бива наречен Махавира (*Mahāvīra* „велик герой“). Получава просветление и обучава единайсет брахмани да разпространяват учението и да ръководят аскетичните школи и обществото като цяло. Вардхамана умира на седемдесет и две години на територията на съвременния щат Бихар. Тялото му е кремирано, боговете отнасят костите му в небесата, а пепелта му е разпръсната из долината на р. Ганга. Вж. Dundas 2002 [1992]: 19-26. Освен *тиртханкара* в джайнизма с думата *панчапарамешхи* (*pañcaparameṣṭhi*) се обозначават петте вида най-велики същества и те са *архат* (*arhat* „способен“, „вещ“), *сиддха* (*siddha* „постигнал“, „успял“), *ачаря* (*ācārya* „учител“, „наставник“), *упадхя* (*upādhyāya* „учител“, „наставник“) и *садху* (*saddhu* „свят човек“).

Когато светът е в по-благоприятните еони, появата на различните *тиртханкара*, живеещи дълго и притежаващи по-големи тела и голяма продължителност на живота, е през огромни периоди от време, но когато светът е в най-слабо развитата си форма, в *калиюга*, учителите, вече с нормални човешки тела и нормална продължителност на живота, се появяват по-начесто – разликата във времето на Паршванатха и Махавира е само двеста години. Първият *тиртханкара*, Ришабха, е роден според легендите във времента, когато вълшебните дървета на желания вече не са били достатъчно ефективни и той е изпълнявал и ролята на социален и културен герой, учещ хората на земеделие, готвене, писане, организиране на обществото, ритуали, включително и на даване на подаяния на аскетите. Освен първият и последните двама *тиртханкара*, отделна е и историята на Малли (Mallī, жена според представителите на едната от двете големи секти, *шветамбара śvetāmbara* „[облечен в /имащ] бели дрехи“; другата голяма секта е *дигамбара digāmbara* „имащ за дреха посоките“, т.е. „гол“).²³

Предпоследният *тиртханкара* Паршванатха премахва пречките и пази хората и е най-популярният от всички *тиртханкара* – видно и от най-големия брой култови изображения в негова чест.²⁴ Разбира се, вероятно голяма роля за тази популярност изиграва и съществуването на широко раз-

пространени култове към змии и *нага*²⁵, които, съдейки по ранните скулптури на Паршванатха, са инкорпорирани в джайнизма още II – I в. пр. Хр.

Основните етични теми, които проповядва той са „съчувствието, ненараняването, приятелството с всички живи същества, отхвърлянето на ведическите жертвоприношения и осъзнаването на факта, че действията имат последици, които събират хората заедно.“²⁶

Значението на името Паршва е неясно, но може да задава някаква връзка с воинския клан Паршу.²⁷ Думата *натха* в ср.р. означава „убежище“, „подслон“. Колкото по-велик и силен е царят, толкова неговата способност да защитава е по-голяма. Царят е физически силен и може да защитава със силата на собствените си ръце.²⁸ Историята на Паршванатха е пресъздадена като вълшебната история, описана в *Паршванатха Чаритра* на Шри Бхавадеवासури.²⁹

3. ИКОНОГРАФИЯ НА ТИРТХАНКАРА

Почитанието на образи в джайнизма вероятно е свързано с по-ранни култове към различни *якши* (м.р.) и *якши* (ж.р.) – полубожествени същества, свързани със свещени дървета и водоеми. Тези култове представляват важна част от народната вяра в

²³ Пак там.

²⁴ Dundas 2002 [1992]: 33.

²⁵ *Нагите* (*nāgā* „змия“, „кобра“) са силна полубожествена раса от получовешки, полузмийски същества, които живеят в подземния свят (*натала*, *нагалока*), пълнен със скъпоценни камъни, злато и други земни съкровища. Те често се свързват с реки, езера, морета и кладенци и са пазители на съкровища. *Нагите* могат да влияят на бурите и градушките като змейовете по нашите земи. Понякога могат да приемат човешка, полу-човешка или змийска форма и се изобразяват основно като хора със змии по главите и вратовете, като обикновени змии или като хора от кръста нагоре и змии от кръста надолу. Най-известният цар на *нагите* е Ананта („безкраен“), или Шеша („остатък“). Той е „остатъкът“ след поредното разрушение на света, хтоничният хаос, плуващ върху първичните води. В мита за разбиването на океана, боговете, за да се сдобият с питието на безсмъртието използват царя на *нагите* Васуки като въже. Друг цар на *нагите*, Мучалинда, защитава от страшна буря просветления Гаутама Буда, като разпростира качулката си със седем глави над него. Прасад (Prasad, 960:133) посочва, че този епизод е свързан с култа към *нагите* в Бихар. Двамата най-приблизени ученици на Буда, Сарипутта и Моголлана, са наричани Маханага или „Велик *нага*“ (Gombrich 1996: 74). Имената на някои от най-важните фигури в историята на будизма са Дигнага, Нагасена и Нагарджуна. По-подробно за *нага* вж. Ruseva 2023: 92-93, 126.

²⁶ Dundas 2002 [1992]: 33.

²⁷ Вж. Śāh 2000: 3. Джайнската традиция предлага за произход на името съня на майката на Паршванатха – когато е бременна със сина си, тя сънува, че от едната ѝ страна пълзи голяма змия и затова дават име на детето Паршва „страна“, „отстрани“. Друг вариант е „господар на Паршва“, а Паршва е името на известен *якша*.

²⁸ Gonda 1956a: 39-40.

²⁹ Вж. Bloomfield 1919.

Древна Индия.³⁰ Някои от изображенията представят *тиртханкара* под дърво – вероятно художествен похват за асимилиране на древния култ към *якшиа*, макар че дърветата не играят значителна роля в по-късната джайнска иконография, вероятно, за да бъде отличена тя от будистката. Смята се, че дървени и теракотени фигури на различни *якшиа* и *якшии*, част от които са запазени, са прототипи на по-късните изображения на *тиртханкара*.³¹

Интересен пример за устойчивост на култа към *якшиа* в джайнизма е Манибхадра – *якшиа* покровител на търговските кervани в Матхура, който от XIV–XV в. става покровител и на школата *тапагачча* (клон на *швешамбара*), макар днес ролята на този *якшиа* да е значително намалена.³²

БОГИНЯТА

Около началото на нашата ера джайнизмът прибира под шапката си и някои от местните култове към различни богини (*деви devī*, *якшии yakṣī*), като има опит да се свърже всеки *тиртханкара* с конкретна богиня. До X в. почитането на *якшии* (вж. Изображение 6) или богини-пазителки (носещи само благовидните черти на хиндуистките богини) в джайнизма придобива самостоятелно значение. Докато мъжките божества покровители остават по-скоро незабележими (с изключение на змийския принц Дхаранендра, покровител на Паршва), някои богини стават обект на независим култ, почти необвързан със съответния Джина. Такъв е култът към богинята (*якшии*) Падмавати (*Padmāvatī*), свързана с *тиртханкара* Паршва. Падмавати се утвърждава като богиня на лекуването от змийски ухапвания,

благосъстоянието и красотата.³³ Почитат се и някои богини, тясно свързани с хиндуизма като Лакшми, богинята на богатството, и Сарасвати, богинята на знанието. Най-старото известно изображение на Сарасвати от I в. е джайнистко и на него богинята е изобразена със свещена книга в ръка в същата поза, в която Махавира постига просветление. Тя е покровителка на джайнистката свещена литература и на познанието.³⁴

ПОКЛОНЕНИЕ, ПУДЖА

Във връзка със забелязаното по статуетката-олтар, която изследваме, изтъркване на горната част на надписа и очевидно излъскване на горната ѝ част, ще изясним какъв е обрядът по поклонение – *пуджа* на образа на *тиртханкара*. *Пуджата* е поклонение, насочено към общуване с божество/божественото посредством принасяне на дарове пред неговата иконична форма. Може да се извършва у дома пред изображение или статуетка олтар или в храм. Най-простият начин на поклонение е гледането на образа на *тиртханкара* с ум, насочен към качества, които той възплъщава. Такъв е и начинът на почитание за всички аскети. Миряните, от друга страна, се очаква да му предложат дарове като на цар, новородено бебе или скъп гост. В какво точно се е състоял първоначално обичаят не се знае, но най-вероятно е включвал изкъпване на образа. От VI в. нататък се принасят камфор, цветя, ориз, ароматни пръчици, пламък/светлина, сладки, плодове и вода. Когато мирянинът извършва *пуджа*, той произнася „оттегляне“, като преминава от профанния свят в свещеното пространство на *самавасарана*, проповедта на *тиртхан-*

³⁰ Shah 1987: глава 3. Махавира например проповядва в покрайнините на гр. Чампа край дърво, култово място на *якшиа* Пурнабхадра. Мястото за поклонение се нарича *чаитя* (*caitya*) – дума, която в джайнизма започва да означава както свещено място или храм, така и изображение на *тиртханкара*. *Чаитя* включват ограждения около дървото, олтар и каменни плочи за поклонение (или възпоменателни) *аяганата* (*ayāgapaṭa*), поставени от дарители в основата на дървото. Вж. Joshi 1989, Dundas 2002 [1992]: 202, Quintanilla 2000.

³¹ Shah 1987: 37, Ghosh 1974: 479-81, 487.

³² Dundas 2002 [1992]: 202, Mitterwallner 1989: 370.

³³ Богинята Амбика, свързана с *тиртханкара* Неми, се почита самостоятелно още от VII в., като култът към нея е особено силен в Гуджарат, където с нея се свързва легенда за жена на брахман, изгонена от мъжа си за това, че е дала храна на джайнски монах. След поредица от чудеса тя умира заедно с децата си и се преражда като богиня-покровителка. Изобразява се с две деца и плодове манго – символи на плодородие и защита при раждане.

³⁴ По-подробно вж. Dundas 2002 [1992]: 214-216.

кара. След това обикаля образа на *тиртханкара* три пъти, като образът остава отдясно (или по часовниковата стрелка). После изображението се измива и след това се намазва със смес на мляко и вода, като приносителят си представя, че самият той е господарят на боговете, Индра, който почита новородения *тиртханкара*. После поставя смес от камфор и сандалова паста върху всички основни части на тялото на образа, а после принася и цветя. След това поднася пламък и ароматна пръчица, а после – ориза, сладките и плодовете. После казва още веднъж „оттегляне“ и започва да съзерцава образа и да извършва вътрешно принасяне, като произнася молитви и свещени формули.³⁵

Остава въпросът защо се прави тази *пуджа* при условие, че *тиртханкара*, за когото се прави принасянето е извън човешката сфера и нито може да отговори, нито би могъл да се възползва някак от поднасяните му дарове – обратното би означавало, че не е изоставил страстите си и има някакво физическо присъствие в този свят. Джайнистите обясняват, че такова почитание ще донесе по-добро прераждане, като не се чака някакъв отговор или благословия от страна на *тиртханкара*, а духовно пречиства принасящия, евентуално премахва неговата *карма* чрез вътрешна трансформация. Образът на *тиртханкара* представя най-висши морални и духовни достижения, той е възплъщение на просветлена и освободена душа и като такъв подпомага осъзнаването на съвършенството на собствената душа на принасящия. Освен това чрез даряването, човек се отказва от това, което е дарил, все едно се отказва от материалния свят, потвърждавайки за себе си джайнисткия идеал на оттеглянето, отречението.³⁶

Съгласно един от клоновете (*кхаратара гачча*) на сектата *шветамбара* молби и молитви, касаещи светския живот, може да бъдат отправяни към *тиртханкара* Паршва, който е известен като помощник и спа-

сител. Изглежда обаче, че по-скоро *якиша* и *якиши* (богинята), които придружават Паршва, осъществяват желанията на предано отдадения, но е възможно и самото конкретно изображение в точно определен храм да събдва желания.³⁷

Основната иконография на *тиртханкара* в джайнизма остава до голяма степен непроменена от първото хилядолетие до сега. Макар че има вариации в детайлите – като начина на изобразяване на косата – цялостният визуален модел запазва строгост и разпознаваемост. Фигурите на *тиртханкара* представят идеализиран човешки тип, следващ индийските естетически норми за мъжествено тяло. Те възплъщават медитативно спокойствие и вътрешна сила.³⁸

Разпознаването на конкретен *тиртханкара* обикновено е възможно чрез отличителния символ *ланчана* (*lāñchana*), издълбан в основата на изображението. *Ланчана* на Паршванатха е змията кобра. Освен това в иконографията Паршва и Супаршва често са представени с качулки от кобри, а най-старите изображения на Ришабха се отличават с коса, спускаща се до раменете. Изображенията са изработвани от бял мрамор или черен камък и често са придружавани от божествени и полубожествени придружители, държащи *чхатра* и *чамара*.³⁹

В традицията на сектата *дигамбара*, *тиртханкара* се представят голи (символ на пълен аскетизъм), докато в сектата *шветамбара* често се добавя вълнообразна шарка на камъка като символична одежда, а от средновековието насам започват и да добавят стъклени или сребърни очи, бижута и дрехи.

Археологически свидетелства от Матхура сочат, че в ранния период джайнисти и будисти споделят общи архитектурни стилове – включително се използват и скални пещери, вдъхновени от отшелнически убежища. По-късно джайнистите развиват отличителна архитектура, заимствана от хин-

³⁵ По-подробно вж. Dundas 2002 [1992]: 204-208.

³⁶ Това поне е идеалът. В действителност понастоящем принасящият най-често очаква някакъв вид благословия от *тиртханкара*. По-подробно вж. Dundas 2002 [1992]: 209-212.

³⁷ Dundas 2002 [1992]: 211.

³⁸ Bruhn 1995, Balcerowicz 2011.

³⁹ Dundas 2002 [1992]: 203.

дуизма, включваща кули (*шикхара*), които символизират космическата ос, планината Меру, както и препратки към *самавасарана* – мястото за проповед на *тиртханкара*. Подобна храмова структура създава атмосфера, в която *тиртханкара* сякаш все още присъства, наред с *якши* и *якши*, богове и богини, реални и митични животни, и учението оживява.⁴⁰

Емблематичен пример за такъв модел на *самавасарана* е храмът Дхарна Вихара, разположен близо до гр. Ранакпур в Южен Раджастхан. Храмът е посветен на *тиртханкара* Ришабха, поръчан е от търговеца Дхарна Шах и е построен от архитекта Депака. Осветен е през 1441 г. от Сомасундара Сури от клона *тапа гачча* (*tapā gaccha*), не напълно завършен и досега. Той има четири входа към централна зала с четириликото изображение на *тиртханкара*. Вътрешността е изключително богато украсена с над 1400 колони и 108 странични светилища/олтари, въпреки че външният му вид е относително скромнен. Построен по модела на *самавасарана*, храмът остава най-големият джайнистки храм в предмодерна Индия.⁴¹

Храм в Ранакпур, Раджастхан, XV в.

4. ИКОНОГРАФИЯ НА ПАРШВАНАТХА

Когато се налага да се изобразят мотиви от субективния опит с божественото или трансценденталното, се налага да се използват специални инструменти и по-конкретно образни метафори. При изобразяването на Паршванатха, който като всички свършени учители *тиртханкара* е обожествен в по-късното учение, е важно на човека-учител да се припишат божествени качества, видими посредством образна метафора, при която има разлика между очевидните иконични елементи и значението зад тях. За да се изобрази божественото или трансцендентното, което е отвъд познатите форми, трябва да се използва мотив от реалността като заместител.⁴² Така ние ще търсим в иконографията на Паршванатха онези образни метафори, които го изобразяват като божествен, като притежаващ безкрайни знание, виждане, сила, и блаженство. В този смисъл моментът, в който Паршванатха постига освобождение и оттам насетне може да посочва на другите пътя към освобождението, е повратната точка, в която човекът става божествен или дори надминава божествата – става *девадидева* (*devādideva* „пръв бог сред боговете“) и като постига всезнание, той заема най-върховното място в една вселена с предопределен ред, който дори божествата не могат да променят. Макар и всички *тиртханкара* да се изобразяват в по-ранната литература и иконография като човешки същества, търсещи път към освобождението, постепенно в края на средновековието те стават част от световния цикличен ред и прокарват вечния закон, като изпълняват своята предопределена функция в повтарящата се вселена. В този смисъл най-великата божествена сила е всезнанието.⁴³

Как обаче се изобразява всезнанието на един *тиртханкара*? Той вече не е обикновен човек и трябва да може да бъде разпозна-

⁴⁰ Ghosh 1974: 38, Shah 1987: 23.

⁴¹ Dundas 2002 [1992]: 204.

⁴² Krüger 2022.

⁴³ Krüger 2022.

ван. Като цяло, както и в будизма, се следва модела на описание и изобразяване на *чакравартин* (*cakravartin* „този, който върти колелото [на света]“, „император“). Затова и джайнистките олтари се правят по точно определен начин и освен *тиртханкара* включват и допълнителни елементи – други *тиртханкара*, божества, полубожества, животни, листа от определени дървета, барабан, трон и други, подредени по точно определен начин със специална структура и най-често изобразяват някои от най-значимите моменти в живота му – когато адептът става Джина, *тиртханкара*, или момента, в който всички същества се събират около Джина, за да чуят учението (Изображения 1-6).⁴⁴

Най-старите изображения на *тиртханкара* са върху *аягапата* (думата *āyāgapaṭa* е композит от *аяга*, *āyāga* – „нещо свещено, което трябва да бъде почитано като божество“⁴⁵ и *пата*, *paṭa* – „каменна плоча“) – каменни плочи за поклонение (вж. Изображения 1-3).⁴⁶ Те представляват големи, фино гравирани каменни плочи (обикновено от червен

пясъчник) с надпис на епиграфски хибриден санскрит (вж. Изображение 1), намерени в района на северния индийски град Матхура и изработени в периода между I в. пр. Хр. и II в. сл. Хр.⁴⁷

Аягапата са гравюри, които се използват по време на медитация, при излагане на учението и/или като обекти за поклонение. Те са поставяни в храмове, „за поклонение на *архатите*“,⁴⁸ както гласят надписите върху тях. Повечето са джайнистки, но са използвани и от неджайнисти. Соня Кинтания ги разпределя в две основни групи – диаграмни (по-широко представената група) и картинни.⁴⁹ На диаграмните са гравирани множество изображения в кръгла рамка към средата и квадратна към краищата, като в средата има малък кръг, в който е представен свещен обект за поклонение – *ступа* (*stūpa*), *колело* (*cakra*),⁵⁰ лотос или най-често изображение на някой от двайсет и четирите *тиртханкара* (Вж. Изображения 1-3). Малкият кръг е заобиколен от симетрични символи – *нандяварта* (*nandyāvarta*, в Изображения 1 и 2

⁴⁴ Сектата *шветамбара* посочва, че такова събиране се е състояло в покрайнините на гр. Чампа в близост до свещено дърво, на място *чаитя* (*caitya*), обител на *якша* (*yakṣa*) на име Пурнабхадра, което е свидетелство за стратегията на джайнизма с цел по-голямо разпространение на учението да се поглъщат местните вярвания и обичаи (*Dundas* 2002 [1992]: 34). Изобщо и при описанието на такива сцени в джайнистката литература, и в иконографията на Джина около него присъстват богове, божествата на планетите, *якша*, *нага*, *видядхари*, *киннара* (Изображения 4 и 5) и пр. божества и полубожества и/или техните придружителки, царе и царици, аскети, простолюдие и дори животни, реални и митични – всички те отиват да чуят учението и следователно те и техните поклонници се обединяват под шапката на джайнизма. *Тиртханкара* проповядва с лице на изток, но за да може всички да чуят учението, боговете магически създават още трима като него, обърнати в останалите посоки. Всеки джайнистки храм е построен като копие на такова събиране и осигурява досег с изконното вечно учение. Повече за събиранията *самавасарана* (*samavasaraṇa*) вж. *Dundas* 2002 [1992]: 34-35.

⁴⁵ Соня Кинтания посочва, че Джеймс Бърджис, Хайнрих Людерс и К. Гопалачари предлагат етимология на думата от *ā-√yā* „влизам“ и суфикса *-ka*, като предлагат значения „вход“, „нещо на входа“. Вж. *Quintanilla* 2000, 81, бел. 4.

⁴⁶ Вж. *Shah* 1955: 77-84, както и подробното изследване на Соня Кинтания (*Quintanilla* 2000) относно етимологията и значението на думата, видовете *аягапата*, структурата и символичните значения на различните елементи в гравюрата, датировката, транслитерацията и значението на дарителските надписи, възможните функции на *аягапата*, както и подробна библиография по въпроса.

⁴⁷ *Quintanilla* 2000.

⁴⁸ *Arhat* (*arhat*) „заслужаващ“, „способен“, „заслужил“, сегашно деятелно причастие от глаголният корен *арх* (*arh* „заслужава“).

⁴⁹ *Quintanilla* 2000.

⁵⁰ Колелото е един от най-значимите символи на царственост в индийската култура. Императорът се нарича *чакравартин* (*cakravartin* „този който върти колелото“). Изобщо всеки Джина носи качествата и повечето атрибути на *чакравартин*, като всеки от тях не е владетел в обикновения човешки свят, а в духовния, който обхваща всички светове. На брега на р. Ганга някакъв астролог вижда в отпечатъци от стъпки колело и решава да последва стъпките, като очаква да види велик владетел. Изненадата му е голяма когато среща аскета Вардхамана. Тогава бог Индра му казва, че този човек е господар на трите свята – земен, небесен и този между тях, че той е император на вярата, благодетел на целия свят, осигуряващ закрила за всеки. Колелото е вероятно най-значимият благоприятен знак, символ на временна власт или на пълнотата на духовния път. Според Пол Дундас (*Dundas* 2002 [1992]: 36) първоначалната му значимост се определя от историята, в която Индра за да удължи войната с някакъв демон, откъсва едно от колелата на колесницата на слънцето и го стъпква в земята. Всеки, който носи знак, отразяващ това космическо явление, е *махануруша* (*mahānuruṣa* „велик човек“).

оформени като двойки рибни опашки във формата на гръцката малка буква омега (ω) и в по-външен кръг са разположени свастики (правоъгълни или със закръглени краища или с краища, оформени като рибни опашки), различни божествени или полубожествени създания като *якша*, *киннара* (Изображения 4, 5), *нарамакара*⁵¹ (Изображение 3.1) и др., благоприятни символи (като осемте *мангала* (*ащамангала*, *aṣṭamaṅgala* „осемте“⁵², *донасящи щастие [предмета]*“⁵³, *ступа* (*stūpa*) *дхармачакра* (*dharmacakra* „колелото на дхарма“), *стамбха* (*stambha* „стълб“, оста на света, дърво), лотосов цвят, антропоморфни и териоморфни създания, дарителски надпис. В средата на картинните *аяганата* обикновено има голям образ за поклоне-

ние – божество, монах, *тиртханкара*, *ступа*, *чакра* (колело), *стхапана* или *стхапаначаря* (*sthāpana*, *sthāpanācārya* „установяване [на духовен учител или *тиртханкара*]“, „осигуряване на място [за духовен учител или *тиртханкара*]“, представящо учителя.⁵⁴

Картинните *аяганата* не демонстрират никаква по-сложна структура на концентрични кръгове в квадрат, отразяваща структурата на вселената и типична за диаграмните *аяганата*, а са с по-голяма основна фигура и служат най-вече за поклонение, за разлика от диаграмните, които вероятно са използвани и на по-езотерично ниво освен за поклонение.⁵⁵ Диаграмните *аяганата* напомнят по своята структура по-ранните гравирани каменни *чхатра*, *чхаттра* (*chatra*,

⁵¹ *Нарамакара* (*naramakara* човек крокодил) представлява същество с човешки торс и глава и два крака, които представляват или две крокодилски или рибни опашки или цели крокодили. Някои от групата на съществата *якша* се изобразяват с човешки тела и краища и с крокодилски глави. По-подробно вж. Quintanilla 2000.

⁵² Изобщо в джайнизма числото осем е натоварено с голяма символика – осем са и „осемте велики чудеса“ *ащаманхатрихя* *aṣṭamahāpratihārya*, които съпътстват постигането на всезнание.

⁵³ Те са много популярни в ранното джайнско (и не само) изкуство, присъстват и в джайнистките бронзови статуетки-олтари. В ранния период броят им е различен и са *свастика* (*svastika*), представлява кръст със завити на дясно рамена, символ на щастие, благополучие и мир, на цикъла на преражданията (*самсара*) и на четирите състояния на съществуване (състоянията на бог, на човек, на животно или растение и на обитател на ада); *шриватса* (*śrīvatsa*) символ във формата на издигнат на един от остриите си ъгли ромб на гърдите на *тиртханкара*, символизира непреходните чистота и добродетел, вечната истина и висшата духовност, най-висшето знание се проявява от сърцето на *тиртханкара* във вид на *шриватса*; *нандяварта* (*nandīvartā*) е красива, геометрична, лабиринтообразна фигура, подобна на *свастика* с много рамена, символизираща развитието и увеличаването на добродетелите, пътя към крайната истина, водеща до освобождение, понякога има девет върха, символизиращи деветте съкровища, известен още като *триратна* (*triratna*), *тришула* (*trīśūla*) триъбец с формата ω и символ и на Шива; *вардхаманака* (*vardhamānaka* „донасящ растеж, просперитет“, думата съвпада с името на последния *тиртханкара* – Вардхамана Махавира) е съд, пълен със зърно, богатства или монети, символизира растеж, изобилие и просперитет; *бхадрасана* (*bhadrāsana*) е трон, символ на върховното положение и авторитет на *тиртханкара* в духовния свят, стабилността и централното място на знанието и истината; *(пурна)калаша* (*pūrṇakalāśa*) е глинен или метален свещен съд, пълен с вода или амброзия, символ на пълнота на живота, изобилие, успех, плодородие, плодовитост, безсмъртие и чистота, почита се като *тиртханкара*, който е като пълен съд за всички; *дарпана* (*darpaṇa*) е овално или кръгло огледало, символ на истинното знание и на самопознанието; *матсяюгма*, *минаюгала* (*matsyaugma*, *mīnaugala*) са двойка риби, обърнати една към друга, символ на щастие, жизненост, свобода (от страх) и свободно движение през океана на *самсара*, двойката риби от свитата на бога на любовта търсят убежище при Джина, след като бога на любовта е победен. Представителите на джайнистката секта *дигамбара* („облечени в посоките“, т.е. голи) посочват в класа на благотворните предмети *бхрингара* (*bhr̥ṅgāra* вид съд), *калаша* (*kalāśa* гърне), *дарпана* (*darpaṇa* огледало), *чамара* (*cāmara* ветрило за отблъскване на насекоми или плат поставен пред устата, за да се избегне поглъщането на насекоми, когато се говори), *дхваджа* (*dhvaja* знаме), *вяджана* (*vyaḍjana* ветрило), *чхатра* (*chatra* чадър), *супратишха* (*supraṭiṣṭha* превъзходно място за сядане). В по-късен период включват барабан, падащи цветя, листа от дървото *ашока* и се свързват със съпътстващите просветлението на Джина явления като чуването на божествена музика, дъжд от цветя и т.н. Вярата в благотворни обекти е много древна и е споделяна от всички учения в Древна Индия. По-подробно вж. Quintanilla 2000, Shah 1955: 111-112.

⁵⁴ Обикновено джайнисткия монах, когато излага учението, поставя *стхапана* пред себе си, като така, от една страна, осигурява присъствието на по-мъдър свидетел, който да го пази от грешки, а от друга – изразява почитта си към учителя. *Стхапана* се състои от две пресечени пръчки, вързани в средата, върху които се поставя хубав плат и се почита като място, което представя учителя (който отсъства). Понякога отгоре се поставя текст на писане или самият текст се използва като *стхапана*. Използва се по време на медитация и за поклонение, като е един от задължителните предмети за всеки монах наред с метлата за премитане на насекомите (за да не бъдат смазани), кърпата за уста (за да не бъдат погълнати малки животинки, докато монахът говори) и броеница от рапанчета, корали, кристали, (полу)скъпоценни камъни, сандалови, златни или сребърни мъниста. По-подробно вж. Shah 1955: 113-115.

⁵⁵ Quintanilla 2000.

chattra „чадър“, Изображения 7, 8), които също имат централен елемент, заобиколен от различни благоприятни предмети и украса от растения и реални и митични животни. Чхатра е знак за божественост или царственост, като чадърът на Буда, *тиртханкара* или царят е различен от обикновените чадъри по това, че прилича повече на свод и според Кумарасвами⁵⁶ представя светлината, която се излъчва от Буда, Джина или някой цар. Соларният символ на напълно разцъфнал лотос се гравира в средата на всеки такъв чадър и спиците му са лъчите на слънцето, самият чадър тогава е сводът на небето, а прътът, който го подпират в центъра, е „световната ос, едновременно свързваща и разделяща небето и земята“.⁵⁷ Самият Джина, или *тиртханкара*, стои в средата и от него се излъчва светлината на знанието. Затова и божествените, полубожествените, митичните и обикновените същества, всички почитателно присъстват на събирането *самавасарана* (*samavasarana*), за да чуят учението на *тиртханкара*. В диаграмата само централната част представя областта на безсмъртието, в която се намират просветлените (и може да бъде представена от Джина, *ступа*, священо дърво, чадър, колело с шестнайсет спици, прът с колело отгоре, лотос и др., Изображения 1-3), всички по-външни части са подвластни на *самсара*. Интерес представляват фигурите от типа човек крокодил (Изображение 3.1). Те вероятно представят космическите води, върху които плава светът.⁵⁸ Конкретните полубожествените същества *якши* и *якши*, свързани с всеки Джина, отразяват връзката на джайнизма с по-древните народни вярвания (Изображение 6).

Историческият основател на джайнизма Вардхамана Махавира първоначално е почитан като учител, познаващ и насочващ по пътя към освобождението. С времето той бива обожествен и през средновековието два

Священото езеро на Пушкар, Раджастхан

и четиримата *тиртханкари* са част от световната циклична подредба и изпълняват предопределена роля. В рамките на десет века от 500 г. пр. Хр. нататък в индийската религиозна нагласа през този период се наблюдават две тенденции: едната е свързана със схващането за проявяването или слизането на божество в човешка форма, а другата – с обожествяване на първоначално схващани като хора учители като Буда, Махавира или някой от останалите *тиртханкари*.⁵⁹ Именно с втория процес на обожествяване на учители е свързано развитието в джайнската иконография, а и самият процес на обожествяване вероятно е свързан с изобразяването на Джина.⁶⁰

В иконографията няма конкретен символ или мотив, с който се обозначава всезнанието на *тиртханкара*.⁶¹ Самият Джина се изобразява по различен от другите хора начин, за да бъде разпознаван. В повечето скулптури ръцете на всеки Джина са дъл-

⁵⁶ Coomaraswamy 1938: 1-19 (цит. по Quintanilla 2000).

⁵⁷ Quintanilla 2000: 91. Тези чхатра чадъри освен това удивително приличат на гъби, а и думата чхатра означава и „гъба“. В подкрепа на тази идея вж. например Hajicek-Dobberstein 1995.

⁵⁸ Quintanilla 2000.

⁵⁹ Krüger 2022.

⁶⁰ Krüger 2020.

⁶¹ Krüger 2022.

ги до коленете, кръстът е тънък, на гърдите има символ ромб, очите са големи и широко отворени. Фигурите се оформят така, че да изглеждат изискано красиви. По отношение на дългите ръце трябва да се подчертае, че в Древна (ведическа) Индия те са белег на един добър владетел. В епоса Махабхарата се използват епитети на царя като диргхабаху (*dīrghabāhu*) „дългорък“ и махабаху (*mahābāhu*) „дългорък“, „мощнорък“. Ян Гонда посочва, че царят в Древна Индия трябва да има широки рамене и дълги ръце. Дългите ръце му позволяват да защитава със собствената си физическа сила много хора и да се простира на голяма територия; в Древна Персия епитетът „дългорък“ се използва не само за царете, но и за духовния водач Заратустра. Освен че защитават, дългите ръце могат и да благославят, както се вижда от ведически стих, посветен на боговете Митра и Варуна, наричани също и царе: „Протегнете ръцете си, за да можем ние да живеем!“.⁶² В рамките на ритуала на ръкополагане царят, застанал на трона си – пъп на вселената, протяга ръцете си нагоре, и представлява *axis mundi*, „самият път, по който благословиите на небесата достигат земята“.⁶³

Изображенията върху аяганата демонстрират централността на учението, а не толкова на фигурата на Джина. Изображения на стоящи Джина започват да се създават за първи път в Матхура и са предимно част от каменни стели, показващи четири различни Джина. През I – II в. в Матхура започват да се създават изображения, предимно част от стели на Джина (обикновено се изобразява един от четиримата основни Джина – Ришабха, Неми, Паршва и Вардхамана) в две основни пози – стоящ в аскетична поза (*kāyotsarga kāyotsarga*), извършващ аскетична практика, и седнал в мига на просвет-

лението или на разясняване на учението. Пропорциите на стоящия Джина винаги се спазват едни и същи – широки рамене, тънък кръст, дълги, стигащи до коленете ръце, еднакви красиви лица без портретни характеристики. Освен тези храмови скулптури се появяват и преносими бронзови статуетки, които представят Джина по идентичен със скулптурите начин.⁶⁴

Образът на Джина запазва първоначалната си форма, в която той е представен като божествено същество, виждащо доктрината. Постепенно джайнистките ритуали се променят, мотивите в култовия образ на Джина получават широко разпространение след V в. и се запазват почти непроменени до днес. Образите на Джина са придружени от множество предмети и същества, като божества или прислужници, носещи ветрила за отблъскване на насекоми (*чамара cāmara*)⁶⁵, или носещи гирлянди, музиканти, слонове, трон, чадър, ореол, но най-вече осемте велики чудеса (*ащаманпраптяхаря aṣṭamahāprātihārya*, които се появяват в момента на просветлението на Джина. Патрик Крюгер посочва, че това са: дървото ашока (*ашокаврикиша aśokavṛkṣa*), божествен барабанен звън (*девадундубхи devadundubhi*), дъжд от цветя (*пушпаварша puṣpavarṣa*), троен чадър (*тричхаттра trichattrā*), две ветрила за отблъскване на насекоми (*чамара cāmara*), лъвски трон (*симхасана śimhāsana*), небесна музика (*дивадхвани divyadhvani*) и ореол (*бхамандала bhāmaṇḍala*).⁶⁶ Нито един от отделните елементи не олицетворява свръхестественото явление на всезнанието.⁶⁷ Много мотиви са заимствани от символиката на древноиндийската царска власт като лъвският трон, белият чадър и ветрилото за отблъскване на насекоми. Царят е свръхчовешко същество, той представя боговете в света на хората, има божествен

⁶² Gonda 1957: 129-130.

⁶³ Gonda 1957: 130.

⁶⁴ Krüger 2022.

⁶⁵ Това е ритуален предмет, изработен от влакна или косми, използван за отблъскване на насекоми без те да се нараняват в духа на *ахимса* (ненасилие). В джайнистката иконография *чамара* се държи от богове или прислужници, които обслужват *тиртханкара*.

⁶⁶ Krüger 2022: 63-64.

⁶⁷ Krüger 2022: 64.

⁶⁸ Вж. Gonda 1956b.

⁶⁹ За царствените знаци в Древна Индия вж. Gonda 1956b.

произход.⁶⁸ Белият чадър⁶⁹, например, бележи царското достойнство и символизира формата на вселената и в този контекст тройният чадър на *тиртханкара* отразява неговото господство над трите свята – подземен, земен и небесен. Прътът на чадъра се интерпретира като *axis mundi* и тогава *тирт-*

ханкара се превръща в посредник между небето и земята. Осемте чудеса представят всезнанието на *тиртханкара* посредством система от визуални знаци, чиито произход е в царската символика. Те се прекодират, за да изобразят религиозното величие на просветления учител, седящ на трона.⁷⁰

Изображение 1: „Сиханамдика аяганата“ – диаграмна аяганата от Канкали Тила, Матхура, Уттар Прадеш, около 25-50 г. В средата е разположен *тиртханкара* (най-вероятно Рибаша, защото е изобразен с коса), заобиколен от симетрично разположени рибни опашки и флорални орнаменти. В рамката ясно се виждат двойка риби, гърне за вода или *амрита*, слон, колона, барабан, листа от дървото *ашока*, колело.

⁷⁰ Krüger 2022: 64.

Изображение 2: Иллюстрация на диаграмна аяганата на Паршванатха от Матхура, Уттар Прадеш, датирана около 15 г. В средата е разположен тиртханкара Паршванатха с двама аскети. Около тях има симетрично разположени рибни опашки и флорални мотиви, а във външната част присъстват и животни – лъвове, слонове и др.

Изображение 3: Дханамитра *аяганата* от Канкали Тила, Матхура, Уттар Прадеш, около 20 г. пр.Хр., червен пясъчник. State Museum, Lucknow. Снимка: J. M. Rosenfield.

В средата е разположен *тиртханкара*, заобиколен от симетрично разположени рибни опашки във вид на свастика. В образуваните от рибните опашки кръгове ясно се виждат благотворните знаци – *свастика*, двойка риби, флорални мотиви. В четирите ъгъла се виждат същества – мъже и жени с торсове и глави на хора и с долни крайници – рибни или драконови опашки. Вж. по-долу детайли Изображения 3.1 и 3.2.

Изображение 3.1: *Нармакара* човек-крокодил, детайл от Изображение 3.

Изображение 3.2: Детайл от Изображение 3, Матхура чатра, ок. I или II в.

Изображение 4: Фрагмент с киннара, Матхура, Уттар Прадеш, около 100 г. пр. Хр., червен пясъчник, State Museum, Lucknow, снимка: American Institute of Indian Studies.

Изображение 5: Фрагмент с летящ монах от сектата ардхапхалака и киннара, Матхура, Уттар Прадеш, около 100 г. пр. Хр., червен пясъчник, State Museum, Lucknow, Снимка: American Institute of Indian Studies.

Изображение 6: Санчи якши, източна порта, Ступа 1 в гр. Санчи, около 50-20 г. пр. Хр., бял пясъчник. Снимка: Eliot Elisophon.

Изображение 7: Буда, застанал под чадър. Дар с надпис от Абхаямитра, 474 г.

Изображение 8: Чхатра (чадър) от Матхура, около I – II в. Съдържа осемте благотворни изображения.

5. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕДНА ДЖАЙНИСТКА БРОНЗОВА СТАТУЕТКА

5.1. Иконография (Изображение 9)

Статуетката, обект на това съобщение, е закупена от пазар в гр. Пушкар, щата Раджахстан, през 2024 г. и в момента се намира в частна колекция в България. Тя е с височина 19 cm, ширина на основата – 11 cm и дебелина на основата в профил 9,5 cm. Прави впечатление, че в изправена позиция, гледана от страни, е с наклон назад, образувайки пирамидален вид латерално. За зрителя при поглед анфас също се забелязва отклонение наляво от централната ос. С други думи при изработката ѝ чрез отливане не е търсена симетрия. Теглото ѝ е 1,030 gr. На места металът има следи от червен пигмент. Прави впечатление и че в задната горна част на статуетката, особено към нейния връх и централна зона, има заглаждане, което по всичко личи, че не е постигнато с инструмент. В резултат на това „изглаждане“ части от съпътстващия надпис са заличени. За установяване на материала, послужил за изработка на статуетката, бе използван екипът на Лабораторията по археометрия на ЦВП „Наследство БГ“ в СУ „Св. Климент Охридски“ от доц. д-р Бойка Златева. Резултатите от него са следните:

Грешката при измерването е в рамките на 12 %/+1 %, което е съотносимо към 95 % статистическа достоверност.

С голяма вероятност, за посребряването на очите на централната фигура е използван сплав от месинг със сребърно покритие и в комбинация с живак (Cu/Zn/Ag ..Hg).⁷¹

Най-важното заключение от изследването на материала е, че за тялото на статуетката е използван месинг от съвременен тип (след края на XVIII в.) – т.е. Cu/Zn отношение 2/1, докато очите на статуетката са посребрени, но с около 30 % съдържание на сребро. Тук е важно да отбележим, че не са ни известни други подобни изследвания на метала на подобни джайнистки статуетки, които в познатата ни литература се приемат безрезервно за „бронзови“. За такива се предлагат и в различни антикварни аукциони.

Има различни употреби на подобни джайнистки фигури. Някои от тях се съхраняват като дарове в храмове и не се използват интензивно в ритуали. Други бронзови статуетки, особено такива притежавани от семейства, се изнасят ритуално пред дома или домашния олтар и се търкат със сандалова паста, после се измиват с вода и след това символично пречистване отново се внасят на мястото, където се почитат ежедневно. Тези ритуали са аспект на индивидуалния култ и като такива варират, а и не са достатъчно проучени в науката. При всяко положение, съдейки по малките размери на артефакта, както и степента на изтриване без пила или друг инструмент, може да се приеме, че

p-XRF (Bruker, Titan S1), масови %

	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Hg	Pb
Излъсканата повърхност отзад	0.01	0.45	0.4	0.04	0.49	61.18	34.76	0.08	0.04	1.31	0.16	-	3.1
Излъсканата повърхност отпред	-	0.41	0.3	0.03	0.42	59.17	33.99	0.09	0.05	1.37	0.18	-	3.2
Очите	0.03	0.44	1.66	0.04	0.25	42.5	21.16	-	29.65	1.03	0.06	0.16	2.37

Анализирайки метала, се достигна до заключението, че количеството на олово е около 3 %, което означава целенасочена добавка от оловосъдържащи минерали, с цел понижаване температурата на топене и съответно придаване на пластичност на стопилката.

⁷¹ Комбинацията на Ag /Hg е известна като сребърна амалгама, но в конкретния случай се касае за покритие върху месинга (слой).

става дума за предмет на домашна/семейна почит, а не за храмов артефакт. В джайнистките храмове като например тези в крепостта на Джейсалмер до централната статуя на съответния Джина нерядко се разполагат и по дребни негови релефни изображения, но не са ни известни данни за тяхното ритуално миене и триене, а и те са с по-големи размери от разглежданата тук статуетка-олтар.

Отново поради степента на частично заглаждане, но най-вече заради наличието на цинк в материала и относително ниския процент сребро в покритието на очите на централната фигура, трябва да приемем, че статуетката трябва да се датира не по-рано от средата на XIX в. С други думи, изследваме дубликат на по-стар артефакт, който копира надпис от XIII в. В центъра му е изобразен според всичките му атрибути Паршванатха (Паршва), а около него фигурите и прилежащите им структури оформят своеобразен храм или олтар, затова отгук нататък ще наричаме металния артефакт статуетка-олтар (altar-piece).

Тук е и мястото да споменем, че автентичността на подобни „бронзови“ предмети на култа се определя и днес от джайнистките духовници от клона тапагачхя в Ахмедабад и се осланя предимно на съдържанието на сребро в покритието на очите, както на смисъла на текстовете, които придружават изображенията (не рядко те са безсмислени).⁷² Дори и тези експерти по автентичност обаче не изследват качеството на основния материал, лекомислено определяйки всичко като бронз. Джайнистите обаче следят за чистотата на среброто върху очите на централния персонаж, което за да е автентично трябва да има и известно количество злато (в нашия случай последното липсва). Тяхната цел преди всичко е да ограничат употребата на фалшификати, които се изработват от съвременни занаятчии, изповядващи различен от джайнисткия култ, а те масово произвеждат с комерсиална цел новоизмислени бронзови статуи в стила на

джайнистките такива от XIII и XIV в. Тези ателиета се намират предимно на север от Делхи.

Макар и да следва основния модел на подобни статуетки *панчатиртхика* (*pañcatīrthika* „съдържащ пет [изображения на] *тиртханкара*“),⁷³ включващ централната фигура на Паршванатха, четирима други (или същия: първоначално в храма се поставят четирима еднакви *тиртханкара*, гледащи в четирите посоки на света, за да могат всички присъстващи да чуват по-добре учението) *тиртханкара*, закрилящите божества *якша* и *якши*, качулката от седем змийски глави, слоновете, трона, женското божество, барабанчика, полубожествените фигури с ветрила за отблъскване на насекоми в ръка, листата от дървото ашока, съда с вода или *амирта*, планетите и др., някои от обичайните елементи като двата слона и двата лъва под трона, двете газели с колело *чакра* между тях, божествата на планетите, маркирани само с чертички, са напълно неразпознаваеми – първите изглежда са схванати от гравьора като лица. Гравьорите, подготвящи калъпа за статуетката, вероятно са правели и калъпите за статуетки на други религии като будизма и хиндуизма и не са познавали добре нито учението на Джина, нито иконографията на джайнизма. Както посочват Флюгел, Крюгер и Шах,⁷⁴ такъв спад в художествените качества и в съответствието с доктрината на статуетките започва още през XIII в., когато се създават много повече статуетки, съответно за по-кратко време и от хора, незапознати с основните идеи и символи на джайнизма, и така се изгубват някои иконографски детайли. Подобен регрес се наблюдава при всяка масовизация на производството на култови обекти. Същият спад в качеството и загубване на смисъла на отделни иконографски елементи се открива и в християнската иконография на православните Балкани през XIX в., когато строежите на нови храмове се интензифицират и нуждата от тяхната

⁷² Flügel, Krüger, Shah 2023, 102.

⁷³ Вж. Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁷⁴ Flügel, Krüger, Shah 2023.

украза поражда серийно производство на религиозно изкуство, с което започват да се занимават всякакви личности без необходимата естетическа и религиозна подготовка, безкритично приемат и влияния от други неправославни култури.

За местонахождението на ателието, изработило статуетката-олтар, приемаме, че Гуджарат или Раджастхан са най-вероятните райони за производство на подобни артефакти, най-вече заради наличието на компактни групи джайнисти там, както и въз основа на публикувани подобни паметници с произход от тези индийски земи.

По-долу ще бъде направено подробно описание на елементите в разглежданата статуетка-олтар.

5.1.1. Тиртханкара Паршванатха

В средата на статуетката е изобразен *тиртханкара* Паршванатха. Той е лесно разпознаваем по качулката от седем змийски глави. Освен него, само седмият *тиртханкара*, Супаршванатха (*Supārśvanātha*), се изобразява с качулка от змийски глави, но обикновено пет, а не седем. За категоричното разпознаване тук роля играе и дарителският надпис, в който е посочено и името на Паршванатха (*pārśvī* – съкращение, при което е взета първата сричка от *pārśva* и е добавено уважителното *śrī*). Паршванатха е изобразен под седемглава качулка на змия. В средата на гърдите му има ромбоиден знак – *шриватса*, характерен отличителен белег на *тиртханкара*. Зърната на гърдите му са маркирани с малки кръгчета, както и зърната на гърдите на всички човешки, полубожествени и божествени фигури. Има огромни, широко отворени очи, а изразителността им се реализира посредством това, че са покрити със сребро и живак. Паршванатха е гол, седнал в поза лотос (*падмасана padmāsana*) с изправен гръб. От задната страна към надписа тялото му не е оформено както на някои други образци на такива статуетки.

5.1.2. Четиримата *тиртханкара*

Всеки е изобразен в свое собствено малко светилище, всяко от тях с чадър отгоре. Двама са седнали от двете страни на Паршванатха в поза лотос, а под всеки от тях има по един в изправена медитативна поза. Няма характерния за *тиртханкара* знак *шриватса* на гърдите, за разлика от централната фигура на Паршванатха. Не може и да се каже кои точно от двайсет и четиримата *тиртханкара* представят. Това, че са с препаска (*паридхана paridhāna*) е маркер, че статуетката е създадена и е обект на почитание в сектата *шветамбара*, което се потвърждава и от надписа на гърба, в който се посочва, че монахът, осветил статуетката, е от клона *тапагачха* на сектата *шветамбара*.

5.1.3. Божествата пазители *якша* (*yakṣa*) и *якши* (*yakṣī*)

Двамата *якша* са разположени от двете страни на трона на Паршванатха, всеки от тях е в собствено светилище и на позиция по-ниска от тази на Паршванатха, което подчертава по-ниското положение спрямо джайнизма на приобщените към него култове към *якша* и *якши*. От лявата страна (от дясната на Паршванатха) седи *якша*, а от дясно (от лявата страна на Паршванатха) е *якши*. В разглеждания от нас образец липсват отличителни черти, така че не може да се каже кои *якша* и *якши* са изобразени. Според Флюгел и колеги⁷⁵ на по-старите бронзови статуетки на Паршванатха се изобразяват Кубера (бога на богатството) и богинята Амбика, а след XI в. – Гомукха и Чакрешвари.⁷⁶ Все пак *якша* и *якши*, които се свързват в иконографията най-често с Паршва са Дхарендра (*Dharaṇendra*, божество защитник змей или *нага* според *дигамбара*) или Паршва (според *шветамбара*), и Падмавати (*Padmāvatī*) или Шасанадеви (*Śāsanadevī*).⁷⁷

⁷⁵ Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ Tiwari 1995.

5.1.4. Подубожества или придружители, държащи ветрила (чамара) за прогонване на насекоми (чамарадхара *cāmaradhāra*)

Те са разположени от двете страни на изправените *тиртханкара* и всеки от тях държи във външната си по отношение на *тиртханкара* ръка ветрило за прогонване на насекоми *чамара*. *Чамара* е царски символ и първоначално не е бил носен от слуги и/или придружители. Той е един от *ащаманпра-тихаря* (*aṣṭamahāprātihārya*) „осемте велики чудеса“, съпътстващи появата на всезнание-то на *тиртханкара*.

Над тях и навън от центъра обикновено има митични същества с крокодилски глави (*макара*), които заедно с изображенията на слонове и лъвове формират групата *гаджавяламакара* (*gajavyālamakara* „слонове, лъвове и крокодили“), които обикновено се поставят отляво и отдясно на статуетката.⁷⁸ На изследвания образец не могат да се различат нито крокодилите (или митични същества с лъвски глави), нито има изображения на слонове и лъвове отстрани.

5.1.5. Богиня в основата (*деви девī*)

Под самия трон в основата на статуетката е разположена друга фигура в собствено малко светилище. Макар и тук да не си личи ясно, това е запазеното място за богинята. Обикновено в иконографията на Паршванатха присъства богинята Шантидеви или богинята Прасададеви.⁷⁹

5.1.6. Божествен музикант

Над змийската качулка и над чадъра отгоре седи божествен музикант, който свири на барабан. Когато *тиртханкара* достига всезнание, се чува божествен барабанен звук (*девадундубхи devadundubhi*), който е едно от „осемте велики чудеса“.

5.1.7. Девет божества на планетите

Под самия трон от двете страни и малко по-напред има отделени с по две линии от ляво 5, а отдясно 4 малки правоъгълника.

Всеки от тях символизира божество на една от деветте според индийската астрология джъотиша планети: Суря (Слънцето), Чандра (Луната), Мангала (Марс), Будха (Меркурий), Гуру (Юпитер), Шукра (Венера), Шани (Сатурн), Раху (северния лунен възел) и Кету (южния лунен възел). При повечето статуетки-олтари от този тип божествата на планетите са символично зададени, но присъстват в много от каменните изображения на *тиртханкара*. Това, че заемат по-ниско положение от *тиртханкара* – под неговия трон – означава, от една страна, най-висшата позиция на *тиртханкара* във вселената, а от друга, че *тиртханкара* е победил и надмогнал „съдбата“, не е подвластен на планетите и на участта, която те предвещават, изгорил е цялата карма и е свободен от принуда и заблуди.⁸⁰

5.1.8. Дарители

От двете страни на богинята и малко над нея са разположени изображения на съпруга и съпругата дарители.

5.1.9. Колело (*чакра*) и газели

Непосредствено над богинята има изобразен правоъгълник с две дъги от двете му страни. Обикновено на това място в по-древните статуетки стои на мястото на правоъгълника в средата изображението на колело (*чакра*), а на мястото на двете дъги – две седящи газели от двете му страни.

5.1.10. Лица под трона (обикновено два слона в средата и два лъва от двете им страни)

Тук изглежда гравьорът е счел вероятно повредените изображения на два слона в средата и два лъва от двете им страни от по-древна статуетка като криви човешки лица и поне в средата, където обикновено са разположени два слона в анфас, се виждат две човешки лица. От двете страни, където би трябвало да стоят лъвове в цял ръст, обърнати към слоновете има две спирали и отляво фигура, която напомня на птица/орел.

⁷⁸ Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁷⁹ Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁸⁰ По-подробно за изобразяването на божествата на планетите вж. Markel 1987, Mevissen 2003.

5.1.11. Качулка от змийски глави

Качулката от седем змийски глави, всяка с ясно различаващи се очи сякаш затваря пространството около *тиртханкара*.

5.1.12. Два слона, носещи барабани

Слоновете са добре оформени. Те носят по един барабан в хоботите си, които обаче са трудно различими заради опростяването на образа от страна на гравьора. Барабанният звън е едно от *ащаманпратихаря* „осемте велики чудеса“, съпътстващи появата на всезнанието на *тиртханкара*.

5.1.13. Чадър чхаттра

Чадърът (или тройният чадър при други статуетки) е едно от „осемте велики чудеса“. Това е царски символ, който маркира сводана небето.

5.1.14. Съд (калаша) за нектар (амрита) или вода

На самият връх на статуетката се намира *калаша* – съд с тясно гърло за вода или *амрита* – питието на безсмъртието.

5.1.15. Две листа от дървото ашока.

Двете листа от дърво *ашока* се намират от двете страни на съда за вода. Дървото *ашока* е едно от „осемте велики чудеса“. Смята се, че Махавира постига освобождение и всезнание под дърво *ашока*.

5.2. Оригинален текст, транслитерация и разчитане на надписа (Изображение 10)

Текстът е написан на писмеността *деванагари* на епиграфски хибриден санскрит със съкращения при изписването на точната дата и на името на Паршванатха, засвидетелствани и при други надписи на задната страна на джайнистки статуетки-олтари. Езикът е сравнително разбираем, но поради заглажданията надписът на места е заличен и част от информацията липсва. Ще направим опит да възстановим част от липсващия надпис въз основа вероятно значение и прилика с други по-запазени почти идентични надписи, където е възможно.

Характерно за надписите на задната страна на бронзовите статуетки-олтари е, че са дарителски. Обикновено текстът започва

Изображение 9: Статуетка-олтар на *Тиртханкара* Паршванатха, лицева страна, частна колекция, България, снимка: Емануел Мутафов.

с датата, на която е дарена и осветена статуетката-олтар, като включва следните детайли: *пакша* (*pakṣa*) – половин месец; когато луната расте е *шуклапакша* (*śuklapakṣa*), а когато луната намалява е *кришнапакша* (*kṛṣṇapakṣa*); *tithi* *tithi* лунарен ден; *маса* (*māsa*) месец от лунния календар; *вара* (*vāra*) ден от седмицата. След това се предлагат детайли за дарителя – неговото име и занятие, после за човека, който я освещава и за този, в името на когото или за възпоменанието на когото се дарява. Споменават се също и тяхната принадлежност към различни клонове на джайнизма, т.е. посочват се техните *джнати*, *гана* или *гаччха*, като например *анандададжнати*, *нандигана*, *тапагаччха*.⁸¹ Надписът на разглежданата от нас статуетка-олтар следва същия модел.

Ще се опитаме да предадем оригиналния текст на *деванагари* максимално близко до изходния текст, като ще добавим маркерите, които обикновено се използват при възстановяването, когато се транслитерира текста. В текста има обозначени и необозначени съкращения. Обозначените са на няколко места с два различни знака – точка в средата на реда и подобен на U символ, изписван малко по-малък и подравнен отгоре с останалите *акшара* (букви, съдържащи съгласен и гласен звук). В транслитерацията и при двата вида съкращения ще изписваме горен индекс ⁰. Откритите необозначени съкращения са най-често в изписването на датата и са засвидетелствани и при други надписи, така че са лесно разпознаваеми. При транслитерацията ще разделяме отделните думи според значението. Както се вижда от образаца, думите не винаги се изписват отделно на *деванагари* и ще ги отделяме на *деванагари* само там, където са отделени в оригиналния надпис. Не винаги се знае къде да се отделят думите и това допуска алтернативни прочити. За транслитерацията на текста ще използваме системата DHARMA, предложена за първи път и доразвита от Балогх и Грифитс,⁸² разширен вариант на системата ISO-15919. Тази система е използвана

и от Тило Детиже⁸³ при транслитерацията на епиграфски паметници на джайниската секта *дигамбара*. Маркерите, които се използват тук, включват:

<1> номер на ред, в случая първи;

3 празно място в оригинала, с размер, посочен в приблизителен брой *акшара* (във всяка буква в *деванагари* се включва и гласната, която се изписва, т.е. *акшара* е една или няколко съгласни и следващата ги гласна), в случая 3 *акшара*;

[...] празнота в оригинала с неопределена дължина;

[×] празнота в оригинала, като броят на знаците ×, показва приблизителния брой на липсващите *акшара*;

[a?] празнота в оригинала, възстановена посредством предположение;

(a) неясни или двусмислени знаци в оригинала, но четливи в контекста;

(a/b) двусмислени знаци в оригинала, алтернативни четения;

(a?) неясни или двусмислени знаци в оригинала, възстановени посредством предположение;

[[×]] заличаване в оригинала, броят на знаците ×, показва приблизителния брой на изтритите и сега нечетливи *акшара*.

Вътрешна част, надпис вдясно и отдолу нагоре:

सं० १३५४ वर्षे मघा सश्री

*saṃ*⁰ 1354 *varṣe magha sa śrī*

*saṃ*⁰ е съкращение от *saṃvat*, *saṃvatsara* „година“;

१३५४ 1354 г. по Викрама съответства на 1298 г. по юлианския календар;

varṣe – година, местен падеж;

magha – месец *магха māgha* (януари – февруари);

sa – съкращение от *śuklapakṣa* (*шукла* „бял“, „светъл“, *пакша* „крило“, „клон“) светла половина на месеца, когато луната нараства, в някои *праkriti* *sa* и *śa* са взаимнозаменяеми или се запазва само един от двата сибиланта;

⁸¹ По-подробно вж. Dangi, Krishnamurthy 2019.

⁸² Balogh, Griffiths 2020.

⁸³ Detige 2024.

śrī в случая обозначава деветия ден от светлата половина на месеца, когато луната нараства – или деветия *титхи* (лунен ден).⁸⁴

На деветия лунен ден от светлата половина на месец *магха* (януари – февруари) 1354 г. [по Викрама] (23.01.1298 г. по юлианския календар).

Надпис обърнат надолу с подравняването, хоризонтален, на ляво от средата
[बुधा?]य[स?] ⁸⁵
[budhā?]ya[sa?]
[в деня] на Будха (Меркурий), т.е. в сряда.

Външна част, от ляво надясно и от долу нагоре:

हिरा वामदा व्यउराउल (ताU) गौरी [×××/××××]/
(नाम्न्या?) फु(छिण्द/व्युद/व्युद/ मिचन्द)
धरमव(प/य)सा श्री
hirā vāmadā vya⁰ rāula (tā⁰) gaurī [×××/××××]/
(nāmnnyā?)phu(chiṇḍ⁸⁶/vyi/vya/⁸⁷mican⁸⁸)dadha
ranavapāsā śrī

Hirā Vāmadā Хира Вамада е името на дарителя, който е *vyavahārī* *вявахари* търговец от рода *rāula* Раула или „от царски род“. Думата *раула* е производна на санскритката дума *раджакула* *rājakula* „имащ царско потекло“, „от царски род“, „царски род“.⁸⁹

Tā⁰ е възстановено като съкращение на *tasya* или *tāsā* – форма за Genitivus „неговата“, „неговата“. Тук се подразбира неговата [съпруга]. Името ѝ е Гаури. Следва името

?Пхучхинда Дхарана Вапаса и изразяващата почитание дума *шри*.

Вътрешна част, надпис вдясно и отгоре надолу:

[श्री?] पमघबने या

śrī pamaḡhabane yā

За уважавания Памагхабана и/или

Текст в средата долу

<1> [कु] श्रेयसे श्री श्री पाश्री (पार्श्व)

<1> ku śreyase śrī śrī pāśrī

ku вероятно е съкращение от *кутумба* „семе́йство“;

pāśrī е съкращение на Паршва (само първата сричка или *акшара* е взета) и е добавено *шри*.

на семейството за благото [посветено] на уважаемия Паршва

<2> बिंब (/बिंब) तारिव (/करित) पतिU

bimva (/bimba) tariva (/karita) pati⁰(/pratisthita)

изображението е направено и осветено („установено“)

<3> तपागच्छ श्री श्री श्री

<3> tapāḡaccha śrī śrī śrī

от клона *тапагачча* уважаемия

<4> रत्नशेखरसूरिराहो

<4> ratnaśekhāra sūri rāho[paṭṭe]

[последовател на] Ратнашекхара Сури Рахо

<5> श्री लहेतरारामसू

<5> śrī lahe⁰tararāmarasū[rihī]

от уважаемия Лакхетара Рамара Сури.

⁸⁴ Flügel, Krüger, Shah 2023.

⁸⁵ На статуетката се вижда само изписана обърната надолу *акшара* *ч* уа. Патрик Крюгер при лична комуникация с Емануел Мутафов предлага следния прочит: *saṃ. 1354 (=1298) varṣe magha sa śrī (budhayasa) hirā vāmadā vya. rāula (tā ... gaurī nāmnnyā) phumicanda dharama vapasā śrī pamaḡha bane yā ku śreyase śrī śrī pāśrī (=Parśva) bimba karita pati tapāḡaccha śrī śrī śrī ratnaśekhāra sūri rāho śrī lahetararāma ra sū*. Образецът, който изследваме много прилича на изследвания от Флюгел, Крюгер и Шах (Flügel, Krüger, Shah 2023) под номер 5а и 5б – предна и задна страна съответно, включително датите са идентични. Там се появява *budhāyasa* съвсем ясно изписано с дълго *ā*, а не както предлага Крюгер *budhayasa*. Тази близост на двата образца позволява по-пълно възстановяване на надписа и евентуално адекватен превод.

⁸⁶ Име Чхинда е посочено в Klatt 2016: 385.

⁸⁷ Макар и предходния вариант да изглежда по-близо до оригинала, вторият вариант напомня предходното съкращение *व्यु* *vya⁰* от *vyavahārī* *вявахари* или *вяпари* *vyāpārī* „търговец“, „бизнесмен“. По-вероятно *вявахари*, защото при съкращаване след дълга сричка се изписва и дължината. В случая е кратка. Евентуално съкращението *व्यु* също може да означава *вявахари* с отбелязване на първата лигатура от съгласна и полугласна и последната буква на думата.

⁸⁸ Този вариант предлага Патрик Крюгер. В изследваната от екипа му статуетка тази част е дори по-неясна, а име Пхумичанда не е посочено от Клат (Klatt 2016), но са посочени имена Чанда, Пхулачанда, Пхуда. Не сме сигурни обаче къде точно се разделят думите и дали означават имена или примерно думата *дадхара* или само *дхара* може да означава „даряващ“, „дарил“, което е свързано със смисъла на текста. Не е сигурно и дали гравьорът е предал точно надписа.

⁸⁹ Sircar 1966: 279.

ВАРИАНТ НА ПРЕВОД

На деветия лунен ден от светлата половина на месец *магха* 1354 г. [по Викрама] (23.01.1298 г. по юлианския календар), сряда, търговецът Хира Вамада от рода Раула [и] неговата [съпруга] на име Гаури поръчаха да

направят за благо на уважавания Пхучхинда Дхарана Вапаса Памагхабана и [неговото] семейство това изображение на великия Паршва; то е осветено/установено/поставено от уважаемия Лахетера Рамара Сури, последовател на много уважавания Ратнашекхара Сури Рахо от клона *тапагачча* (на сектата *шветамбара*).

Изображение 10: Статуетка-олтар на *Тиртханкара* Паршванатха, задна страна, частна колекция, България, снимка: Емануел Мутафов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Прави впечатление, че в повечето цитирани публикации за джайнистки статуетки-олтари, където се разчитат надписи, липсва техният превод на съвременен език. Не се срещат и задълбочени езиковедски анализи на паметниците, както и палеографски наблюдения. Очевидно изработването на бази данни с подобен епиграфски материал предстои, а морето от подобни примери е огромно.

Приемайки този текст с конкретен обект на изследване като повод за запознаване на българската научна общественост въобще с джайнизма и някои от неговите философско-естетически аспекти, си позволяваме да заключим, че описаната тук статуетка-олтар е все пак сувенир. Предметите, свързани с джайнисткия култ, които могат да се намерят от поклонниците и заинтересованите, са все пак доста ограничени в Индия на фона на огромния брой предмети, свързани с будизма и хиндуизма. Контекстът на създаването на статуетката-олтар е плод на дългогодишни изследвания на преподавател от Европа върху езика и индийската култура и на историк на изкуството, който има опит предимно с християнски паметници на територията на Балканите и опит със средновековната гръцка епиграфика. В тази връзка е интересно да се отбележи, че и в православни паметници по нашите земи от XIX в. се преизползват по-стари надписи, за да придадат още по-сериозна култова тежест на определен артефакт. Такъв например е гръцкият надпис от католикона на Бачковския манастир, който засвидетелства преизписване на храма през 1850 г. по времето на игумена йеромонах Кирил, но се споменава основаването му от Григорий Пакуриан по времето на император Алексий Комнин през 1084 г.⁹⁰ Със споменаването на имена на други благочестиви

и високопоставени дарители се осигурява още по-голяма важност на паметника, който освен религиозна, придобива и допълнителна историческа тежест.

В конкретния случай разполагаме с месингово копие на статуетка-олтар с централно изображение на Паршва, която повтаря посветителен надпис на семейство, живяло в края на XIII в. Тя със сигурност е произведена от недотам подготвени майстори леяри, които не познават в детайли традиционната джайнистка иконография, и това се случва към средата на XIX в. Статуетката е функционирала в семейна среда, където периодично е била подлагана на ритуал за „пречистване“ със сандалова паста и вода, което е довело да нейното загладяване в определени недотам репрезентативни зони на метала. Тук подложихме артефакта на изследване на метала, което доведе до заключението, че в съвременните музеи и на пазара за антики се продават не само бронзови, но и месингови копия на подобни изображения. Единственото подобно археометалургично изследване на джайнистки бронзови статуетки е направено през 2011 г. от Ш. Шринивасан,⁹¹ но то изследва произхода на бронза в отделни групи от подобни артефакти за да определи произхода на метала и връзката на определено ателие с дадена иконография и по през сравнително ранен период (IX – X в.). Досега обаче не са ни известни други изследвания на по-новите статуетки от този тип, които безкритично се възприемат за бронзови. Именно те, от предмодерната епоха, са преобладаващи в музеите, частните колекции и аукционите. Последните са много по-нови или открити фалшификати, особено ако надписите им са имитация на букви без никакво значение. Установихме и че съдържанието на сребро при открояването на очите на централния персонаж също е важно за определяне на неговата автентичност.

⁹⁰ Moutafov 2018: 833.

⁹¹ Srinivasan 2011: 6-16.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Balcerowicz 2011: Balcerowicz, Piotr. The Body and the Cosmos in Jaina Mythology and Art. Piotr Balcerowicz, Jerzy Malinowski (eds.), *Art, Myths and Visual Culture of South Asia, Warsaw Indological Studies* 4. Delhi, 95-151.
- Balogh, Griffiths 2020: Balogh, Dániel, Griffiths, Arlo. DHARMA Transliteration Guide. Project documentation. Paris, Berlin: Centre d'Études de l'Inde et de l'Asie du Sud; École française d'Extrême-Orient; Humboldt-Universität. halshs-02272407v3
- Bloomfield 1919: Bloomfield, Maurice. *The Life and Stories of the Jaina Savior Pārśvanātha*. Baltimore: John Hopkins Press.
- Bruhn 1995: Bruhn, Klaus. The Grammar of Jina Iconography 1, *Berliner Indologische Studien*, vol. 8, 229-83.
- Coomaraswamy 1938: Coomaraswamy, Ananda. Uṣṇīṣa and Chatra. *The Poona Orientalist* III (1938), 1-19.
- Dangi, Krishnamurthy 2019: Dangi, Vivek, Krishnamurthy, Sthanam. A Hoard of Jaina Bronze Image Inscriptions from Charkhi Dadri (Haryana). *Heritage: Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology*, 7 (2019), 314-323.
- Detige 2024: Detige, Tillo. A Tale of Two Courts: Records of Kachavāhā mahārājas in Digambara Jaina memorials. Balogh, Dániel and Annette Schmiedchen (eds.), *Self-Representation and Presentation of Others in Indic Epigraphical Writing*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 229-260.
- Dundas 2002 [1992]: Dundas, Paul. *The Jains* (Second ed.), London and New York: Routledge.
- Flügel, Krüger, Shah 2023: Flügel, Patrick, Krüger, Patrick, Shah, Priyanka. Six Jaina Bronzes. *Pure Soul: The Jaina Spiritual Traditions*. London: Center for Jain Studies, SOAS, 96-103.
- Gombrich 1996: Gombrich, Richard. *How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teachings*. London: Athlone Press.
- Gonda 1956a: Gonda, Jan. Ancient Indian Kingship from the Religious Point of View. *Numen*, Vol. 3, Fasc. 1 (Jan., 1956), 36-71.
- Gonda 1956b: Gonda, Jan. Ancient Indian Kingship from the Religious Point of View (Continued), *Numen*, Vol. 3, Fasc. 2 (Apr., 1956), 122-155.
- Gonda 1957: Gonda, Jan. Ancient Indian Kingship from the Religious Point of View (Continued and Ended). *Numen*, Vol. 4, Fasc. 2 (Apr., 1957), 127-164.
- Hajicek-Dobberstein 1995: Hajicek-Dobberstein, Scott. Soma siddhas and alchemical enlightenment: psychedelic mushrooms in Buddhist tradition. *Journal of Ethnopharmacology* 48 (1995), 99-118.
- Joshi 1989: Joshi, Nilkanth P. Early Jaina Icons from Mathura. Srinivasan (ed.), *Mathura, The Cultural Heritage*. New Delhi, 332-367.
- Klatt 2016: Klatt, Johannes. *Jaina-Onomasticon*. Edited by Peter Flügel and Kornelius Krümpelmann. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Krishnamurthy, Meka 2024: Krishnamurthy, Sthanam, Meka, Venkata Raghavendra Varma. A Hoard of Jaina Image Inscriptions from Śrī Pārśvanātha Temple, Akōḍā (Madhya Pradesh). *Heritage Journal*, 62-68.
- Krüger 2022: Krüger, Patrick. Imaging the Divine. The Depiction of Gods and Deified Beings in Illustrations of Kalpasūtra Manuscripts from Western India. *Art of the Orient*, Vol. 11 (2022), 51-78.
- Krüger 2020: Krüger, Patrick. Vom Kultbild zum Stifterkult. Wie Bilder zur Konstruktion religiöser Stifterfiguren beitragen“ (From cult image to the cult of the founder. How Images Contribute to the Construction of Religious Donor Figures), *Psychosozial* 160 (2020): 16-30.
- Markel 1987: Markel, Stephen. Heavenly Bodies and Divine Images: The Origin and Early Development of Representations of the Nine Planets. *Southeast Conference Association for Asian Studies Annals of the 26th Annual Meeting*. University of Tennessee, Chattanooga, 128-150.
- Mevissen 2003: Mevissen, Gerd. Corpus of Hindu and Jaina devī Images Bearing Figures or Symbols of Astral Deities. *Journal or book or series Berliner Indologische Studien*, Vol. 15/16/17, 439-530.
- Mitterwallner 1989: Mitterwallner, Gritli von. Yakṣas of Ancient Mathura. Srinivasan

(ed.), *Mathura, The Cultural Heritage*. New Delhi, 368-382.

Moutafov 2018: Moutafov, Emmanuel. The Church of Mother of God of Petrici in Bachkovo Monastery. In: *Corpus of Mural Paintings from the First Half of the 19th Century in Bulgaria*, Sofia, 810-834.

Quintanilla 2000: Quintanilla, Sonya Rhie. Āyāgapaṭas: Characteristics, Symbolism, and Chronology. *Artibus Asiae*, 2000, Vol. 60, No. 1 (2000), pp. 79-137.

Quintanilla 2004: Quintanilla, Sonya Rhie. Exemplars of Ahimsa and Anekanta: *The Case of the Early Jains of Mathura in Art and Epigraphy*, Tara Sethia (ed.), Ahimsa, Anekanta, and Jainism, Delhi: Motilal Banarsidas, 187-216.

Quintanilla 2007: Quintanilla, Sonya Rhie. *History of Early Stone Sculpture at Mathura, ca. 150 BCE – 100 CE*. Leiden: Brill.

Shah 1955: Shah, Umakand. *Studies in Jaina Art*. Banaras: Jaina Cultural Research Society.

Shah 1987: Shah, Umakant. *Jaina-Rūpa-Maṇḍana, Volume One*. New Delhi: Abhinav Publications.

Sircar 1966: Sircar, Dineschandra. *Indian epigraphical glossary*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Srinivasan 2011: Srinivasan, Sarada. Jain

Bronzes from Karnataka: Some Art Historical and Technical Aspects. – *The IUP Journal of History and Culture*, vol. V, N 2, April 2011, 6-16.

Tatia 1951: Tatia, Nathmal. *Studies in Jaina Philosophy*. Banaras: Jain Cultural Research Society.

Tiwari 1995: Tiwari, Maruti. Jaina Iconography: Evolution and Appraisal. Vyas, R. T. (ed.), *Studies in Jaina Art and Iconography and Allied Subjects in Honour of Dr. U.P. Shah*. Vadodara: Abhinav Publications, 15-21.

Werner 2005 [1997]: Werner, Karel. Non-orthodox Indian Philosophies. Carr, Brian and Indira Mahalingam (eds.). *Companion encyclopedia of Asian philosophy*. London and New York: Routledge, 103-118.

Ruseva 2012: Ruseva, Gergana. Граматика на идентичността: За развитието на думата атман в индоарийските езици [Gramatika na identichnostta: Za razvitiето na dumata atman v indoiranskite ezitsi]. Sofia, Indological Foundation 'Iztok – Zapad'.

Ruseva 2023: Ruseva, Gergana. Напред към миналото, назад към бъдещето: идеи за времето в Древна Индия [Napred kum minaloto, nazad kum badeshteto: idei za vremeto v Drevna India]. Sofia, 'Iztok – Zapad'.

Jaina 'Bronze' Altar-piece: Iconography and Reading of Its Inscription

Gergana Ruseva, Emmanuel Moutafov

It is noteworthy that most of the cited publications on Jaina statuette-altars, where inscriptions are read, lack their modern language translation. There are no in-depth linguistic analyzes of the monuments, as well as paleographic observations. Obviously, the creation of databases of such epigraphic material is forthcoming, and the sea of such examples is huge. Accepting this text with a specific object of research as an opportunity to introduce the Bulgarian scientific community in general to Jainism and some of its philosophical-aesthetic aspects, we allow ourselves to conclude that the statuette-altar described here is, after all, a souvenir. Objects related to the Jaina cult that can be found by devotees and those interested are still quite limited in India against the backdrop of the vast number of objects related to Buddhism and Hinduism. In this particular case, we have a brass copy of an altar statuette with a central image of Parshva, which repeats a dedicatory inscription of a family living in the late 13th century. It was certainly produced by under-trained master casters who did not know the details of traditional Jaina iconography, and this happened in the middle of the 19th century. The statuette functioned in a family environment, where it was periodically subjected to a 'purification' ritual with sandalwood paste and water, which resulted in its smoothing in certain less-than-representative areas of the metal. Here we subjected the artifact to metal testing, which led to the conclusion that not only bronze, but also brass copies of similar images are sold in modern museums and on the antiques market. We also found out that the silver content in the highlight of the central character's eyes is also important in determining its authenticity.

Храм Лодхурва (храма на кобрата), Раджастхан,
основан през IX в. и обновен през XVII в.

Паршванатха в олтара на храма Лодхурва (храма на кобрата),
Раджастхан, копие на статуя от XVII в.

Бирата: силна напитка... и много вкусна за научилия се да я пие (Xen. An. 4.5.27)

Beer: An Extremely Strong Drink..., and Very Sweet When One Is
Used to It (Xen. An. 4.5.27)

Ели Филипова

Институт за балканистика с Център по тракология
при Българската академия на науките

Абстракт: Бирата е сред най-древните напитки в човешката история. Нейното производство и консумация обичайно се свързват с регионите, които не позволяват отглеждането на лозя. Изследванията от последните години обаче показват, че подобна обусловеност е рядкост и дори изключение. Така например траките, известни като любители на висококачествените вина, също пият бира. Макар че писмените сведения ни запознават с някои особености на нейната консумация, повече информация както за пиенето, така и за спецификите на пивоварството, може да бъде потърсена с помощта на археоботаниката и археологията и евентуалното свързване на определени керамични форми с приготвянето и приема на напитката.

Ключови думи: траки, бира, пивоварство, брютон, сламки, напитки, симпозиум

Keywords: Thracians, beer, brewing, Bryton, straws, beverages, symposium

Изключително оскъдни са писмените сведения за приготвянето и консумацията на бира в Древна Тракия. Те включват откъси от по-ранните автори Архилох, Хеланик и Хекатей, предадени от гръцкия ретор и граматик от края на II век Атеней в неговото произведение „Вечеря за суфисти“¹, както и една препратка към Армения, в която Ксенофонт предава традицията на пиене на напитката в този регион². Още през 1913 г. Г. Кацаров, в своята студия върху бита на старите траки, публикува тези текстове³. По-късно те са включени и в изследванията на Г. Михайлов⁴ и И. Венедиков⁵. В своето проучване върху храната и храненето в Древна Тракия, Р. Георгиева също отделя внимание на напитките, произведени от житни расте-

Dr Eli St. Filipova is an Assistant
Professor at the Institute of Balkan
Studies with Center of Tracology at the
Bulgarian Academy of Sciences.
E-mail: eli.filipova@balkanstudies.bg

¹ Archil. 32, Hellenic. 66J, Hecat. 154J (=Ath. 10.67).

² Xen. Anab. 4.5.26-27.

³ Katsarov 1913: 18, 19.

⁴ Mihailov 1972: 127, 128.

⁵ Venedikov 1981: 31-117.

ния и се позовава на посочените по-горе извори⁶. От голямо значение за изследванията върху бирата са лингвистичните анализи на В. Георгиев⁷ и Д. Дечев⁸, които се спират и на етимологията на приеманите за тракийски глоси брютон (βρῦτον) и парабия (παραβίη), използвани от гръцките автори за означаване на бира. През 2001 г. в своята дисертация, посветена на това питие в гръко-римския свят, М. Нелсън приобщава и данните за консумацията му в Тракия.

ВИДОВЕ БИРА

Ще бъде направен опит възможно най-стегнато да бъдат представени споменатите по-горе писмени сведения за бирата в Тракия, вече многократно публикувани в научната литература, и то с единствената цел да бъдат изяснени видовете житни растения, от които тя е приготвяна. Напитката брютон (βρῦτον), която според древните автори е консумирана от траки, пеони и фриги, вероятно е ечемичена⁹. Трябва да се отбележи обаче, че съществуват известни вариации при ползването на този най-ранен термин, обозначаващ бира. В някои случаи наименованието се използва за означаване на всяка напитка, приготвена от ечемик. На други места брютон е конкретно ечемичена бира. А понякога понятието е употребявано генерално за означаване на бира, като допълнително е уточнявано от кое житно растение е произведена¹⁰.

Фрагментът от Хеланик, предаден от Атений, ни казва, че „те пият брютон от корени“ (ἐκ ῥιζῶν/βριζῶν), както траките го консумират направен от ечемик¹¹. В комен-

тарите си към текста Х. У. фон Виламовиц-Мюлендорф посочва, че използваната дума за корени – ῥιζῶν е по-скоро βριζῶν или тракийската βριζα, т.е. ръж, а според по-късни изследователи липсващата дума, заменена от „те“ в преводите, вероятно са или фригите, или пеоните¹². И действително напълно възможно е бирата да е приготвяна също така от ръж. Не е изключено обаче и към нея да са добавяни растения или техните коренища за обогатяване на вкуса.

Хекатей пише, че пеоните приготвят напитката парабия (παραβίη) от просо и растението кониза (κόνηζα)¹³. Според Ив. Венедиков тя е по-слабо алкохолно питие, напоящо на съвременната боза¹⁴, но М. Нелсън смята, че тя също представлява бира¹⁵. Той не я разграничава като отделен вид напитка, а приема, че е направена по различна технология¹⁶. Юлий Африкан също пише, че пеоните консумират вид житно питие – камон (κάμων)¹⁷. Употребената от раннохристиянския историк дума, вероятно трябва да бъде κάμνος в именителен падеж и евентуално би могла да се свърже с κάβος или мярка, мензура за зърно заради редуването на m/b в тракийския език. Това ще рече, че съобщението потвърждава, че пеоните приготвят бира от зърно, без да е ясно какво точно е то¹⁸.

Представените писмени сведения показват, че бирата в Тракия е приготвяна от ечемик, ръж и просо, което, заедно с различните добавки, положително дава отражение върху крайния продукт и постигането на разнообразие от вкусове. Бирата от ечемик има дълбок печен аромат¹⁹, ръжта придава земна

⁶ Georgieva 1999: 71-111.

⁷ Georgiev 1957.

⁸ Detschew 1952; Detschew 1957.

⁹ Archil. 32, Hellenic. 66J, Hecat. 154J (=Ath. 10.67).

¹⁰ По-подробно, с позоваване на антични автори и цитиране на съвременни изследователи, виж Nelson 2001: 41, 42).

¹¹ Hellenic. FrGrHist I, 66 (=Ath. 10.67).

¹² Nelson 2001: 41, 42.

¹³ Hecat. 154J (=Ath. 10.67).

¹⁴ Venedikov 1981: 94.

¹⁵ Nelson 2005: 21, 125.

¹⁶ Nelson 2001: 24.

¹⁷ Sect. Jul. Afr, Cesti 1.19.17-23.

¹⁸ Изказвам своята благодарност на Д. Котова за консултацията за думата κάμνος.

¹⁹ Alworth 2015: 66.

и пикантна нотка²⁰, а просото – дъх на ядки²¹. Плодовете, добавяни за да стимулират ферментацията и отделянето на алкохол, както и хмелоподобните горчиви агенти²², също оставят специфична следа. Малцът и добавките определят и цвета на течността, който в съвременността е сред основните критерии, заедно с прозрачността и размера на шапката (пяната), по които се съди за естеството на напитката. Според Ксенофонт бирата в Армения представлява гъста консистенция, несмесена с вода, в която плуват ечемичени зърна²³. Подобно наблюдение предполага, че като прозрачност, цвят и степен на плътност питието наподобява на съвременната боза.

ПИВОВАРСТВО

Традиционно основните елементи в рецептата за бира са вода, малц, дрожди и различни добавки. Подборът на последната съставка обаче би могъл да даде чувствителни разлики в крайния продукт. Същото твърдение може да бъде направено и за технологията на приготвяне на напитката. Известно е, че в Египет бирата се прави, като първо се замесва тесто, което се пече за кратко, а след това се накисва във вода. Остава се да ферментира за едно денонощие и после се прецежда²⁴. По всичко изглежда обаче, че тук, на Балканите, и по-специално в Тракия, е използвана технология, различна от добре документираната египетска. Лингвистичните изследвания допускат, че траките са разполагали със собствена традиция на правене на бира, която се различава от тази в Египет. Етимологията на думата брютон (βρῦτον)²⁵ подсказва, че най-вероятно напитката е варена, вместо да бъде оставяна да ферментира, и

наподобява чорба. М. Нелсън също приема паралелното съществуване на две различни технологии на пивоварство в античния свят²⁶. Единият означава с термина “baking” (печене) – потапяне на изпечени квасени хлябове в топла, но не вряща, вода, за да ферментират. При втория – “brewing” (варене), изсушените растения се смилат на брашно и след това се варят. Също така, според М. Нелсън, наличието на две различни технологии е основание да се предположи, че терминът брютон всъщност е гръцки, използван от гръците за означаване на тракийската технология²⁷. Това негово предположение не е лишено от основание, но трябва да се отбележи, че той не е лингвист. Авторът на настоящия текст няма капацитета да се включи в дискусията за произхода на думата, но непоколебимо застава зад хипотезата за съществуването на собствена тракийска технология, включваща варене. Вероятно водата, която съставлява 90 % от бирата, е изливана в големи гърнета или друг вид съдове и затопляна, като постепенно към нея са добавяни и останалите необходими съставки.

Основен момент от пивоварството е подготовката на малца – житните зърна се оставят да покълнат във вода, а след това се изсушават. Възможна интерпретация на останки от житни култури, доминирани от ечемик и просо, регистрирани в ями от късноелинистическата епоха в Сексагинта Приста, е може би именно този етап от рецептата за бира. Анализът на пробите показва, че зърната са били подложени на екстремна желатинизация на нишестето и непрекъснато прилагане на вода или дълго накисване²⁸. По част от изследвания материал се наблюдават също така напукани участъци и подобни на

²⁰ Alworth 2015: 255.

²¹ Alworth 2015: 36.

²² М. Нелсън, проучвайки състава на древните бири, установява, че през Античността като подсладител са използвани мед, грозде, фурми и горски плодове, а като горчиви агенти растенията блатен тъжник (*meadowsweet*), калуна (*heather*), царска папрат (*royal fern*), мирика (*bog myrtle*), шафранка (*safflower*), черна попадийка (*henbane*) и конизата (*fleabane*), използвана от пеоните (Nelson 2001: 130).

²³ Xen. Anab. 4.5.26-27.

²⁴ Tannahill 1988: 48.

²⁵ Detschew 1957: 93; Georgiev 1957: 55.

²⁶ Nelson 2001: 124-28.

²⁷ Nelson 2001: 43.

²⁸ Andonova-Katsarski, Varbanov, Kazakov, Dedov, Vladova 2024: 14.

канални кухни, което би могло да се свърже с първоначално смилане и изсушаване, а след това варене на зърната или някаква кашообразна смес²⁹. През последните години интересът към подобни интердисциплинарни изследвания започва да се покачва, което дава надежда, че в бъдеще ще има повече анализи, които да внесат по-голяма яснота по отношение на приготвянето на малц в Тракия. Така например, С. Валамоти също допуска, че подложените на археоботаничен анализ ечемичени смеси, могат да бъдат разпознати като евентуални заготовки при производството на бира³⁰, тъй като след като бъдат изсушени, зърната са смилани на брашно или от тях е подготвяна заготовка, наподобяваща на булгура. Що се отнася до изсушаването на покълналите зърна, регистрираните по археологически път предполагаеми площадки за сушене на продукти, може да са използвани и за тази цел³¹.

Следващият етап изисква изключителна прецизност, тъй като към житната смес се добавя вода и започва постепенно нагряване на съда. Вероятно към консистенцията последователно са прибавяни различни съставки по избор. Сред компонентите на бирата от просо (парабия), приготвяна от пеоните, например, е и растението кониза (κόνη) ³². Според някои учени става дума за планинското растение *Inula conyza* – горски, късоловост оман³³, а според други е видът *Inula dysenterica* L. – оман, главоч³⁴. Коренищата на тези растения са с горчив вкус и вероятно са използвани по подобие на хмела в днешно време, който

придава на напитката горчивината, нужна за да балансира сладостта на малца.

За разлика от плодовете, съдържащи необходимите количества захар и вода, за да се осъществи процесът на ферментация, в житните растения има и скорбяла. Заради малкото количество ферментирала захар, напитката, която би се получила, ще има твърде ниско съдържание на алкохол. По тази причина вероятно са добавяни други източници на захар, като плодове и мед³⁵.

След охлаждането на водата започва ферментационният процес³⁶. Известно е, че траките са запознати с процеса на ферментация и получаване на квас, необходима за производството на хляб. Вероятно сходни методи са използвани и при технологията за приготвяне на бира – с дива дрожди или старо вкиснало хлябно тесто, като началният процес на производство на бира положително е стимулиран от усъвършенстването на технологията за приготвяне на хляб.

Две са евентуалните възможности за последния етап от производството на бира. Едната включва нейното прецеждане – в подходящ съд, може би от групата на т.нар. цедки³⁷. Другият предполага филтрация чрез сламки при консумацията на продукта, директно от съда, в който е приготвена.

КОНСУМАЦИЯ НА БИРА

Според М. Нелсън макар че в Тракия съществува различна технология на производство на бира, е възприет именно източ-

²⁹ Andonova-Katsarski, Varbanov, Kazakov, Dedov, Vladova 2024: 9, fig. 4.

³⁰ Valamoti 2018: 611–625; Valamoti et al. 2019: 98, 106. Трудно е обаче с пълна сигурност да бъдат дефинирани като такива, тъй като сходни следи по повърхността на зърната имат и смесите за приготвяне на булгур и каша.

³¹ Една подобна, регистрирана в селище от Новоагорско, е интерпретирана от проучвателите именно като съоръжение за сушене на плодове и зърно. Поради липсата на датиращ археологически материал обаче е отнесена най-общо към желязната епоха (Kancheva-Ruseva, Ignatov 1998: 25, 26, 27, обр. 5).

³² Hecat. 154J (=Ath. 10.67).

³³ Rosso 2012: 249.

³⁴ М. Нелсън дори допуска, че може да става дума за ориз (Nelson 2001: 147; Nelson 2005: 21).

³⁵ Nelson 2005: 29, 30.

³⁶ Nelson 2001: 128.

³⁷ Специфичен тип съдове с отвори по повърхността на тялото, които в научната литература се означават с термина педки. Някои автори допускат, че част от тях са използвани за филтриране на вино и бира (Амух, Pritchett 1958: 261; McGovern 2003). Бъдещите химични анализи на подобни съдове ще бъдат изключително полезни в установяването на тяхното предназначение, което освен с пивоварството и винопроизводството, може да се свърже и с приготвянето на сирене или друг вид дейност.

Илюстрация 1. Цедки: 1. Шумерска цедка за бира от Ур, Ирак, 2100 – 2000 г. пр. Хр. (United Archives/WHA, № 00805431); 2. Съд от района на Хеброн, Израел, 800 г. пр. Хр. (Холандска частна колекция, Alexander Ancient Art, № A0799); 3. Цедка от Кукува могила, България, РЖЕ (Filov 1934: обр. 43.2); 4. Цедка от Копривлен, България, КЖЕ (Popov 2002: 397, фиг. 160).

Illustration 1. Strainers: 1. Sumerian strainer used in beer preparation, Ur, Iraq, 2100-2000 BC (United Archives/WHA, № 00805431); 2. Spouted Strainer Jug, allegedly found in the area of Hebron, Israel, ca. 800 BC (Dutch private collection, Alexander Ancient Art, No. A0799); 3. Strainer from Kukuva Mogila, Bulgaria, EIA (Filov 1934: fig. 43.2); 4. Strainer from Koprivlen, Bulgaria, LIA (Popov 2002: 397, fig. 160).

Илюстрация 2. Сребърни сламки от долмен при с. Новосвободная, Северозападен Кавказ, ок. 3200–2900 г. пр. Хр. (Trifonov, Petrov, Savelieva 2022: 5, fig.3; 6, fig. 4.1).

Illustration 2. Silver straws from a dolmen near the village of Novosvobodnaya, Northwestern Caucasus, ca. 3200–2900 BC (Trifonov, Petrov, Savelieva 2022: 5, fig.3; 6, fig. 4.1).

ния маниер на пиене посредством тръба³⁸, подобно на описанията на Ксенофонт за Армения. Древният автор пише, че когато някой реши да дегустира напитката, отива до съда, в който тя се приготвя и пие директно от него, използвайки сламка³⁹. Основание за подобно предположение М. Нелсън открива в откъса на Архилох от VII в. пр. Хр., преразказан от Атений, в който е описан сходен начин на консумация със сламки

от траки и фриги⁴⁰. Позовавайки се на този фрагмент обаче, както и на по-късния текст на Ксенофонт, М. Мелинк предлага хипотезата, че произходът на производството на бира и приемът ѝ със сламки може би не трябва да се търси в Месопотамия, а в района на Анатолия⁴¹. Нейният интерес към проблематиката е провокиран от разкопките на раннобронзовото селище при Караташ (Karataş), Адана в Южна Турция през 60-те

³⁸ Nelson 2001: 20.

³⁹ Xen. Anab. 4.5.26–27.

⁴⁰ Archil. fr. 32 B (=Ath. 10.67). До момента няма открити подобни находки от територията на Тракия, но е интересно да се отбележи, че наскоро интерпретацията на осем сребърни тръби първоначално определени като жезли, от долмен при с. Новосвободная, Северозападен Кавказ (ок. 3200–2900 г. пр. Хр.) беше преосмислена на сламки за консумация на бира (Trifonov, Petrov, Savelieva 2022: 67–84).

⁴¹ Mellink 1969: 73.

Илюстрация 3. Съдове с тръбни чучури: 1. Кратер от Караташ, Турция, РБЕ II (Mellink 1969: Pl. I.1); 2. Съд от Ташлиджабаир, Турция, РЖЕ (Özdoğan 1987: 29, fig. 4; 30, fig. 5.a); 3. Съд с три чучура от Бистрица, Румъния, VII – VI в. пр. Хр. (Petre, Vulpe 1983: 133, Abb. 6.45); 4. Съд от Гордион, Турция (Körte, Körte, Kobert 1904: Tafel 3).

Illustration 3. Spouted vessels: 1. Krater from Karataş, Turkey, EBA II (Mellink 1969: Pl. I.1); 2. Vessel from Taşlıcabair, Turkey, EIA (Özdoğan 1987: 29, fig. 4; 30, fig. 5.a); 3. Vessel with three spouts from Bistrica, Romania, 7th–6th centuries BC (Petre, Vulpe 1983: 133, Abb. 6.45); 4. Vessel from Gordion, Turkey (Körte, Körte, Kobert 1904: Tafel 3).

години на XX в. и находката на кратер с четири тръбни чучура. При публикуването на съда М. Мелинк излага предположението, че той е използван при светски или религиозни пирове, включващи консумацията на бира със сламки⁴². В статията тя привлича и други подобни форми с по три, четири и дори седем чучура (в зависимост от броя на симпозиастите) от Месопотамия, Анатолия и Гърция, както и шумерските цилиндрични печати, илюстриращи подобно пиене, датирани ок. 2600 г. пр. Хр.⁴³ Двадесет години по-късно, публикувайки резултатите от разкопките на надгробната могила от ранната желязна епоха Ташлиджабаир

(Taşlıcabayır) при дн. Лозенград⁴⁴, М. Оздоган разглежда и по-ранното изследване на М. Мелинк, тъй като сред находките от обекта има и кратер с четири тръбни чучура⁴⁵. Изглежда той е използван при погребалния пир, по време на който освен вино е консумирана и бира, и накрая е счупен и депозиран заедно с останалите съдове за пиене и хранене. В статията си М. Оздоган намира паралели с други подобни форми и особено такива, които са близки като датировка, като например публикувания от Г. Петре и А. Вулпе съд с три чучура от яма с депозирано огнище и над 30 съда на ръка от ранножелязната епоха при Бистрица,

⁴² Mellink 1969: 74, Plate I.1.

⁴³ Damerow 2012: fig. 1

⁴⁴ В първичната публикация обектът е отнесен към къснобронзовата епоха (Özdoğan 1987: 5-39), но впоследствие е предатиран (Özdoğan 2011: 673).

⁴⁵ Özdoğan 1987: 10-11, 29, fig. 4, 30, fig. 5a-b.

⁴⁶ Petre, Vulpe 1983: 133, Abb. 6.45.

Румъния⁴⁶. В тяхната статия обаче фокусът е върху интерпретацията на контекста, а не върху функционалността на керамиката. Датировката, която те дават е около VII–VI в. пр. Хр. Достъпната литература засега показва, че използването на формите с няколко чучура е изоставено в по-късните периоди. В цитаделата и некропола на Гордион във Фригия обаче се откриват кани с един дълъг чучур, наподобяващ човка на птица, които също се свързват с консумацията на бира⁴⁷. Единият тип, който е по-популярен, е снабден с цедка. Най-ранните съдове се отнасят към VIII в. пр. Хр., а най-късните към IV в. пр. Хр., но според G. K. Sams формата е наследена от предходните епохи⁴⁸. Освен керамичните са открити и два бронзови екземпляра – в Гробница W (740–730 г. пр. Хр.) и в Гробницата на Мидас (725–720 г. пр. Хр.). G. K. Sams прави предположението, че както металните, така и глинени форми, са използвани от аристокрацията, докато обикновеното население пие бирата директно със сламки. Всъщност своеобразният начин на консумация вероятно се дължи на практичността на пиещите, които не биха желали да погълнат от житните зърна. Макар и примитивен, този способ за филтрация на бирата изглежда е ефикасен, тъй като за дълго време е разпространен върху обширна територия от Югозападна Азия до Балканите. Според Т. Стоянов използваните в гетския град при Сборяново „амфори“ с четири букела, наподобяващи съдовете с чучури от Ташлиджабаир, Бистрица, както

и подобни екземпляри, които той посочва от некропола при Вергина, погребение при Великая Александровска по долното течение на Днепър и Днестър и некрополи в Кампания, Италия от VIII – VII в. пр. Хр., са свидетелство за контакти между Анатолия, Близкия Изток и Европа⁴⁹. Възможно е това взаимодействие да е и по отношение на културата на хранене и пиене.

В сцената на споделена консумация на бира, която Ксенофонт описва в Армения, общият съд е назован кратер (κράτηρ)⁵⁰. Разбира се, това може и да е местна арменска форма, която по размер и външен вид най-много напомня на атинянина на гръцките образци, употребявани за смесване на вино с вода. И все пак би могло да се помисли върху възможността появата на кратеровидни керамични съдове в Тракия, освен с традиционната им афилиация с гроздовата напитка, да са свърже и с консумацията на бира. За съжаление без химичен анализ това остава единствено в сферата на предположенията. Същото е валидно и за хипотезата на М. Нелсън за употребата на някои от „винените чаши“ за бира⁵¹.

Предполага се, че в древността житното пиво е поднасяно на стайна температура⁵². Положително не само начинът на сервиране, но и неговият вкус се е различавал от класическата съвременна представа за напитката. Ободряващи са думите на Ксенофонт обаче, че щом човек свикне с вкуса на бирата, тя става изключително приятно питие⁵³.

⁴⁷ Körte, Körte, Kobert 1904: Tafel 3; Sams 1977: 108–115.

⁴⁸ Sams 1977: 111, 114. При разкопките на двореца в Кносос сър А. Еванс свързва малка кана с висок чучур и украса от ечемичени класове с пивоварство през късноминойския период на Крит, предшествашо производството на вино на острова (Evans 1921: 414, Fig. 299a, 415).

⁴⁹ Stoyanov 1997: 125, 149, рис. II.

⁵⁰ Xen. Anab. 4.5.26.

⁵¹ Nelson 2001: 56.

⁵² Nelson 2001: 400.

⁵³ Xen. Anab. 4.5.27.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори

Athenaeus, The Deipnosophist. In: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0405%3Abook%3D1%3Achapter%3D1>

Xenophon, Anabasis. In: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0201>

Литература

Alworth 2015: *Alworth*, Jeff. *The Beer Bible*. New York.

Amyx, *Pritchett* 1958: *Amyx*, Darrell, *Pritchett*, William. The Attic Stelai: Part III. Vases and Other Containers. – *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, No. 27/4, 255-310.

Andonova-Katsarski, *Varbanov*, *Kazakov*, *Dedov*, *Vladova* 2024: *Andonova-Katsarski*, Mila, *Varbanov*, *Varbin*, *Kazakov*, *SAtefan*, *Dedov*, *Ivailo*, *Vladova*, Diana. Plant Remains and What Else? Environmental Archaeology of the Late Hellenistic Pit Fills of Sexaginta Prista, Northern Bulgaria. – *Environmental Archaeology*, 1-13.

Damerow 2012: *Damerow*, Peter. Sumerian Beer: The Origins of Brewing Technology in Ancient Mesopotamia. – *Cuneiform Digital Library Journal*, No. 2, <https://cdli.earth/articles/cdlj/2012-2>.

Detschew 1952: *Detschew*, Dimiter. Характеристика на тракийския език [Harakteristika na trakiyskiya ezik]. Sofiya.

Detschew 1957: *Detschew*, Dimiter. Die thrakischen Sprachreste. Wien.

Evans 1921: *Evans*, Sir Arthur. The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume I The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages with 542 Figures in the Text, Plans, Tables, Coloured and Supplementary Plates. London.

Filov 1934: *Filov*, Bogdan. Надгробните могили при Дуванлии в Пловдивско [Nadgrobните mogili pri Duvanlii v Plovdivsko]. Sofiya

Georgiev 1957. *Georgiev*, Vladimir. Тракийският език [Trakiyskiyat ezik]. Sofiya.

Georgieva 1999. *Georgieva*, Rumyana. Храна и хранене (края на II–I хил.пр.н.е.) [Hrana

i hranene (kraya na II–I hil.pr.n.e)]. In: Етнология на траките [Etnologiya na trakite] (eds. Rumyana Georgieva, Tosho Spiridonov, Mariya Reho). Sofiya, 71-111.

Kancheva-Ruseva, *Ignatov* 1998: *Kancheva-Ruseva*, Tatyana, *Ignatov*, Veselin. Спасителни разкопки в района на Нова Загора [Spasitelni razkopki v rayona na Nova Zagora]. – Известия на музеите от Югоизточна България [Izvestiya na muzeite ot Yugoiztochna Bulgariya], No. 19, 21-35.

Katsarov 1913: *Katsarov*, Gavril. Битът на старите траки според класическите писатели [Bitat na starite traki spored klasicheskite pisateli]. Sofiya.

Koörte, *Koörte*, *Kobert* 1904: *Koörte*, Gustav, *Koörte*, Alfred, *Kobert*, Rudolf). Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900. Berlin.

McGovern 2003: *McGovern*, Patrick. Ancient Wine: The Search for the Origins of Viniculture. Princeton University Press.

Mellink 1969: *Mellink*, Machteld. A Four-Spouted Krater from Karataş. – *Anadolu*, No. 13, 69-76.

Mihailov 1972: *Mihailov*, Georgi. Траките [Trakite]. Sofiya.

Nelson 2001: *Nelson*, Max. Beer in Greco-Roman Antiquity. PhD Dissertation, The University of British Columbia. Vancouver.

Nelson 2005: *Nelson*, Max. The Barbarian's Beverage: A History of Beer in Ancient Europe. Routledge.

Özdopan 1987: *Özdopan*, Mehmet. Taşlicabair. A Late Bronze Age burial mound in Eastern Thrace – *Anatolica*, No. 14, 5-39.

Özdopan 2011: *Özdopan*, Mehmet. Eastern Thrace the Contact Zone between Anatolia and the Balkans. In: The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (eds. Sharon Steadman, Gregory McMahon). Oxford, 657-682.

Peck 1898: *Peck*, Harry Thurston. Harpers Dictionary of Classical Antiquities. New York.

Petre, *Vulpe* 1983: *Petre*, Gheorghe, *Vulpe*, Alexandru. Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistrita, Jud. Volcea, Rumänien. – *Prä-historische Zeitschrift Berlin*, No. 58/1, 127-140.

Popov 2002: *Popov*, Hristo. Цедки [Tsedki]. In: Копривлен. Том 1: Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев Драма 1998–1999 [Koprivlen. Tom 1: Spasitelni

arheologicheski prouchvaniya po patya Gotse Delchev Drama 1998–1999] (eds. Peter Delev, Anelia Bozkova). Sofia, 169-173.

Rosso 2012: Rosso, Ana Maria. Beer and wine in antiquity: beneficial remedy or punishment imposed by the Gods? – *Acta medico-historica adriatica*, No. 10/2, 237-262.

Sams 1977: Sams, Kenneth. Beer in the City of Midas. – *Archaeology*, No. 30/2, 108-115.

Stoyanov 1997: Stoyanov, Totko. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I [Mogilen nekropol ot rannozhelyaznata epoha. Sboryanovo I]. Sofiya.

Tannahill 1988: Tannahill, Reay. Food in History. London.

Trifonov, Petrov, Savelieva 2022: Trifonov, Viktor, Petrov, Denis, Savelieva, Larisa. Party like a Sumerian: reinterpreting the 'sceptres' from the Maikop kurgan. – *Antiquity*, No. 96/385, 67-84.

Valamoti 2018: Valamoti, Soultana. Brewing beer in wine country? First archaeobotanical indications for beer making in Early and Middle Bronze Age Greece. – *Vegetation History and Archaeobotany*, No. 27, 611-625.

Valamoti, Marinova, Heiss, Hristova, Petridoua, Popova, Michou, Papadopoulou, Chrysostomou, Darcque, Grammenos, Iliev, Kotsos, Koukouli-Chrysanthaki, Leshtakov, Malamidou, Merousis, Nikolov, Nikov, Panayotova, Papanthimou, Popov, Stefani, Tsirtsoni, Z., Kanceva Ruseva 2019: Valamoti, Soultana, Marinova, Elena, Heiss, Andreas, Hristova, Ivanka, Petridoua, Chryssa, Popova, Tzvetana, Michou, Stavroula, Papadopoulou, Lambrini, Chrysostomou, Panagiotis, Darcque, Pascal, Grammenos, Dimitrios, Iliev, Stanislav, Kotsos, Stavros, Koukouli-Chrysanthaki, Chaido, Leshtakov, Krassimir, Malamidou, Dimitria, Merousis, Nikos, Nikolov, Vassil, Nikov, Krassimir, Panayotova, Krastina, Papanthimou, Aikaterini, Popov, Hristo, Stefani, Liana, Tsirtsoni, Zori, Kanceva Ruseva, Tatjana. Prehistoric cereal foods of southeastern Europe: An archaeobotanical exploration. – *Journal of Archaeological Science*, No. 104, 97-113.

Venedikov 1981: Venedikov, Ivan. Земеделието при траките [Zemedeliето pri trakite]. In: Развитие на земеделието по българските земи [Razvitie na zemedeleieto po balgarskite zemi] (ed. Ivan Venedikov). Sofiya, 31-117.

Beer: An Extremely Strong Drink..., and Very Sweet When One Is Used to It (Xen. An. 4.5.27)

Eli Filipova

The aim of this article was to examine the written records of beer consumption in Thrace to identify the variety of beverages produced, which, in addition to being made from different grains – barley, millet, and rye – also had different alcohol content. An attempt was made to trace the individual stages in beer production, accepting the hypothesis of a distinct Thracian brewing technology, different from the well-documented Egyptian one. Based on the assumption of the Eastern model of consuming the beverage with straws, a review was conducted of the ceramic forms that are associated in the relevant literature with the preparation and drinking of beer, which could find parallels with those from Thrace. This preliminary study could be expanded with chemical analyses of vessels in the future to either confirm or refute the hypotheses presented in the text.

The Strigil: A Prototype of Instrument-Assisted Soft Tissue Mobilization for the Prevention and treatment of Soft Tissue Dysfunctions

Diana Popova-Dobreva

National Sports Academy 'Vassil Levski'

Abstract. *The strigil is an ancient tool used in our lands for cosmetic, hygienic, and medical purposes. It is usually made of metal and features a curved, flat blade, often used with oils to cleanse the skin. This article examines the strigils as a potential prototype for Instrument-assisted Soft Tissue Mobilization (IASTM). This therapeutic technique utilizes specialized tools to detect and treat soft tissue dysfunctions, including scar tissue and adhesions. IASTM aims to enhance mobility, alleviate pain, and stimulate the body's natural tissue repair processes. The medical database PubMed contains 135 studies related to IASTM. This article reviews the available research, which we have organized into the following areas: the efficacy of IASTM (a systematic review), its application in athletes, therapeutic effectiveness, and effects of Instrument-assisted Soft Tissue Mobilization on Musculoskeletal Properties.*

Keywords: strigils, IASTM, athletes

Ключови думи: стригила, IASTM, спортисти

Diana Popova-Dobreva is a Full Professor, PhD at the Faculty of Public Health, Health Care and Tourism in the National Sports Academy, Sofia (Bulgaria). Head of the Doctoral Program 'Wellness – Health Promotion', Physiotherapist and Aromatherapist,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3044-8506>.
E-mail: dobreva_da@yahoo.com

1. STIGILS AS MEDICAL INSTRUMENTS: EVIDENCE FROM PHYSICIAN GRAVES IN BULGARIAN LANDS

In Nadezhda Kirova's dissertation *Medicine in the Provinces of Lower Moesia and Thrace (1st century – end of the 3rd century)*, the strigil is included in the section *Medical and Pharmaceutical Instruments from the Provinces of Lower Moesia and Thrace*, subsection B. Specialized Instruments. Toward the end of this part, she discusses two tools whose primary function was not medical, but hygienic. Nevertheless, ancient authors such as Celsus, Galen, Marcellus, and Scribonius Largus describe their use in medical contexts.

The strigil, commonly used for scraping the body after physical activity, is one such instrument. From the 1st century BCE to the 1st century CE, it was also employed for administering ear medications — sometimes after heating the remedy directly in the strigil

itself. Though typically found in gymnasiums (*palestrae*), its association with medicine is evident, as Kirova points out that *'health and physical exercise were inseparably linked'* in antiquity. The act of scraping also served a massaging purpose, enhancing its therapeutic role.

Kirova further cites Pliny, who noted that the oil removed during cleansing was not thrown away but reused in the preparation of remedies for conditions such as rheumatism and neuralgia.

Strigils have been found more frequently in the graves of physicians in the Bulgarian territories, compared to the Western Provinces. This pattern highlights their medical significance, extending beyond their typical association with hygiene and athletic practices. This archaeological context draws attention to the strigil's role not only as a cleansing tool but also as a medical instrument embedded in therapeutic routines¹.

Further support for the interpretation of strigils as medical instruments in the funerary context of the Bulgarian lands comes from an early documented case presented by Georgi Katsarov. In one burial, cast-bronze strigils were discovered alongside a circular bronze box with a lid and four internal compartments, a cylindrical bronze container with a widened end, and a bronze spoon-like medical instrument. The combination of these objects strongly suggests that the deceased was likely associated with the medical profession (Katsarov 1935, 59-62 as cited in Andreeva 2018)².

Figure 1. Two strigils and a strigil holder 2nd – 3rd c. AD Bronze, МН Попово Inv. No. А-443/
Фигура 1. Две стригили и стригилодържател II – III в. Бронз. ИМ Попово, Инв. № А-443

2. SCIENTIFIC RESEARCH WITH IASTM

In the present article, the strigil is examined as a possible prototype for instrument-assisted soft tissue mobilization (IASTM). This is a therapeutic technique that utilizes specialized tools for the prevention and treatment of soft tissue dysfunctions, including scars or adhesions. The purpose of instrument-assisted soft tissue mobilization is to enhance range of motion, alleviate discomfort, and support the body's natural ability to repair soft tissue.

Figure 2. IASTM treatment³
Фигура 2. IASTM лечение³

Figure 3. Strigil⁴
Фигура 3. Стригила⁴

A total of 135 studies related to IASTM are available in the medical database. We classified them into the following three categories: 1) Literature reviews concerning the effectiveness of IASTM; 2) Application of IASTM in athletes, and 3) Therapeutic effectiveness and the effects of instrument-assisted soft tissue mobilization on musculoskeletal properties.

¹ Kirova 2010.

² Katsarov, as cited in Andreeva 2018.

³ www. <https://limitless-physical-therapy.com> 2025.

⁴ Andreeva 2018.

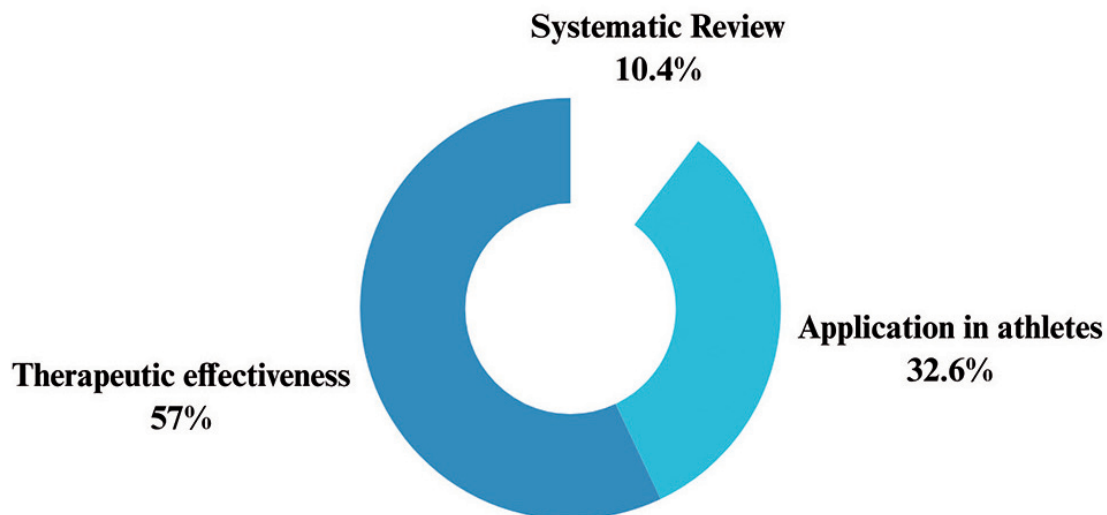

Figure 4. Research trends
Фигура 4. Научни тенденции

The analysis of 135 studies in PubMed reveals that Systematic reviews account for 14 studies, representing approximately 10.4% of the total; applications in athletes include 44 studies, making up about 32.6%; therapeutic effectiveness is the focus of 77 studies, which constitute the majority, or 57.3 % of all publications. This distribution, illustrated in Figure 4, demonstrates that most research emphasizes the therapeutic outcomes of IASTM, while a smaller portion addresses theoretical reviews and applications in athletic populations.

2.1 THERAPEUTIC EFFECTIVENESS

Based on the growing body of research, Instrument-Assisted Soft Tissue Mobilization (IASTM) demonstrates promising therapeutic effectiveness across a range of musculoskeletal and pain-related conditions. Studies report significant improvements in patients with soft tissue injuries, knee osteoarthritis, and adhesive capsulitis, as well as in those experiencing various forms of chronic and acute pain — including migraine, neck pain, patellofemoral pain syndrome, low back pain, and myofascial pain syndrome. Additionally, IASTM has shown efficacy in correcting postural issues, such as asymptomatic dynamic knee valgus, and

improving joint function and flexibility. These findings underscore the multifaceted clinical benefits of IASTM, which range from pain reduction and improved range of motion to enhanced soft tissue function and neural responsiveness — all of which support its growing integration into contemporary physiotherapy and rehabilitation protocols.

2.2 APPLICATIONS IN ATHLETES

Recent research has highlighted the increasing relevance of Instrument-Assisted Soft Tissue Mobilization (IASTM) as a valuable tool for enhancing athletic performance and musculoskeletal function. This technique has been shown to improve joint mobility, muscle flexibility, strength, and dynamic stability, while also reducing pain and soft tissue restrictions. Comparative studies with methods such as myofascial release, muscle energy techniques, and dry needling confirm the effectiveness of IASTM, both as a standalone approach and in combination with other modalities. Factors such as pressure application, instrument design, and technique consistency are emerging as key components of achieving optimized outcomes. Notably, contributions by Martonick et al. (2023)⁵, and Cheatham et al. (2021)⁶ underline the growing clinical interest in IASTM as a

⁵ Martonick et al. 2023: 001483.

⁶ Cheatham et al. 2021: 1100-1111.

means of boosting recovery, preventing injury, and supporting high-level athletic demands.

2.3 STEMATIC REVIEWS

Systematic reviews have confirmed the growing body of evidence supporting the therapeutic efficacy of instrument-assisted soft tissue mobilization (IASTM) in managing a broad spectrum of musculoskeletal conditions. Cheatham et al. (2016)⁷ provided early, comprehensive insights, highlighting the potential of IASTM to reduce pain and improve function, while calling for more robust studies. More recent analyses, such as those by Tang et al. (2025)⁸, offer meta-analytic data demonstrating moderate to strong effects of IASTM for both upper and lower extremity disorders, spinal dysfunctions, and soft tissue-related pain syndromes. These reviews support the clinical use of IASTM for improving range of motion, decreasing muscle stiffness, and enhancing functional performance. Complementary reviews, such as those by Dizon et al. (2023)⁹ and Fukushima et al. (2024)¹⁰, further contextualize IASTM within broader conservative management frameworks, underscoring its relevance in evidence-informed rehabilitation strategies.

3. ATHLETICS, HEALTH, AND CULTURAL IDENTITY IN ANCIENT THRACE: EVIDENCE FROM ARTEFACTS AND ARCHITECTURE

The gold signet ring from the Svetitsa mound near Shipka, dated to the end of the 5th century BC, provides essential material and symbolic evidence of the Thracian elite's views on the body, discipline, and social prestige.

Figure 5. Signet ring, 5th c. BC¹¹
 Фигура 5. Пръстен-печат, V в. пр. Хр.¹¹

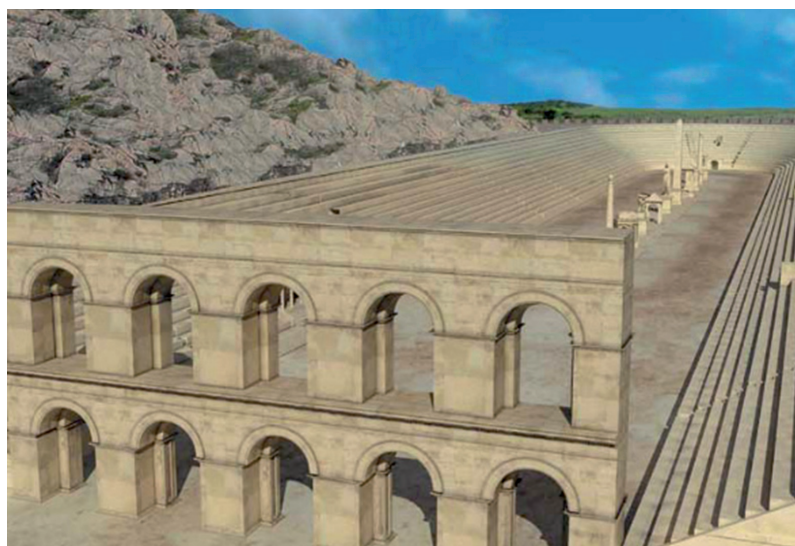

Figure 6. Ancient stadium in Plovdiv¹²
 Фигура 6. Античния стадион в Пловдив.¹²

⁷ Cheatham et al. 2016: 200-211.

⁸ Tang et al. 2025: 257.

⁹ Dizon et al. 2023: 53.

¹⁰ Fukushima et al. 2024: 74-88.

¹¹ Andreeva 2018.

¹² Andreeva 2018.

Found in a sarcophagus-like grave with a rich inventory, the ring likely contains stylized architectural elements reminiscent of the spatial organization of the ancient gymnasium. Although somewhat conventional, this can be interpreted as a cultural reference to an environment where bodily care and education were closely intertwined. The presence of such an artifact in a funerary context supports the hypothesis that concepts of physical health, status, and body cultivation were prevalent among the Thracian aristocracy, similar to those found in the Greco-Roman world.

In support of this interpretation, one can also consider the graphic reconstruction of the ancient stadium in Philippopolis (present-day Plovdiv), which demonstrates the scale and role of the athletic infrastructure in Thrace during the Roman period. Stadiums – like the one at Philippopolis – were likely used not only for competitions, but also for social events and rituals, reflecting the understanding that physical education was integral to cultural and civic belonging. The architectural scheme, inspired by Hellenistic models, illustrates the dissemination of gymnastic and therapeutic practices within a regional context. Such reconstructions allow us to analyze how sport and health functioned as related dimensions in the public and cultural space of Ancient Thrace.

Slava Vassileva, in her work *Sport as Represented in Artefacts from the Pre-Roman Thrace*, explores the gymnasium as a key public structure in ancient Greek cities, symbolizing civic pride and potential. At its centre was the *palaestra*, a rectangular open courtyard used for physical training, surrounded by porticoes, educational spaces, baths, and dressing rooms. Athletes, who trained and competed naked (*gymnoi*), applied oil to their bodies to retain energy and protect against wind. As Lucian explains, dust and sand adhered to the oil, forming a layer that was later removed with a **strigil** (στλεγγίς) – *an object consisting of a long-curved groove and a handle*. Vassileva notes that this tool became *one of the most common attributes in athletes' images*.¹³

¹³ Vassileva 2018: 37-41.

¹⁴ Dimitrova 2017: 406-410.

¹⁵ Angelcheva & Tomova 2023: 66-73.

¹⁶ Dimitrova & Nesheva 2003: 684-690.

4. PERSPECTIVES AND RECOMMENDATIONS

The continuity of healing and physical practices in Bulgaria, rooted in tradition and cultural heritage, offers a valuable foundation for the development of modern concepts related to sport, health, and wellness. As demonstrated in recent studies by Dimitrova (2017)¹⁴, Angelcheva and Tomova (2023)¹⁵, and Dimitrova and Nesheva (2003)¹⁶, the Bulgarian academic and professional landscape has increasingly adopted the integration of traditional therapeutic knowledge with innovative wellness approaches. This synthesis presents promising directions for future research, particularly in the field of instrument-assisted soft tissue mobilization (IASTM). This technique can be enriched by ancient precedents and adapted for diverse settings, including post-therapeutic protocols.

The restored research and rehabilitation facility in the Ovcha Kupel district of Sofia provides a unique infrastructural opportunity to advance such interdisciplinary investigations, linking ancient wisdom with modern science. As the Latin maxim reminds us, *Nihil novi sub sole*, and a phrase echoed in Ecclesiastes 1:9: *What has been will be again, what has been done will be done again; there is nothing new under the sun*. These words reflect the timeless relevance of healing through movement, touch, and ritual – reaffirmed today through science and practice.

CONCLUSION

Based on conducted scientific studies, the application of instrument-assisted soft tissue mobilization has proven its effectiveness and is increasingly becoming part of routine physiotherapy practice. It is primarily used for the treatment of musculoskeletal dysfunctions, as well as for injury prevention, recovery after intense physical activity in athletes, and enhancing physical performance.

BIBLIOGRAPHY

- Angelcheva & Tomova 2023: Angelcheva, Mariana, Tomova, Tatyana. Apitherapeutic Heritage – Application and Innovation in the Spa and Wellness Industry of Bulgaria. In: БЮ-ЛЕТИИ „Наследство БГ“ – Научни известия = Bulletin 'Heritage BG' – Research Announcements. Ed. Emmanuel Moutafov, Sofia: Център за върхови постижения „Наследство БГ“, 5, 2023, 66-73. ISSN 2815-3138 (Print); ISSN 2815-3316 (Online).
- Andreeva 2018: Спортът в антична Тракия. Каталог към изложба [Sport in Ancient Thrace. Exhibition Catalogue] (ed. Petya Andreeva). Sofia: National Institute of Archaeology with Museum – BAS, 2018. ISBN 978-954-9472-61-5; ISSN 2367-8860. 152 p.
- Cheatham et al. 2016: Cheatham, S. W., Lee, M., Cain, M., & Baker, R. The Efficacy of Instrument Assisted Soft Tissue Mobilization: A Systematic Review. In: *The Journal of the Canadian Chiropractic Association*, 60(3), 2016, 200-211.
- Dimitrova 2017: Dimitrova, Bistra. Recreative Industry, Innovations and the Bulgarian Educational Model for Specialised Staff. In: Proceedings of NSA 'V. Levski' – Vol. 1. Sofia: NSA Press, 2017, 406-410. ISBN 978-954-718-489-3 (Print); ISBN 978-954-718-490-9 (Online).
- Dimitrova & Nesheva 2003: Dimitrova, Bistra, Nesheva, Irina. Research to Improve Health Care for Women with Normal Pregnancy Applying Recreational Wellness Activity. In: *Trakia Journal of Sciences*, 19(Suppl. 1), 2003, 684-690. Stara Zagora. ISSN 1312-1723; ISSN 1313-3551. <https://doi.org/10.1186/s12891-025-08492-4>
- Dizon et al. 2023: Dizon, P., Jeanfavre, M., Leff, G., & Norton, R. Comparison of Conservative Interventions for Proximal Hamstring Tendinopathy: A Systematic Review and Recommendations for Rehabilitation. In: *Sports (Basel)*, 11(3), 2023, 53. <https://doi.org/10.3390/sports11030053>
- Fukushima et al. 2024: Fukushima, Y., Avilineni, M., Kao, M., Tirmizey, H., Faber, K. J., Furtado, R., & Sadi, J. An Evidence-Informed Rehabilitation Management Framework for Posterior Shoulder Tightness: A Scoping Review. In: *Shoulder & Elbow*, 16(1 Suppl), 2024, 74-88. <https://doi.org/10.1177/17585732231193166>
- Kirova 2010: Kirova, Nadezhda. Медицината в провинциите Долна Мизия и Тракия (I–края на III в.) [Medicinata v provinciite Dolna Miziya i Trakiya (I–kraya na III v.)]. PhD Dissertation. National Institute of Archaeology with Museum – BAS. Sofia, 2010. (Dissertations, vol. 3). ISBN 978-954-92117-6-4. 312 p.
- Martonick et al. 2023: Martonick, N. J., North, K., Reeves, A., McGowan, C., & Baker, R. T. Effect of Instrument Type and One-Handed Versus Two-Handed Grips on Force Application During Simulated Instrument-Assisted Soft Tissue Mobilisation. In: *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 9(2), 2023, e001483. <https://doi.org/10.1136/bmjsem-2022-001483>
- Tang et al. 2025: Tang, S., Sheng, L., Wei, X., Liang, M., Xia, J., & Chen, J. The Effectiveness of Instrument-Assisted Soft Tissue Mobilization on Pain and Function in Patients with Musculoskeletal Disorders: A Systematic Review and Meta-Analysis. In: *BMC Musculoskeletal Disorders*, 26(1), 2025, 257. <https://doi.org/10.1186/s12891-025-08492-4>
- Vassileva 2018: Vassileva, Slava. Sport as Represented in Artefacts from the Pre-Roman Thrace. In: Спортът в антична Тракия. Каталог към изложба [Sport in Ancient Thrace. Exhibition Catalogue] (ed. Petya Andreeva). Sofia: National Institute of Archaeology with Museum – BAS, 2018, 37-41. ISBN 978-954-9472-61-5; ISSN 2367-8860. <https://www.limitless-physical-therapy.com/what-are-the-benefits-of-iastm-treatment/> (visited on 06/14/2025)

Стригилата:
Прототип на инструментално подпомагана
мобилизация на меките тъкани за превенция
и лечение на дисфункции на меките тъкани

Дияна Попова-Добрева

Стригилата е древен инструмент, използван по нашите земи за козметични, хигиенни и медицински цели. Обикновено изработена от метал, стригилата има извита, плоска форма и често се използва с масла за почистване на кожата.

Тази статия разглежда стригилата като възможен прототип за мобилизация на меки тъкани с помощта на инструменти (IASTM), терапевтична техника, която използва специализирани инструменти за превенция и лечение на дисфункции на меките тъкани, като белези или сраствания. Целта на IASTM е да подобри мобилността, да намали болката и да насърчи естествените процеси на възстановяване на тъканите на тялото.

В медицинската база данни PubMed са налични 135 изследвания, свързани с IASTM. Тази статия анализира наличните изследвания, които сме систематизирали в следните области: литературни прегледи свързани с ефикасността на IASTM, приложение на IASTM при атлети, терапевтична ефективност и ефекти от мобилизацията на меки тъкани с помощта на инструменти върху мускулно-скелетните свойства.

Църковният събор като съдебен процес: случаят с Паладий от Рациария

The Church Council as a Court: the Case of Palladius of Ratiaria

Златомира Герджикова

Институт за балканистика с център по тракология
„Проф. А. Фол“ към Българската академия на науките

Абстракт: Статията представя събора в Аквилея от 381 г. и отстраняването на Паладий от катедрата му в Рациария, като предварително замислен и проведен съдебен процес, с цел отстраняването на епископа от религиозните и политическите събития, свързани с новата политика на император Теодосий I.

Ключови думи: Паладий от Рациария, църковен събор, Амвросий от Медиолан, арианство, четвърти век

Key words: Palladius of Ratiaria, Church council, Ambrosius of Milan, Arianism, 4th century

Паладий от Рациария е един от най-известните и влиятелни ариански епископи от Балканите от втората половина на IV в.¹ Въпреки че са малко, сведенията за живота и дейността му, които са достигнали до нас, са достатъчни, за да предположим авторитета и влиянието, които епископът има както сред съмишлениците и последователите си, така и сред опонентите си². Именно тази комбинация от малко сведения и безспорен авторитет правят Паладий идеален пример за представяне на хипотезата, че църковните събори от IV в., в качеството си на съдебни процеси, са използвани за отстраняването на проблемни и упорити епископи, които създават или се очаква да създадат проблеми.

В настоящата статия ще представя събора в Аквилея (381 г.) и свалянето на Паладий от катедрата му в Рациария, като предвари-

Dr Zlatomira Gerdzhikova is an Associate Professor at the Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: gerdzhikova@balkanstudies.bg

¹ За живота и делото на Паладий от Рациария виж: Gerdzhikova 2020; Meslin 1967: 85-92; Zeiller 1918: 315-343.

² Споменаването му от едни от най-влиятелните и гласовите поддръжници на Никеиската вяра и отнoшението, което имат към Паладий, са показателни. Hilary Pictav. Coll. Ant. Par. V VI; Vigil. Tap. Cont. Arian. Dial.

телно замислен и добре реализиран съдебен процес, с цел отстраняването му от религиозната и политическата сцена във връзка със започналите от император Теодосий промени³.

Три са основните компонента на представеното изследване, които трябва да разгледаме – първопричините за отношенията между Амбросий и Паладий; мястото на двамата епископи в християнския свят в първите години от управлението на Теодосий; и събора в Аквилея.

През 374 г. епископът на Медиолан Авксенций умира, което изправя християните в града пред възможността за продължителен конфликт при избора на негов наследник⁴. Ситуацията е разрешена с избора на Амбросий, който до него момент не е част от клира и съответно не участва в арианския конфликт, поне не в качеството си на свещеник⁵. Новият епископ е приемлив компромис за двете страни⁶, от една страна, поради липсата на директни отношения с църквата, а от друга – заради управлението, който има като юрист в Сирмиум и като префект на Италия. Много бързо обаче става ясно, че Амбросий е краен защитник на Никеиската вяра и върл противник на ересите в различните им форми, включително арианството.

В края на 378 г. Амбросий завършва първите две книги от *De fide*, като още в самото начало на Първа книга посочва основните си противници, между които е и Паладий:

De fide (I. 6.45): „Поради което [арианите] се разпаднаха на няколко секти. Някои следват Евномий или Аеций, други Паладий или Демофил и Авксенций, или наследниците на тази форма на неверие. Други пък следват различни учители.“⁷

По времето когато Амвросий пише текста си Авксенций⁸ и Аеций⁹ са мъртви, а Евномий¹⁰ от близо двадесет години е отстранен от катедрата си. Демофил¹¹, който по това време е епископ на Константинопол, и Паладий са единствените епископи, които все още са активни и имат възможност да оказват влияние върху религиозните процеси в империята. Демофил е в Константинопол, което го поставя твърде далече от влиянието, което Амбросий има, което оставя Паладий като негов основен опонент.

Текстът на *De fide* стига до епископа на Рациария и последният подготвя отговор, от който са запазени само два абзаца. Запазените коментари на Паладий са към *De fide* I.41-47, именно частта, в която са повдигнати обвиненията срещу него. В контра аргументацията си епископът открива еретични възгледи у самия Амбросий, като същевременно ясно разграничава омойната доктрина от арианството¹². Изследователите предполагат, че трета и четвърта книга на *De fide*, подготвени няколко години по-късно, не само са отговор на коментарите на Паладий, но и са директно повлияни от текста на балканския епископ¹³. В края на Втора кни-

³ За религиозната политика на Теодосий I вж. Freeman 2009; Errington 1997: 398-443; King 1954; Williams, Friell 1994.

⁴ Barnes 2002; Williams 1992. Авксенций е епископ на Медиолан от 355 до смъртта си през 374 г. Родом от Кападокия, той е един от привържениците на арианската доктрина, като основен негов опонент докато е епископ на Медиолан е Иларий от Поатие.

⁵ Според сведенията Амбросий дори не е кръстен по негово време. За изворите по този въпрос виж Williams 1995a: 114.

⁶ Barnes 2002; Kaufman 1997.

⁷ В съвременната историография не съществува съмнение относно идентифицирането на Паладий от текста на Амвросий с епископа на Рациария.

⁸ В публикацията си на коментарите на Паладий към Амбросиевия текст Грисон приема, че споменатият Авксенций е епископ на Дуростором, който след закона на Теодосий от 383 г. се установява в Медиолан, където застава начело на местната арианска общност. Въпреки че Авксенций от Дуросторум е активен по времето, когато Амбросий пише *De fide*, по-логично е да става въпрос за неговия предшественик, епископа на Медиолан, чието наследство все още му създава проблеми. Насочвайки текста си директно срещу готите, би било логично да спомене техния водач Вулфила, който все още е жив и активен, а не един от учениците му.

⁹ Аеций, основател на крайно арианската секта наречена на него аномои. През 361 г. е ръкоположен за епископ без катедра от император Юлиан. Подробно за Аеций Hanson 1988: 598-611.

¹⁰ Евномий от Кизик е ученик на Аеций, от 360 г. е епископ на Кизик. Vaggione 2000.

¹¹ Демофил от Берое/ Константинопол е ариански епископ. Cedilnik, Moreau 2024.

¹² Williams 1995b: 526-527.

¹³ Zeiller 1918: 173-174; Williams 1995b: 527.

Форумът на Аквилея

га Амрозий ясно формулира политическите си възгледи пред император Грациан: *De fide* (II.16.140) „Не изпитвам желание да разказвам за смъртта, изтезанията и изгнанията на изповедниците, как катедрите на верните са дадени като подаръци на предателите. Не чухме ли всички от цялото протежение на границата – от Тракия, през Дакия по реката, Мизия и цяла Валерия на Панониите – общ смут от богохулници, проповядващи и атакуващи варвари? Какво ни носят такива кръвожадни съседи и как може Римската държава да е защитена с подобни защитници?“

Недвусмислено е казано, че еретиците и варварите са проблема, с който император Грациан трябва да се справи. Еретиците и варварите по Долния Дунав, които директно можем да свържем с Паладий от Рациария. В създадения през първата половина на V в. кодекс с текстове, Максимин, епископ на Дуросторум и арианин, събира заедно коментарите на Паладий към *De fide* и протоколите от събора в Аквилея, текста на Авксенций (епископа на Дуросторум до 383 г.) за живота и делото на Вулфила, епископа на готите, като и собствените си коментари¹⁴. От т.нар. *Dissertatio Maximini* става ясно, че между Паладий, Вулфила и Авксенций са съществували отношения дотолкова важни за двете страни, че Вулфила, придружен от

Авксенций през 383 г. се отправя към Константинопол в опит да се застъпи за Паладий след отлъчването от катедрата му, но временно умира.

От посочените няколко факта можем да предположим, че Амбросий е виждал в лицето на Паладий пречка пред бързото и безпроблемно налагане на Никеиската доктрина в църквите по Долния Дунав и в Тракия и последвалите му действия по организирането и провеждането на събора в Аквилея са свързани с опит най-малкото за ограничаване на влиянието му.

През 378 и 379 г. двамата епископи предприемат поредица от действия – Паладий се обръща към император Грациан с искане да може пред представители на целия християнски свят да докаже, че не изповядва догматичните възгледи, предписани му от Амбросий¹⁵, докато епископът на Медиолан се опитва чрез текстовете си и лични срещи с Грациан да убеди императора, ме арианските епископи и съвместната им дейност с варварските народи са причината за бедствието, които сполетяват империята (*Gesta* 4)¹⁶. В края на 70-те години на IV в. Амбросий вече се е установил като водач на епископите в Северна Италия и подобно на Атанасий Александрийски безкомпромисно се разправя с еретиците в Медиолан и околностите му.

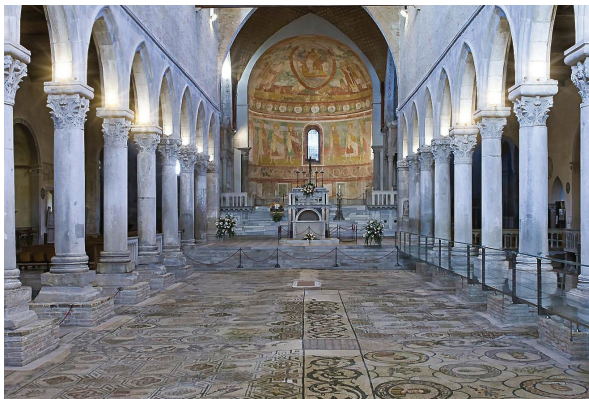
¹⁴ Последното критично издание е на Грисон от 1980 г. *Scolies Ariennes sur le concile d'Aquilée* (Sources chrétiennes 267), ed. R. Gryson, Paris 1980.

¹⁵ Подробно за отношенията на Паладий с Грациан във връзка със събора виж Williams 1995a: 162-163.

¹⁶ Barnes 1999; McLynn 1994: 124-125; Glaesener 1957; Gottlich 1979.

Строгийт му характер и твърдата позиция спрямо всяко отклонение от Никеиската догма са част от наложилият се вече образ на епископа. Светските позиции и социални мрежи на влияние, които Амбросий има от времето преди да стане епископ, са част от арсенала му в борбата с еретиците.

В същото време за Паладий знаем, че е епископ на провинциална столица, поддържа отношения с епископите на християнските центрове по Долния Дунав, включително Сингидунум и Дуросторум, има тестове, които не са достигнали до нас, както и ученици, които ще предадат учението му след смъртта му. Влиянието му е достатъчно, за да може да получи аудиенция от императора, за да го помоли да свика вселенски събор.

Катедралата на Аквилея

Въпреки че историята помни и почита делата на Амбросий докато почти напълно е забравила за Паладий, в годините от средата на IV до първата четвърт на V в. и двамата епископи са се ползвали с авторитет, който им позволява да общуват с равните тях епископи и дори с императорите. И двамата са достатъчно образовани и авторитетни, за да си разменят богословски коментари и да участват в публични диспути.

На 3 септември 381 г. на първото и единствено заседание на събора в Аквилея Амбросий и Паладий се изправят един срещу друг.

Император Грациан започва да подготвя провеждането на вселенски събор малко след като Паладий се запознава с текста на *De fide*. Основавайки се на протоколите от събора в Аквилея (*Gesta* 8, 10) изследователите приемат, че през 378 г. Грациан обещава на Паладий и епископите от Илирик да свика вселенски събор, обещание, което не успява да реализира поради високата динамика на отношенията му с Теодосий и натиска върху тях от страна на варварските племена¹⁷. През 381 г. планираният вселенски събор се проваля и са проведени два последователни събора на източните и западните епископи. Първият се събира в Константинопол от март до края на юни, където под ръководството а Теодосий източните епископи приемат поредица от канони, с които заявяват претенциите на новата столица на империята да заеме подобаващото и се място в църковната йерархия. Вторият събор е на западната църква, свикан е император Грациан и има за единствена задача да осъди отстрани от катедрите им Паладий и Секундиан.

Съборът в Аквилея е проведен на 3 септември 381 г. под официалното председателство на Валериан, епископа на града. Присъстват 34 епископи¹⁸, представители на църквите на западните части на Римската

Св. Амбросий забранява на император Теодосий I да влезе в катедралата на Милано, картина на Ван Дайк (1650)

¹⁷ За религиозната политика на Теодосий I вж. *Freeman* 2009; *Errington* 1997; *King* 1954; *Williams, Friell* 1994; политиката на Грациан е засегната в цитираната за Теодосий литература, виж още *McEvoy* 2013.

¹⁸ Точният брой на епископите на може да бъде уточнен със сигурност, вж. *Gestae* 1 и 74, *Williams* 1995a: 174-175.

империя. Не присъства нито един източен епископ.

Когато пристигат в Аквилея през август 381 г. Паладий и Секундиан не са известени, че ще присъстват на местен, а не на вселенски събор, нещо повече, не са очаквали да се окажат в изцяло враждебна среда без нито един поддръжник. Присъстващите епископи са подбрани специално и на практика сред 34-та епископи¹⁹, които участват, няма нито един представител на Испания и Британия, като липсват и делегати от самия Рим²⁰.

Освен „подмамването“ на двамата балкански епископи съборът в Аквилея се отличава и с още една особеност – има официална и неофициална част. В продължение на три дни епископите се събират неофициално и водените от тях обсъждания не са протоколирани (*Gesta* 2). Четвъртият ден (3 септември) е официалният ден на събора и разполагаме с протокол, в който са записани обвиненията, процедурата по доказването на вината на Паладий и Секундиан и присъдите, които са издадени²¹.

Няма да коментирам причините довели до провеждането на официални и неофициални заседания на събора, както и дискусиите през първите три дни, за които Паладий ни разказва. Ще се спра единствено на официално протоколираната част.

От началото на официалната част на събора Паладий многократно повтаря, че не признава този събор за законен и вселенски и дълго време отказва да отговаря на целенасочено зададените му въпроси (*Gesta* 6). Не пропуска да отбележи, че протокола се води от специално подбрани хора на Амбросий, което повдига съмненията му за вероятно изопачаване на думите му.

Всички изследователи са единодушни, че Паладий тръгва за събора в Аквилея подготвен за дискусия. От протокола виждаме, че е поставен на кръстосан разпит и много внимателно формулира изрече-

нията си. След първоначалната изненада, че съборът не е това, което е очаквал, на 3 септември Паладий вече има поведението на човек, който е наясно в каква ситуация е попаднал и се опитва да излезе от нея с възможно най-малко поражения. Оттук следва и предположението, че неофициалната част на събора е била организирана, за да бъдат събрани достатъчно „доказателства“ за поставянето на Паладий и Секундиан в позицията на обвиняеми.

От протокола на събора ясно се вижда как Амбросий се опитва да избегне по всеки възможен начин влизането в дискусия с Паладий. Нещо повече, той така организира процедурата на събора, че изисква на зададените от него въпроси да се дават кратки и ясни отговори, с което оказва натиск върху „обвиняемите“. На практика Амбросий превръща събора в обикновена съдебна процедура. Вместо да обсъждат тези части от *De fide*, в които към епископите на Илирик са отправени обвинения, е прочетено писмото на Арий до Александър Александрийски (*Gesta* 5). От Паладий е поискано да се съгласи или да отрече написаното в писмото, като не се очаква да го коментира. Прочитът на писмото не е придружен от конкретни обвинения срещу Паладий, нито от мотивирана защита на Никейската вяра от някой от присъстващите епископи (*Gesta* 9).

Подобна форма на църковен събор не е непозната. Зийбен категоризира съборите в три основни групи, според начина им на провеждане²¹: 1/ дискусии по определен въпрос между няколко човека, което води до осъждането на една от страните; 2/ т.нар. „парламентарен“ тип събор, при който всички участници вземат отношение по поставените въпроси, наподобявайки обсъжданията в римския сенат²²; 3/ последният тип събори е определен от Зийбен като *kaiserlicher Kognitionsprozess*, т.е. събор по подобие на римски императорски съдебен процес. Самият Зийбен дава като пример

¹⁹ Точният брой на епископите не може да бъде уточнен със сигурност, виж *Gestae* 1 и 74, както и Williams 1995a: 174-175.

²⁰ Williams 1995a: 174-175.

²¹ Williams 1995a: 176.

²² Sieben 1979: 482-492.

за последния вид събор този в Аквилея от 381 г., където Амбросий е ролите на прокурор и на съдия едновременно. Важно допълнение към представената вече информация за епископа на Медиолан е, че в ранния етап от кариерата си, преди да заеме поста на префект, Амбросий е бил адвокат и съдия. Паладий не е бил подготвен за подобно развитие на събитията.

Паладий е силно изненадан, че на 3 септември заседанието не се провежда в базиликата, а в малко помещение, долепено за нея. Според Уилямс залата е организирана подобно на съдебен процес с единствената цел – да бъде засилен ефекта на доминиращото присъствие на Амбросий. За Валериан, епископа на Аквилея и за Амбросий са поставени специални столове, които ги позиционират в издигнато положение спрямо останалите в помещението²³.

Ето как протича официалната част от събора. По искане на Амбросий дякон Сабиниан изчита писмото на император Грациан, с което последният свиква събора (*Gestae* 3-4). След писмото на императора, Амбросий иска да бъде прочетено писмо на Арий и вместо да се пристъпи към така очаквания от Паладий богословски дебат, епископът на Медиолан поставя началото на разпита на обвиняемите. Позовавайки се на прочетеното в писмото на Грациан и на участието на Амбросий в промяната на формата на събора, Паладий изтъква интригантството му и отказва да отговори на зададените въпроси в отсъствието на източните епископи (*Gesta* 8). Задаването на конкретни въпроси от страна на Амбросий, свързани с признаването или не на единородието на Сина, продължават известно време, като Паладий упорито отказва да отговори. Паладий се опитва да постави за обсъждане отсъствието на източните епископи и от отговора на презвитер Евагрий разбираме, че предварителното обсъждане, на което не е воден протокол, е било време за изчакване на източните епископи да се появят (*Gesta* 8). След това кратко отклонение Амбросий отново започва да

притиска Паладий да признае еретичните си вярвания. Изказванията на епископа на Рациария са твърде малко (три) и изключително кратки. Междувременно говорят епископите представители на Галия – Евсевий, Констанций и Юстин, както и Феликс и Арсений. С времето Паладий изменя на позицията си да не взема участие в дискусиите и да отхвърля авторитета на събора и се включва с обяснения относно личните си богословски разбирания. Ангажирането на Паладий в дискусия дава възможност на Амбросий и поддръжниците му да доведат разговора до изказване на Паладий, което да им даде възможност да го обвинят и осъдят за ерес (*Gestae* 18-32).

След като на Паладий му става ясно, че осъждането им е неизбежно, той изоставя опитите си за постигане на компромис. Това е повратният момент, чакан от Амбросий и колегите му. Паладий отрича христологията на опонента си, като установява радикално разграничаване между човешката и Божествената същност в превъплъщението на Божия Син. Осъзнаването му е твърде късно. Амбросий не се опитва да поддържа заблудата по-дълго време и признава, че съборът е форма на съдебна процедура, която отговаря на правилата на Църквата – епископ да бъде съден от други епископи, а не от светски лица. С това е поставен край на обсъждането и епископите преминават към осъждането на Паладий като еретик (*Gesta* 52). Паладий и Секундиан са осъдени и отстранени от катедрите си.

Паладий от Рациария и Секундиан от Сингидунум не са единствените ариански епископи, осъдени на църковен събор без привеждането на достатъчно доказателства или свидетели. В много от случаите епископите са осъдени от събори, които не могат да приложат взетите решения и епископите продължават да изпълняват задълженията си на религиозни водачи. В немалко случаи обаче се стига до пълна подмяна на ръководството на църковната община, а оттам и на проникийската или проарианската ѝ

²³ Gaudemet 1989; Girairded 1971.

²⁴ Williams 1995a: 187-188.

ориентация. Арианският спор е конфликт за влияние и борба за управление на постоянно увеличаващите се ресурси на църквите. Тази борба се води едновременно в императорския двор и на църковните събори. Крайната цел е една – осигуряване на колкото се може повече християнски общини и пълната подкрепа на императора, а ако е възможно на императорите. Църковните

събори във функцията му на съдебен процес осигурява голям диапазон от възможности за обвиняване, осъждане и отстраняване или най-малкото временно неутрализиране на по-авторитетните, образовани и влиятелни епископи. Както случаят на Паладий от Рациария показва за отстраняването на един епископ не се изисква нещо повече от обвинение и упорство от страна на обвинителите.

BIBLIOGRAPHY

Извори

Ambrosius, *De fide ad Gratianum Augustum* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 78), ed. O. Faller, Wien 1962.

Gesta concilii Aquileiensis (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82.3), ed. M. Zelzer, Wien 1982 313-368.

Hilarius Pictaviensis, *Collectione antiariana Parisina* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 65), ed. A. Feder, Wien – Leipzig 1916.

Scolies Ariennes sur le concile d'Aquilée (Sources chrétiennes 267), ed. R. Gryson, Paris 1980.

Vigilius Tapsensis, *Contra Arianos Dialogus*, ed. J.-P. Migne, Patrologiae Cursus Completus: Series Latina, vol. 62, 1848.

Литература

Barnes 1999: Barnes, Timothy. Ambrose and Gratian – *Antiquité Tardive*, No. 7, 165-174.

Moreau, *Cedilnik* 2024: Moreau, Dominic, Alenka Cedilnik, Demophilus, the last Arian bishop of Constantinople? Contribution (II) to the Christian Prosopography of the Dioecesis Thraciarum (first author: Alenka Cedilnik) – *Classica & Christiana*, No. 19/1, 121-148.

Errington 1997: Errington, Robert Malcolm. Christian Accounts of the Religious Legislation of Theodosius I – *Klio*, No. 79:2, 398-443.

Freeman 2009: Freeman, Charles. AD 381: Heretics, Pagans and the Dawn of the Monotheistic State, New York.

Gaudemet 1989: Gaudemet, Jean. L'Eglise dans l'Empire romain: IVe – Ve siècle (Histoire du droit et des institutions de l'Eglise en Occident 3), Paris.

Gerdzhikova 2020: Gerdzhikova, Zlatomira. Паладий от Рациария, арианският глас на Балканите. [Palladius of Ratiaria: The Arian Voice from the Balkans] – Гласове и Сlike. Облици комуникације на средновековном балкану, [Voices and Images: Modes of Communication in the Medieval Balkans (4th to 16th Centuries), edd. S. Bojanin, Lj. Milanović, M. Cvetković], Belgrade 2020, 19-41.

Giraird 1971: Giraird, Klaus. Kaisergericht und Bischofgericht: Studien zur den Anfängen des Donatisten Streites (313-315) und zum Prozeß des Athanasius von Alexandrien (328-346) (*Antiquitates Reihe* 1.21), Bonn.

Glaesener 1957: Glaesener, H. L'empereur Gratien et saint Ambrosie – *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, No. 52, 466-488.

Gottlieb 1973: Gottlieb, G. Ambrosius von Mailand und Kaiser Gratian, Göttingen.

Gottlich 1979: Gottlich, Gunter. Das Konzil von Aquileia (381) – *Annuaire Historiae Conciliorum* II, 287-306.

Hanson 1988: Hanson, Richard Patrick Crossland, The Search for the Christian Doctrines of God. The Arian Controversy, 318-381, Edinburgh.

King 1954: King, Noel, Religious Policy of Theodosius the Great, 379-395 AD, Nottingham.

Meslin 1967: Meslin, Michel. Les Ariens l'Occident, 335-430, Paris.

Sieben 1979: Sieben, Hermann Josef. Die Konzils-idee der Alten Kirche (Konziliengeschichte series B: Untersuchungen), Paderborn.

Vaggione 2000: Vaggione, Richard Paul. Eusebius of Caesarea and the Nicene Revolution, Oxford and New York.

Williams 1992: Williams, Daniel H. The Anti-Arian Campaigns of Hilary of Poitiers and the 'Liber Contra Auxentium' – Church History, vol. 61, no. 1, 7-22.

Williams 1995a: Williams, Daniel H. Ambrose of Milan and the End of the Arian-Nicene Conflict, Oxford.

Williams 1995b: Williams, Daniel, H. Po-

lemics and Politics in Ambrose of Milan's *De fide* – Journal of Theological Studies, NS No. 46, 519-531.

Williams, Friell 1994: Williams, Stephen, Gerard, Friell. Theodosius: The Empire at Bay, London.

Zeiller 1918: Zeiller, Jacques. L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria – Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 62e année, No. 2, 172-177.

The Church Council as a Court: the case of Palladius of Ratiaria

Zlatomira Gerdzhikova

The fourth century is the time of church councils. Convened by bishops from all over the empire, as well as by the emperors themselves, nearly thirty councils were held during this century on the Balkans alone. Mainly the church councils are associated with the discussion and resolution of dogmatic issues and are much less known for their purely legal function, namely the conduct of legal proceedings in which there are accusers, accused and a judge. In the proposed presentation, I will show how the legal process proceeds during a church council, using as an example the procedure against Palladius of Ratsiaria during the council in Aquileia, held in 381. The studies will be based on the minutes of the council, as well as the comments written by Palladius a year later. The purposed study aims to trace the development of the legal procedure within the framework of a church council, to indicate the adopted elements from the Roman judicial system and to seek their place and significance in the process of forming the church organization.

Конструиране на националната фигура: визуални и наративни подходи към Възраждането

Constructing the National Figure: Visual and Narrative Approaches to the Revival

Андриана Спасова

Институт за литература при Българската академия на науките

Резюме: Целта на статията е да изследва как в телевизионната поредица „Възраждането на Третата българска държава“, част от предаването „Олтарите на България“, се изграждат образите на възрожденските герои (Паисий Хилендарски, Неофит Рилски, Петър Берон, Георги Раковски, Райна Княгиня, Захари Зографски и др.) като емблеми на националната идентичност. Визуалният и наративен подход на предаването съчетава патетични метафори и традиционни наративи с опити за критична интерпретация на Българското възраждане. Анализът показва как тези образи са представени нееднозначно спрямо различните рецептивни очаквания между утвърдените исторически клишета и необходимостта за по-съвременен, научен прочит. Така, от една страна, се запазва класическата патриотична-възпитателна реторика, а от друга, се предлагат нови релативистични критически прочити, с които се постига по-усложнено преосмисляне на героичните фигури и събития.

Ключови думи: национална идентичност, български възрожденски герои, медийната репрезентация, критически прочити, наративни подходи

Keywords: national identity, Bulgarian Revival heroes, media representation, critical interpretations, Narrative approaches

„Филмът като че ли – на ниво образ – поражда събитийното, от една страна; но от друга, той се явява като манипулация във всички смисли на думата.“
(Fero 1997: 202)

Обект на настоящата статия е предаването по Българска национална телевизия „Олтарите на България“ и новата документална филмова поредица „Възраждането на Третата българска държава“ на режисьора Васил Жечев. В рамките на изложението накратко ще бъде поставен въпросът: до каква степен националното историческо предаване се опитва да предложи един по-критичен прочит с цел преосмисляне на възрожденската епоха и вглеждане в нюансите ѝ и до

Dr Andriana Spassova is an Assistant Professor at the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences.
E-mail: Andriana.spassova@gmail.com

**“ВЪЗРАЖДАНЕТО НА ТРЕТАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА” ПО БНТ
РЕЖИСЬОРЪТ ВАСИЛ ЖЕЧЕВ В ОБРАЗА НА Д-Р ПЕТЪР БЕРОН
НАУЧНИЯТ РАЗКАЗ: Н. АРЕТОВ, П. БЕРОН И И. СТОЯНОВА**

каква степен успява или не да се откъсне от патетиката, клишето и дидактиката.

През обектива на съвременната кинематография продължава да бъде проблематично осмислянето на възрожденското време и неговите национални герои (поети, революционери, учители, свещеници, историци, просветители). Добре познатите ни български имена като Паисий Хилендарски, Неофит Рилски, д-р Петър Берон, Георги С. Раковски, Райна Княгиня, Захарий Зографски са имена емблеми, служещи за репродуциране на националната ни идентичност. Медийният образ на тези имена се изгражда в някаква степен, преодолявайки или преповтаряйки словесния им образ, добре познат ни от литературната история и историографията. Самоидентифицирането със знакови възрожденски личности и събития минава през въвлечането им към модуса на клишето и символния капитал на българското.

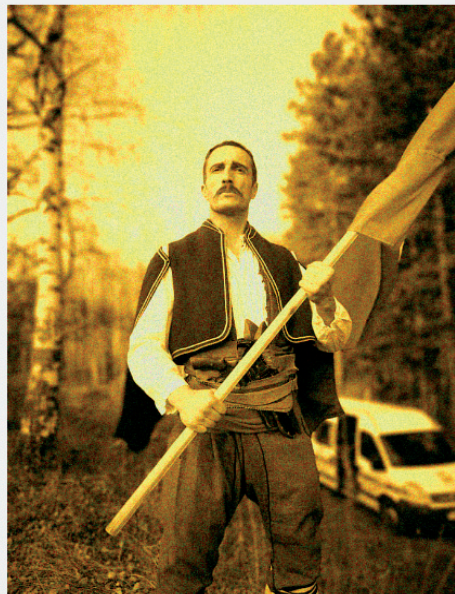
Въздействието и функциите на националните образи от екрана са различни и

неизбежно са поставени пред различни предизвикателства (от финансово, институционално, маркетинг, таргет и друго тип ниво), зад справянето на които понякога се крият известни компромиси. През историографския и изобщо научния поглед кинематографията остава визуална атракция, която обещава бързо въздействие, но и буди страх от масова опростеност. Заинтригуващо е определението на френския писател Жорж Дюамел за кинематографа: „Машина за затъпяване или разпасване, начин, по който прекарват времето си неграмотните, тези жалки твари, измамани от труда си“.¹

Медийният образ на лесно разпознаваемите български имена е поставен в хлъзгавата ниша, която крие известен риск кратките филмови репрезентации да останат на едно по-скоро информационно-просветителско ниво. И съответно ефирното време да не бъде достатъчно за предлагане на нов неконвенционален прочит. От една страна, документалният кинообраз се лакатуши

¹ По *Fero* 1997: 201.

**К. ТОПАЛОВ, Р. СПАСОВ И К. НУШЕВ ЗА Г. С. РАКОВСКИ
Г. ГУНЧЕВ В РОЛЯТА НА Г. С. РАКОВСКИ**

между стереотипните изкушения към повторяне на идеологически концепции и удовлетворяване на очакванията на масовия кинозрител. А от друга страна, визуалната интерпретация не подценява потребността от научно дистанциране и се старее да се придържа към академичния дискурс. Тази амбивалентност между факт и ефект е формулирана най-ясно от филмовия историк Марк Феро: „Всъщност какво е филмът, ако не събитие, анекдот, нещо фантастично, цензурирани информации, новина, която равнопоставя модата за тази зима със загиналите това лято; какво може да направи с това новата история?“²

„Възраждането на Третата българска държава“ изгражда един синкретичен образ на възрожденската култура, прибегвайки до различни ракурси на кинематографията – кратки и ясни патриотични послания, маркирани изследователски интерпретации, класически исторически възстановки и актуална (постмодерна) перспектива. Целта на предаването е да освети през тези модуси онези възрожденски имена, с които се открояват механизмите, по които се конструира българската памет и които рефлектират днес върху колективното въображение.

Още в телевизионната шапка на пилотния първи епизод „Рибният буквар“ Васил Жечев като режисьор, сценарист и репортер загатва за предстоящите 15-минутни филмчета, излъчвани един път месечно, като се изброяват личностите и събитията по медийния проект: „Рибният буквар“ от д-р Петър Берон, „История Славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, „Болгарска граматика“ на Неофит Рилски, Софийската книжовна школа и делото на Матей Граматик и Поп Пейо, образователната дейност на св. Пимен Зографски. Тук въпреки е изпуснато името на Георги С. Раковски (но не и негово изображение), който е обект на третия епизод. Но затова пък са изброени вероятно бъдещите предавания, изваждащи на преден план революционната тематика: Априлското и Старозагорското въстание, Гюргевския революционен комитет, Чипровското въстание. Документалните късометражни епизоди се придържат, но не винаги следват историческата хронология – визуалният разказ за „История славянобългарская“ е след „Рибният буквар“.

Това отвежда до идеята за известно откъсване от традиционното мислене за Възраждането и неговите начала; за медий-

² Fero 1997: 202.

Паисии Хилендарски

ното преакцентиране на модерното светско образование и следването на световните (европейски и антични) литературни образци за сметка на разпознаваемата Паисиева книга в духа на националната романтическа историография. По-отличителното тук е, че Паисий Хилендарски не е нито пропуснат, нито премълчан от официалната национална медия. А напротив, той продължава да бъде все така същински идентификационен спомен за широката публика и все така морализаторски императив да не забравяме своя народ и език. Друг е въпросът, че екранизацията на „История славянобългарская“ и нейния автор, особено в съвременните им реконструкции на актьорска игра и избрани цитати от диктора, остават в полето на традиционния национално-патриотичен прочит. Инна Пелева обяснява парадоксалното непознаване на същинската част от Паисиевата история за сметка на обграждащите я начални текстове: „Някак призивите, авторепрезентациите, поуките, публицистиката на атонеца се оказват податливи на вкарване в концептуализиращ ги модел, докато „ис-

тинският“ разказ, „историографското“ като че ли няма глас, онемяло, то не успява да излъчи значения“.³

Още в самото начало на предаването за първия български учебник със светска тематика дикторският глас обобщава концепцията на документалната поредица:

И всички те като свещички, запалени от народните будители в олтарите на България, малко по-малко, година след година, в трудните дни на духовна нищета и културна асимилация, са възродили от пепелта националната ни идентичност. [...] От дистанцията на времето, прехвърляйки в главата си всички факти, човек със задоволство усеща отново тръпките на позагубената ни патриотична гордост, установявайки, че духът е бил готов, че свободата е дошла заслужено, че стъпка по стъпка картината на нашето Освобождение се е подреждала, че е платено с много кръв и сълзи и от нас самите; че възраждането ни е било предначертано от тях, от тези, които са запалили огъня в Заглавие ОЛТАРИТЕ НА БЪЛГАРИЯ.

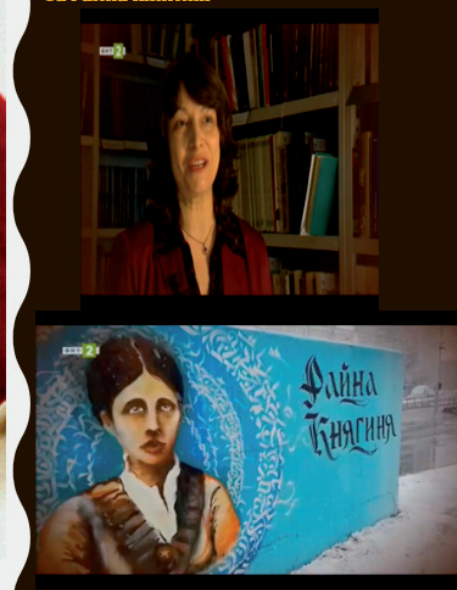
Фрагментът е показателен за застъпването на двете наративни линии. Класичес-

³ Peleva 1999: 7.

Сияна Ламбова в кадър от епизода за Райна Княгиня

П. Митов, Н. Александрова и П. Павлов за Райна Княгиня

кият или още христоматийно-патриотичният прочит, наложен още от епохата на Възраждането и политически употребим, залага на метафоричния език, есеистичното и контрастно говорене за мрака и светлината, паметта и безпаметството, знанието и невежеството. Както тук, така и в останалите предавания може да бъде установена една романтическа рефлексия без „дистантни прочити“ и „гореща“ опция“, а с множеството „метафорични („възраждане“, „свестяване“, „пробуждане“) или суперлативни конструкции (най-българското“, „най-героичното“, „най-доблестното време“.⁴ Това са клишета, останали още от следосвобожденската и социалистическа реторика на положителния герой, като например: запалени свещички, народни будители, тръпките на позагубената патриотична гордост, възродили от пепелта, дошла заслужена свобода, път към истината и др.

В този екранен разказ обаче изпъкват отделни, на места откъснати, на места уместни и все пак странно вплетени с останалия дискурс, съвременни научни тези за културната асимиляция, националната ни идентичност, колективната национална памет, глобализма и др. Продължава да бъде научно изкушение какви истории киното избира да ни разкаже от възрожденското

време и кои произведения влизат пред обектива на Българска национална телевизия. И през кинематографския и медиен прочит Възраждането остава в съзнанието ни като сакрално и героично време и пространство. В тях най-отчетливо се вижда процеса на изковаване на същинските конструкти на българщината като език, род, родина, минало, писменост. Към подобни размисли ни отвежда и изборът на заглавие на предаването „Олтарите на България“.

Любопитен факт е, че в първото предаване пресъздаването на възрожденския образ на д-р Петър Берон е от самия режисьор Васил Жечев, а в следващите епизоди са привлечени както професионални актьори: Йордан Банков в ролята на Захари Зограф, Сияна Ламбова в ролята на Райна Княгиня, Горан Гунчев (имащ значителен опит в историческите филми) в ролята на Георги Ракowski, Венко Димитров в ролята на Паисий Хилендарски, така и аматьори, главно църковни служители, журналисти и деца: отец Радослав Ваклин и сина му Теодор визуализира образа на Неофит Рилски, отец Методи Корчев на поп Георги Футеков (бащата на Райна Княгиня), Калина Станева на тайната любима на Захари Зограф и синът ѝ Боян в ролята на младия художник. Важен аспект от телевизионното реконструиране на въз-

⁴ Aleksieva 2021: 360.

Захари Зограф

рожденската епоха са именно фото- и видео документираните възстановки, показващи на зрителя по-скоро една стереотипен и недотам осъвременен визуален прочит. Ще дам един пример – фотографите на Кирил Станоев в епизода за Захари Зограф са клиширани, те имат образователна функция, демонстративно показват вглъбения художник с писец и плоча на маса, отрупана с различни съдове от възрожденския бит, използвана е ретро лента, затъмнени цветове. Илюстрираната атмосфера отвежда директно към едно преповтаряно от самата епоха самоопределяне и самоидентифициране, с просвещенските и морализаторски насоки за мрачните векове, народните будители и паметните места – олтарите на България. Ако надникнем в творческата фотолента на К. Станоев, ще видим един съвсем друг почерк – модерен, оригинален, провокативен, напълно отговарящ на постмодерната игра с класически образци. Става дума за фотографиите му „Мъж в оранжево“, „Жена в жълто“, „Жена с обикновени вафли“, „Мъж с топка“ и др., които влизат в диалог с класическата живопис и като концепция и тематика, и като заглавия, и като визуално презентирание.

Докато (фото)картините в предаването държат твърде много на някогашните класически интерпретации и в опита си да се

доближат до духа на възрожденската епоха, но с новите технологически средства, сякаш забравят за настоящия рецептивен хоризонт. В него все повече има загуба на интерес към високите и доминиращи наративи, към учебникарския урок за църковния въпрос и националноосвободително движение и все повече се търсят маргиналните и съпътстващи истории, темата за баналността и всекидневието. Може ли да мислим, че в медийната репрезентация на Българското възраждане има определено подценяване на публиката, или по-скоро тук става дума за съобразяване с наложени телевизионни модели и за правене на компромиси. Предаването, макар да не спада към жанра на документалните филми, се вписва в общоустановената тенденция на българската, а и не само, филмова индустрия. Подобно мислене „е особено характерно за киното като индустрия, която често разчита на външно финансиране, а след това и на външно признание, и в някаква степен се съобразява с него“.⁵

В края на всеки един епизод от „Възраждането на Третата българска държава“ задължително присъства актуалният елемент – обвързаността на миналото с настоящето е концептуално режисьорско решение. То

⁵ Aretov 2010: 6.

внимава да не изпусне от фокуса погледа на зрителя дори когато е за сметка на същинския разказ. Нека погледнем как завършва епизода за Захари Зограф:

И днес в края на този път, поставен от първият ни съвременен артист Захари Зограф, стои художникът на Новото време, постмодерният творец, който е свалил Бог от олтара на своето изкуство и е възкачил себе в центъра на пантеона на артистичната си претенция за духовност. В нея той извайва иконичния си образ в обществото през целия наличен медиен апарат, за да добие статута на полубожество! Надчовешко! Демуирг на изящната визуалност, който със своето ego стои високо над хората. Пътят на смиреността е отдавна забравен и добрите намерения, които са го обличали в златна позлата са избледнели с времето.

Сякаш тези намигвания към днешния ден са кинематографски ход за *отблокира* масовата незаинтересованост към българската литература и история и с езика на редуцираните значения и динамичната цветна картина да аргументира своя разказ. Или с други думи, наистина ли днес създателите на исторически и документални филми, та дори и на хуманитаристите по дадени проекти, стои въпросът да оправдаят своите занимания през широката фуния на т. нар. постмодерен читател/зрител?

По-безпристрастното и аналитично изложение за заниманията на възрожденците в контекста на балканските културно-политически процеси може да *сглобим* от разказа на поканените в предаването филолози, литературни историци, богослови, кирилометодивисти, музейни експерти и др. Изключително малко обаче е ефирното време, отделено на научните гледните точки за възрожденските имена. – на Николай Аретов, Петър Берон и Ива Стоянова за Петър Берон; на Маргарет Димитрова, Николай Чернокожев, Павел Павлов за Паисий Хилендарски; на Кирил Топалов, Радослав Спасов и Костадин Нушев за Г. Раковски; на Вера Бонева, Андриана Спасова и Костадин Нушев за Неофит Рилски; на Пламен Митев, Надежда Александрова и Павел Павлов за

Райна Княгиня; на Надя Манолова, Владимир Димитров и Георги Тодоров за Захари Зограф. Прави впечатление, че богословският ракурс е представен в различните предавания с мнения на повтарящи се лица, както и че литературно-историческият анализ е изграден не само от утвърдени в академичното поле имена.

Безспорно изказаните мнения и застъпените тези постигат добър познавателен ефект върху средния масов зрител, без претенция за изместване на срасналата патристично-националистична визия, медийно котирана и безпроблемно разпространявана. Именно интерпретативният и научно проверен разказ внася донякъде корекция в потока от информационен шум във визуалния свят. В тази посока може да добавим още един поглед към повдигнатата от Огнян Ковачев тема за променения дисбаланс между писмената и визуалната култура и поставените въпроси – „доколко настоящата визуална експанзия е гибелна за литературата“, какво ни подсказва „(пост)модерната диспропорция между излишък от образи и недостига на репрезентации, или кой и какво насочва и насрочва нашия поглед“.⁶

Предавания като „Възраждането на Втората българската държава“ през XXI век имат своята скромна принос за представата за възрожденската литература, култура и политика именно в контекста на пренасищане от псевдопознание и манипулативни рекламни потоци. Операторското монтиране и непрекъснатите изрязвания на думите, на т. нар. академичен дискурс много напомня на моментни кадри, фотоснимки, като премигване на окото, 25-я кадър за разбиране не клишето, за формиране на основни познание, за провокиране на по-различен тип размисли, изваждане от смляната и инструментално поднесена визуална картина на Възраждането. В останалото време тези кадри потъват или тъкмо обратното, се открояват в „медийно произведените и контролирани репрезентации на света днес“, които „предлагат парадоксален излишък на симулирана реалност като резултат от не-

⁶ Kovachev 2005: 243.

достига на репрезентации, излишък, който отслабва способността за интерпретиране и разбиране”.⁷ Именно филмовата екранизация на възстановките, понякога дикторските коментари, умишлените дълги и тържествени паузи са това междинно поле между потребностите на публиката и задържането на нейното внимание и интерес към осмисляне на автори, литературни творби, културно-исторически процеси. „На пръв поглед образът преодолява по-бързо и лесно възприемателските не(до)разбирания”.⁸

Известната критичност не е по посока на самото предаване, понеже цялостната държавна политика в България и криворазбраното следване на глобализацията буквално *изрязва* минутите за култура, история, литература. Както подчертава киноведката Д. Йорданова, въпреки усилията за по-гъвкаво прекрояване на европейската културна карта, Балканите продължават да бъдат възприемани като периферна, „не докрай европейска” зона – позиция, която системно маргинализира регионалните културни практики.⁹ Не само в българското продуцирано кино (по аналогия с балканското такова) и по официалните медии – Българска национална телевизия и Българско национално радио, но и по частните и неофициални, но не по-малко популярни медии – телевизия, радио и интернет страници, рубриките и предаванията за култура и наука са редуцирани, напълно премахнати или сведени до минимум, за да може и това *перо* да бъде хем застъпено от държавните политики, хем да продължава линията на дефицит от смисли и оттам *притъпените* сетива за разбиране. Да вземем за пример националното предаване „Денят започва с култура” от 2010, което освен прекъсването (2018) и различните видоизменения, се излъчва днес със съкратен сценарий и под името „Култура.БГ”. Абревиатурата говори за семпло съдържание, в което „думите и надписите редуцират своите езикови функции, приспособявайки се към семиотичния статут и роля на образа в новата визуална среда”.¹⁰

Говорейки за редуцирания медиен разказ и адаптираните спрямо съвременния зрител смисли, поднесени в удобна и интересна форма, не бива да се пропусне още една линия – успоредяването на визуалните възрожденски картини между различните екранизации: документалния телевизионен формат и игралния филмов формат. Предаването „Възраждането на Втората българска държава” все пак съществено се диференцира от пълната липса на критическа рефлексия при комерсиалните игрални филми, в които на преден план изпъква мейстрийм-ският устрем и усвояването на моделите от популярните жанрови форми на американското кино. Такъв съвсем актуален пример, излъчван тези дни на големия екран, е нашумелият български филм „Ботев” (2022) на Максим Генчев, режисьорът на игралния филм „Дякон Левски” (2015). И двата филма избират да екранизират героични сюжети и образи на революционери, на разпознаваеми емблеми. Субсидираните филми са наситени от повтарящи се клишета на персонажите и темите, взети наготово от конвенциите на заливащите българския пазар холивудски суперпродукции. Това са задължителните елементи на динамичния и прочувствен разказ, недвусмисленото педагогическо послание с хепиенд за славното време на битки и въстания в унисон с тенденцията за наситени екшън сцени и музикални ефекти.

И днес продължава да се мисли политически Възраждането и да се употребява за целите на държавните политики. Към каквато и научна дистанция да има от определени националистически и популистки разбирания, трудно може да си представим един разказ за българската общественост и култура, без да опрем до идеологическите му наслаждения. Особено във визуалния киноразказ блендата е много чувствителна и пристрастна към припомнянето и въобразяването на върхови моменти и образцови личности. Патриотичната привързаност

⁷ Kovachev 2005: 242.

⁸ Kovachev 2005: 251.

⁹ Iordanova 2006: 11.

¹⁰ Kovachev 2005: 251.

и националното самочувствие неизбежно са очакван ефект върху нагласите на зрителя. Говоренето за възрожденските паметни фигури чрез езика на телевизионното документално кино се вписва безпроблемно към *големия* национален разказ. Разбира се, той е „дълбоко пристрастен“, използва „твърди контури, стъстени черно-бели краски, силни и емоционално наситени твърдения“.¹¹

И накрая, завръщайки се към начално поставения въпрос за хлъзгавата граница между следването на двата рефlekса – академичния и патриотичния, можем да обобщим, че поредицата „Възраждането на Третата българска държава“ не изключва нито един от двата подхода, а напротив лавира между тях къде успешно, къде не толкова.

В известна степен днес документалните късометражни филми предлагат един пристрастен и патриотичен разказ и се събразяват с масовата публика и алгоритъма на конвенционалното кино. Но не бива да се пренебрегва идеята, че националната телевизия предоставя ефирно време, в което освен класическо-христоматийният поглед, се излъчва един по-критичен и академичен поглед на възрожденската култура. Именно поставените от хуманитарната общност научни гледни точки разколебават стереотипните представи и допринасят за една различна и по-малко известна визуализация на Българското възрождане и неговите текстове.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aleksieva 2021: Aleksieva, Anna. Да преживеем Възраждането: исторически възстановки на националния метаразказ. [Da prezhiveem Vazrazhdaneto: istoricheski vazstanovki na natsionalniya metarazkaz]. – *Balgarska etnologiya*, № 3, 360-377.

Aretov 2010: Aretov, Nikolay. Някъде между Аркадия и замъка на Дракула. [Nyakade mezhdu Arkadiya i zamaka na Drakula]. – *Literaturen vestnik*, № 34, 6.

Daskalov 2002: Daskalov, Rumen. Как се мисли Българското Възраждане (историографско проучване). [Kak se misli Balgarskoto Vazrazhdane (istoriografsko prouchvane)]. Sofia.

¹¹ Daskalov 2002: 358.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Списък на епизоди от поредицата „Възраждането на Третата българска държава“

1. Възраждането на Третата българска държава: „Рибният буквар“ – <https://bnt.bg/news/vazrazhdaneto-na-tretata-balgarska-darzhava-ribniyat-bukvar-299108news.html>, 17.10.2021 [10.07.2025].

2. Възраждането на Третата българска държава: „История славянобългарска“ – <https://bnt.bg/news/vazrazhdaneto-na-tretata-balgarska-darzhava-istoriya-slavyanobalgarska-300119news.html>, 21.11.2021 [10.07.2025].

3. Възраждането на Третата българска държава: „Горски пътник“ – <https://bnt.bg/news/vazrazhdane-na-tretata-balgarska-darzhava-gorski-patnik-301565news.html>, 19.12.2021 [10.07.2025].

4. Възраждането на Третата българска държава: „Българска граматика“ – <https://bnt.bg/news/vazrazhdane-na-tretata-balgarska-darzhava-bolgarska-gramatika-303167news.html>

5. Възраждането на Третата българска държава: Райна Княпина – „Автобиография“ – <https://bnt.bg/news/vazrazhdane-na-tretata-balgarska-darzhava-raina-knyaginya-avtobiografiya-304318news.html>, 20.03.2022 [10.07.2025].

6. Възраждането на Третата българска държава: Захарий Зограф – <https://bnt.bg/news/oltarite-na-balgariya-24102021-299579news.html>, 1.05.2022 [10.07.2025].

Kovachev 2005: Kovachev, Ognian. Литература и идентичност: преображения на другостта. [Literatura i identichnost: preobrazheniya na drugostta]. Sofia.

Peleva 1999: Peleva, Inna. Възраждания: Българистични студии. [Vazrazhdaniya: Balgaristichni studii]. Sofia.

Fero 1997: Fero, Mark. Филмът: контраанализ на обществото? [Filmat: kontraanaliz na obshtestvoto?]. In: Duhat na 'Anali': Antologiya. Sast. L. Deyanova. Sofia, 199-217.

Iordanova and Makaveiev 2006: The Cinema of the Balkans. (Eds.) Iordanova, Dina and Makaveiev, Dusan. London, New York.

Constructing the National Figure: Visual and Narrative Approaches to the Revival

Andriana Spassova

The article aims to examine how the television series *The Revival of the Third Bulgarian State*, part of the program *The Altars of Bulgaria*, constructs the images of Bulgarian National Revival heroes (Paisii of Hilendar, Neofit Rilski, Petar Beron, Georgi Rakovski, Rayna Knyaginya, Zahari Zografski and others) as emblems of national identity. The visual and narrative approach of the program combines pathos-laden metaphors and traditional narratives with attempts at a critical interpretation of the Bulgarian Revival. The analysis shows how these images are presented ambivalently, navigating between established historical clichés and the need for a more contemporary, scholarly reading. Thus, on the one hand, the classical patriotic and educational rhetoric is preserved, while on the other, new relativist and critical interpretations are introduced, enabling a more complex rethinking of the heroic figures and events.

Издание със снимки на „народни костюми“ от 1888–1889 г. като мост към опазване на наследството

Publication of Photos of 'Folk Costumes' Dating Back
from 1888–1889 as a Bridge to Heritage Preservation

Ива Станоева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
при Българската академия на науките

Абстракт: Текстът е посветен на бъдещо електронно издание с фотографии на традиционно облекло от края на XIX в., които се съхраняват в Научния архив на Българската академия на науките. Те са част от по-голям масив от ръкописни документи, съдържащи сведения за облеклото от този период. В началото авторът запознава читателя с целия архивен свод и ценната информация, която може да бъде открита в него. След това вниманието му е насочено към достигналите до нас фотографии. В третата част представя какво ще съдържа бъдещото издание – въвеждаща аналитична част, самите фотографии с описание на заснетите костюми, показалци.

Ключови думи: традиционно облекло, Княжество България, архив, фотографии, културно наследство

Key words: Traditional Clothing, Principality of Bulgaria, Archives, Photographs, Cultural Heritage

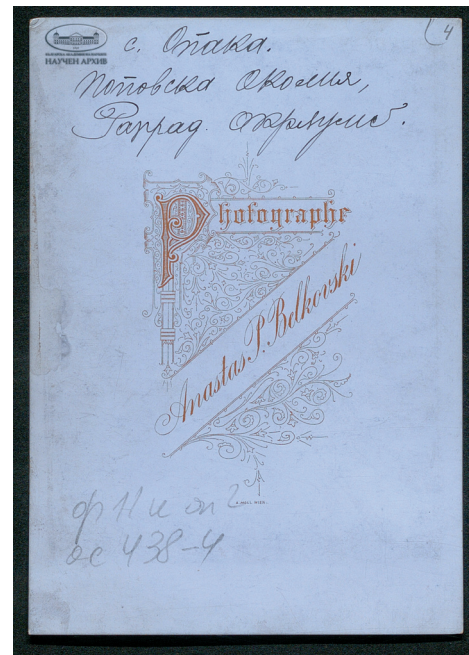
Iva Stanoeva, PhD, is an Associate Professor at the Institute of Ethnology and Folklore Studies – Bulgarian Academy of Sciences, Department of Anthropology of Folk Arts and Visual Forms.

E-mail: iva_stanoeva@abv.bg

Целта на настоящия текст е да представи бъдещо електронно издание, което може да се реализира като микро-проект на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките (ИЕФЕМ – БАН) по време на изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“. Става дума за публикуване на албум с фотографии на традиционно облекло от края на XIX в., който освен че ще популяризира изключително ценен масив от документи, би бил в услуга на музейни специалисти при изследването, реставрирането и експонирането на подобни образци; на художници, които проектират костюми за театрални постановки, телевизионни и филмови продукции; на майстори занаятчии, които ги възпроизвеждат; на всички, а те през последните години стават все повече и повече, които се интересуват от тази част на културното ни наследство.

Илюстрация 1. НА–БАН, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 438-4b.
Illustration 1. NA–BAN, F.11 ‘Ivan Shishmanov’, des. 2, archival unit 438-4b.

Илюстрация 2. НА–БАН, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 438-4a.
Illustration 2. NA–BAN, F.11 ‘Ivan Shishmanov’, des. 2, archival unit 438-4a.

АРХИВЪТ

Фотографиите са част от изключително ценен масив от документи със сведения за традиционното облекло от края на XIX в., който се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките и по-конкретно във фонда на проф. Иван Шишманов¹. Той съдържа 1112 ръкописни страници рапорти на окръжни управители, околийски началници и общински кметове, придружаващи описания на „народни костюми“². Те са били направени по нареждане на Министерството на вътрешните дела по време на управлението на Стефан Стамболов. На 12 април 1888 г. Министерството изпраща окръжно предписание № 4019 до всичките 23 окръжни управители³ с искане да бъдат събрани и

изпратени в София сведения за „народните костюми“, които се носят от населението в поверените им окръжия. За съжаление този документ не е запазен и въпреки положените немалко усилия засега остава неизвестен за научната общност⁴. Какво е било неговото съдържание можем само да предполагаме на основата на анализ на информацията, която откриваме в документите, достигнали до нас⁵. А тя е изключително ценна, защото представя културата на обличане на всички етнически и религиозни общности, живеещи и в селата, и в градовете на цялата територия на наскоро обединеното Княжество България и то за един кратък времеви период от 1888 до 1889 г. Има сведения за различните „народни костюми“ на българи, турци, гърци, евреи, арменци, власи, цигани и др.,

¹ NA–BAN, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2. По-нататък в текста при цитиране на архивни материали ще посочвам само съответната архивна единица, защото всички те са от посочения Фонд. За историята на фонда на Иван Шишманов и за съдържащите се в него документи вж. *Ivanova, Radulov* 2017: 222–223; *Ivanova, Radulov* 2021: 29–30.

² Ръкописните документи се съхраняват под номера: а.е. 424–430. Използвам понятието „народни костюми“ в кавички, защото то се използва основно в документите.

³ Окръжията по това време са: Бургаско, Варненско, Видинско, Врачанско, Ловешко, Ломско, Кюстендилско, Оряховско, Татар-Пазараджиско, Плевенско, Пловдивско, Разградско, Русенско, Свищовско, Севлиево, Силистренско, Сливенско, Софийско, Старозагорско, Търновско, Трънско, Хасковско и Шуменско.

⁴ *Ivanova, Radulov* 2017; *Ivanova, Radulov* 2021: 31.

⁵ Опит за подробна реконструкция на неговото съдържание, както и на последващите го още три писма на Министерството на вътрешните дела, правя в *Stanoeva* 2024: 61–94.

на православни, католици, мюсюлмани, старообредци; на различни етнографски групи – шопи, загорци, рупци и пр.; на преселници от Турция, Мала Азия, Словакия и др. Описанията съдържат данни за различните дрехи и аксесоари, които съставят костюма, в зависимост от пола, възрастта, социалния статус, професионалните занимания, имотното състояние. Дават се сведения за наименованията им; за материалите, от които са изработени; за формата, кройката, размерите, цветовете и декорацията на всяка дреха; за начина на обличане – кой елемент върху кой се поставя; за начина на изработването им – дали са домашно произведени, или са купени от местни майстори, дали са внос, каква е цената им и пр.⁶

Доскоро този архивен свод бе почти непознат за научната общност. За целия период от повече от 130 години той е споменаван само два пъти от известната изследователка на традиционното облекло Мария Велева през 50-те и 60-те години на XX в.⁷ и след това чак в началото на XXI в. Миглена Иванова го „открива“ наново в Научния архив на БАН. Тя не само включва данни от него в своя публикация⁸, но и става инициатор за осъществяването на мащабен интердисциплинарен проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ в партньорство с ИЕФЕМ – БАН⁹. Той е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ и се реализира в периода 2016–2021 г. Озаглавен „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, неговата цел бе комплексен анализ от езиковедска, етноложка, антроположка, историческа и архивистична гледна точка на масива от документи и въвеждането

му в научно обращение чрез публикуване¹⁰. Проектът бе насочен към ръкописните документи – рапортите на представителите на местната власт и описанията на различните типове костюми, които се носят в съответното населено място. Така през 2021 г. всичките 1112 страници бяха издадени на електронен носител като факсимилета и като набран текст, придружени от различен тип речници, от архивистки, етноложки и езиковедски анотации за всяко едно от 23-те окръжия¹¹.

ФОТОГРАФИИТЕ

Непубликувани остават 152-те фотографии на „народни костюми“, които са част от същия архив и се съхраняват под номера а.е. 431-450 и 458 във фонда на проф. Иван Шишманов¹². Те са само от 11 окръжия: Бургаско, Варненско, Видинско, Кюстендилско, Плевенско, Разградско, Русенско, Силистренско, Софийско, Старозагорско и Търновско. Не знаем дали останалите 12 окръжия са изпратили снимки и те са се загубили през времето, или не са успели да изпълнят заданието на Министерството на вътрешните дела да заснемат костюмите, които са описали. Като имаме предвид, че става дума за 1888 г., само 10 години след Освобождението, това не би било прецедент. Липсата на фотографии особено в по-малките градове и по селата е нещо обичайно за онова време. За проблемите, свързани със заснемането на костюмите, четем в не един от рапортите на представителите на местната власт. Колко фотографии са били събрани и от колко точно окръжия не може да се каже със сигурност. Някаква информация получаваме от рапортите, в които е посочено, че заедно с описанията на

⁶ За повече подробности вж. *Stanoeva* 2024 и цит. там лит.

⁷ *Veleva* 1958: 246-247; *Veleva* 1963: 6.

⁸ *Ivanova* 2006: 125.

⁹ Ръководител на проекта е проф. д-р Маргарет Димитрова от СУ „Св. Климент Охридски“, а координатор от страна на ИЕФЕМ – БАН е гл. ас. д-р Миглена Иванова.

¹⁰ Списък на публикациите на членовете на екипа вж. в: *Traditionnoto obleklo v Bulgaria* 2021: 19-24. Последвал резултат от проекта е и монографията ми: *Stanoeva* 2024.

¹¹ *Traditionnoto obleklo v Bulgaria* 2021.

¹² Макар и непубликувани, те попадат в изследователския интерес на членове на екипа. Биват представени и поставени в контекста на развитието на фотографията у нас по това време от *Ivanova, Radulov* 2017: 229-230; *Ivanova, Radulov* 2021: 39-42.

¹² *Ivanova, Radulov* 2021: 40-41.

костюмите се изпращат и фотографии, като обикновено е даден и броят ми. Например в рапорта на софийския окръжен управител е записано, че изпраща 138 снимки, а до нас е достигнала само една, в този на Пловдивско окръжие – 12, а днес няма и една. Разбира се, могат да бъдат посочени и добри примери – от Плевенско окръжие изпращат 30, а днес са останали 27; от Силистренско архивът притежава 40 от изпратените 45 снимки и др. Има обаче и случаи на наличието на снимки от окръжия – Бургаско, Кюстендилско, Разградско, за които в рапортите нищо не се споменава или е отбелязано, че не могат да бъдат изпратени поради липса на фотограф. Две предположения могат да бъдат направени – или рапортите, с които са изпратени снимките, са изгубени, или това са снимки, правени по друг повод и попаднали по някакъв начин при проф. Иван Шишманов, за да бъдат сега във фонда му. И за двете версии има основания. Внимателният прочит на документите показва, че не цялата кореспонденция е достигнала до нас. А Джени Иванова и Цветан Радулов забелязват, че на една от снимките има печат от Пловдивското изложение от 1892 г., както и печат и надпис „Антверпен 1894 г.“ от световното изложение в белгийския град¹³. За необходимостта от внимателно изследване на фотографиите в съпоставка със словесните описания на костюмите обръщам внимание и аз в книгата си, която е първото засега монографично изследване на този архивен масив¹⁴.

Снимките на „народните костюми“ са правени в студио и то от известни за времето си фотографи – Карло Албрехт, Доктор Марк, К. Гюров и бр. Захаријеви, О. Марколеско, Анастас Белковски, Рудолф Либих, И. Савеску, Димитър А. Карастоянов, Д. Жилков. Повечето са заснети в анфас, но има и в гръб, както и в профил, което дава възможност да бъдат видени по-добре съставните им елементи и декорация. Фотографирани са моми, ергени, мъже и жени, възрастни, също и деца. Представено е облекло не само на българи, а и на турци, както и на други етнически и религиозни

общности. На кои точно обаче може да бъде казано само след внимателно съпоставяне на заснетите костюми със словесните описания от ръкописните документи, защото на самите снимки липсва подобна информация.

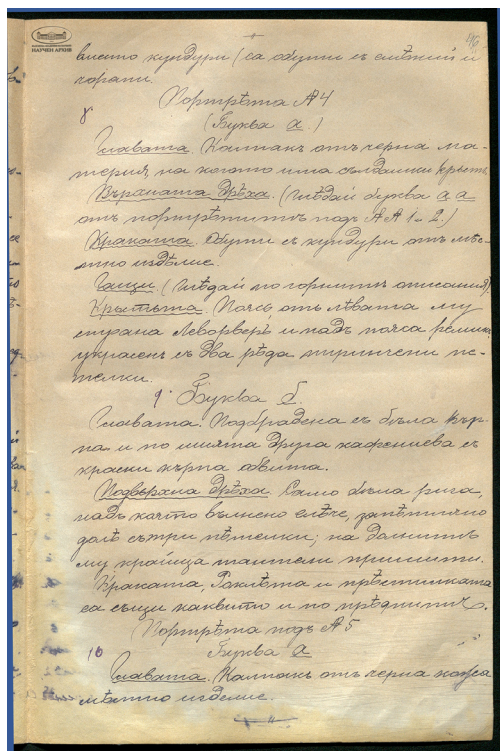
Макар и да са малка част от фотографиите, които са били изпратени преди близо 140 години, тези, които са достигнали днес до нас, са много важен извор за традиционното облекло от края на XIX в. Това, което ги прави различни и по-ценни от други снимки, съхранявани в лични и обществени архиви, са моментите, свързани с тяхната идентификация. С голяма доза на сигурност можем да кажем коя година са направени; от кои селища, околии и окръжия са заснетите костюми (ил. 1–2); какъв е социокултурният статус на този, който ги носи. Най-важното обаче е наличието на словесно описание, което дава възможност да бъде направено детайлно представяне на всяка снимка в бъдещото издание. В някои случаи връзката между снимките и описанието е директна. Например описанията на „народните костюми“ в някои окръжия са правени по фотографиите (ил. 3), а при други са поставяни допълнителни графични и цифрови означения по снимките и по ръкописния текст (ил. 4–6). В други липсват подобни паралели, но с внимателен прочит, наблюдение и съпоставки между словесното описание и визуалните образи от страна на изследователя могат да бъдат възстановени.

ИЗДАНИЕТО

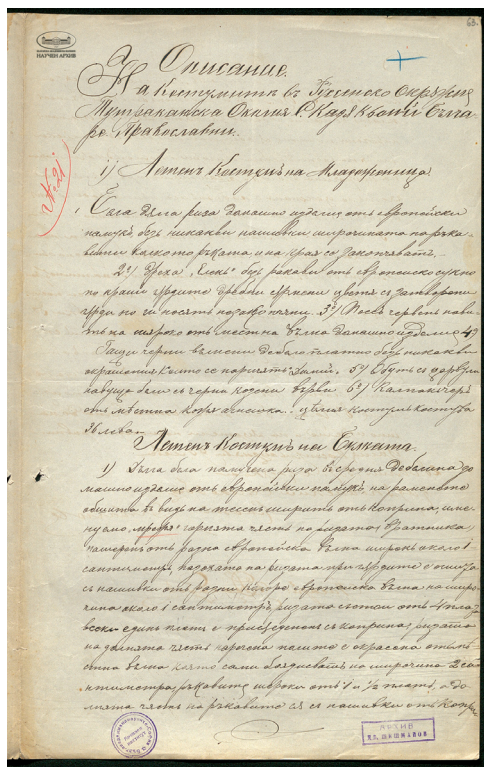
Реконструирането на връзките между снимките и писмените сведения за „народните костюми“ е в основата на ценността на бъдещото издание. То ще даде възможност при всяка фотография да бъдат назовани дрехите и аксесоарите, които съставят костюма, според местните наименования; да бъде посочен материалът, от който са направени, използваните цветове, както и др. сведения, които ще спомогнат по-пълното възприемане на чернобелите изображения. Ще бъде

¹³ Stanoeva 2024: 34–36.

¹⁴ Konventsia 2003.

Илюстрация 3. НА-БАН, Ф.11 К
„Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 428-46а.
Illustration 3. NA-BAN, F.11 'Ivan Shishmanov',
des. 2, archival unit 428-46a.

Илюстрация 4. НА-БАН, Ф.11 К
„Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 427-63а.
Illustration 4. NA-BAN, F.11 'Ivan Shishmanov',
des. 2, archival unit 427-63a.

посочено населеното място, както и знак за какъв социален статус, етническа и религиозна принадлежност е съответното облекло.

Идеята е в това издание освен каталог на фотографиите да има в началото и аналитични текстове, които да представят контекста на заснемане на костюмите и събиране на сведенията за тях; да проследят връзките, които съществуват между двата типа данни – визуални и словесни; да разгледат многопосочната информация, която носят; да изследват различни страни и детайли на самите фотографски изображения, които биха хвърлили светлина върху отношението към „народните костюми“ като културно наследство в онова далечно минало, когато са направени – как са експонирани костюмите, кой е облечен с тях – манекени ли са използвани или самите местни хора са заснети с обичайното си облекло. В процеса на работа сигурно ще възникнат още много други въпроси, които ще провокират търсенето на отговори. Предвижда се в края на изданието да има и показатели, които да улеснят използването на каталога.

Издаването на архивните фотографии от фонда на Иван Шишманов ще бъде важен момент в процеса на опазване на традиционното облекло като културно наследство днес и то в различни посоки. От една страна ще се разшири представата за него, за това, че ценни и значими са не само „класическите“ селски образци, но и по-модерните форми на градско облекло, които са своеобразен преход към европейското, което след Освобождението навлиза с все по-бързи темпове у нас; че културно наследство, което трябва да пазим, са и „народните костюми“ на всички етнически и религиозни общности, които живеят в България; че ценни като наследство са не само богатите като състав и декорация костюми, а и обикновените образци и пр. От друга страна подобно издание ще бъде полезно при осъществяването на различни дейности и мерки по неговото опазване. Ще спомогне работата на музейни специалисти при идентификация на различни елементи на облеклото; при реставрирането им; при експониране на костюми и правилното подреждане на отделните дрехи и аксесоари в единна композиция. В миналото при попълването

на музейните фондове с „народни костюми“ не винаги са били предавани цели костюми, а по-скоро отделни елементи; почти не е записвано как точно се облича, кой елемент върху кой се поставя и др. Днес почти е загубена локалната памет по отношение традиционното облекло и трудно се възпроизвежда сложната му композиция. Фотографиите, съпроводени от подробни описания, биха били полезни и на художници, които например трябва да пресъздадат атмосфера от края на XIX в. при проектиране на костюми за различни театрални постановки, телевизионни и филмови продукции. Изданието би било ценен помощник и на майстори занаятчии, които възпроизвеждат традиционно облекло. Тяхната работа е изключително ценна както с репликите, които създават на различни образци на „народни костюми“, за да отговарят на засиления през последните години интерес към този тип облекло, така и със самия акт на изработването. Практикувайки този занаят, те опазват знанията и уменията за изработването на „народни костюми“, което е част от една от сферите на проява на нематериалното културно наследство съгласно Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г.¹⁵

В този смисъл бъдещото издание с фотографии на „народни костюми“, направени в периода 1888–1889 г. и съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, ще има важно значение за съхраняването на традиционното облекло като движимо културно наследство и за опазването му като нематериално културно наследство, ще спомогне неговото популяризиране и социализиране. Ще бъде полезен ресурс както за изследователи от различни области на научното познание – етнологии, антропологии, културологии, езиковеди, изкуствоведи и др., така и за представители на креативните индустрии, чиито сфери на дейност се пресичат с тази на културното наследство. Не на последно място ще привлече вниманието и на широката общественост, която се интересува от традиционното облекло и неговата историята. За достигането му до повече публики ще допринесе и фактът, че е замислено като електронно издание.

¹⁵ Konventsia 2003.

Илюстрация 5. НА–БАН, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 443-9b.
Illustration 5. NA–BAN, F.11 ‘Ivan Shishmanov’, des. 2, archival unit 443-9b.

Илюстрация 6. НА–БАН, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2, а.е. 446-2b.
Illustration 6. NA–BAN, F.11 ‘Ivan Shishmanov’, des. 2, archival unit 446-2b.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

NA-BAN, Ф.11 К „Иван Шишманов“, оп. 2 [F.11 'Ivan Shishmanov', op. 2], а.е. 424-450, 458.

Литература

Ivanova 2006: *Ivanova*, Miglena. Визуални свидетелства за варненските гагаузки и за техните шалвари [Vizualni svidetelstva za varnenskite gagauzki i za tehните shalvari]. In: Брегът – морето – Европа. Сборник с материали от Международната научна конференция „Брегът, морето и Европа. Модели на интеркултурна комуникация“. Съст. Мила Сантова, Ива Станоева, Миглена Иванова [Bregat – moreto – Evropa. Sbornik s materiali ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsia „Bregat, moreto i Evropa. Modeli na interkulturna komunikatsia“. Eds. Mila Santova, Iva Stanoeva, Miglena Ivanova]. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 122-136.

Ivanova, Radulov 2017: *Ivanova*, Dzheni, Tsvetan Radulov. Описанието на облеклото в България от края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов [Opisanieto na oblekloto v Bulgaria ot kraia na XIX v. v arhivnite dokumenti ot fonda na Ivan Shishmanov]. – Исторически преглед [Istoricheski pregled], No. 5-6, 218-237.

Ivanova, Radulov 2021: *Ivanova*, Dzheni, Tsvetan Radulov. Описанието на облеклото във фонда на Иван Шишманов (за някои архивистични измерения на корпуса) [Opisanieto na oblekloto vav fonda na Ivan Shishmanov (za nyakoi arhivistichni izmerenia na korpusa)]. In: Традиционното облекло в България. Документи от 1888–1889 г. Част I. Съст. Маргарет Димитрова, Миглена Иванова, Ива Станоева, Дарина Младенова, Мая Александрова, Хетил Ро Хауге, Делян Русев [Traditsionното

obleklo v Bulgaria. Dokumenti ot 1888–1889 g. Chast I. Eds. Margaret Dimitrova, Miglena Ivanova, Iva Stanoeva, Darina Mladenova, Maya Aleksandrova, Hetil Ro Hauge, Delyan Rusev]. Sofia: University Publishing House "St. Kliment Ohridski", 27-49.

Konventsia 2003 (In Bulgarian): Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство. Available at: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf> (31.07.2025) [In English: Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Available at: <https://ich.unesco.org/en/convention> (31.07.2025)].

Stanoeva 2024: *Stanoeva*, Iva. Документи, времена, облекло. „Народни костюми“ в Княжество България [Dokumenti, vremena, obleklo. 'Narodni kostyumi' v Knyazhestvo Bulgaria]. Sofia: Paradigma.

Traditsionното obleklo v Bulgaria 2021: Традиционното облекло в България. Документи от 1888–1889 г. Част I–V. Съст. Маргарет Димитрова, Миглена Иванова, Ива Станоева, Дарина Младенова, Мая Александрова, Хетил Ро Хауге, Делян Русев [Traditsionното obleklo v Bulgaria. Dokumenti ot 1888–1889 g. Chast I–V. Eds. Margaret Dimitrova, Miglena Ivanova, Iva Stanoeva, Darina Mladenova, Maya Aleksandrova, Hetil Ro Hauge, Delyan Rusev]. Sofia: University Publishing House "St. Kliment Ohridski".

Veleva 1958: *Veleva*, Maria. Преглед на проучванията на българските народни носии [Pregled na prouchvaniyata na bulgarskite narodni nosii]. – Известия на Етнографския институт и музей [Izvestia na Etnografskia institut i muzey], No. 3, 239-286.

Veleva 1963: *Veleva*, Maria. Българската двупрестилчена носия [Bulgarskata dvuprestilchena nosia]. Sofia: Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences.

Publication of Photos of 'Folk Costumes' Dating Back from 1888–1889 as a Bridge to Heritage Preservation

Iva Stanoeva

The text is dedicated to a future electronic publication with photographs of traditional clothing from the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences. These photographs are part of a big group of documents with information about the 'folk costumes' in the Principality of Bulgaria, collected in the period 1888–1889. At the beginning, the author introduces the reader to the entire archival fund and the information in it connected to the particular elements of clothing; the materials from which they are made, the decoration, manner of dressing, etc. Then she presents the 152 photographs that have come down to us and the existing connection between them and the respective verbal descriptions. The third part of the article is dedicated to the future publication. It will include introductory analytical texts, the photographs themselves with a detailed description of the photographed costumes, as well as indexes. The contribution of the publication for preserving traditional clothing as cultural heritage in museums, in craft workshops, and in the studios of artists, designing costumes for theater productions, television and film productions is also emphasized.

Professional Organizations of Bulgarian Engineers During the Interwar Period

Alexandre Kostov

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
of the Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: By 1914, the first stage of the organizational development of Bulgarian technical specialists was completed and the national engineering and architectural association was established. After World War I, socio-economic conditions changed and the technical community faced serious challenges. In search of solutions to these problems, attempts were made to reorganize the existing Association, and other professional associations were created. This article shows the evolution in the attitudes and activities of this professional group during a very dynamic historical period from 1919 to 1939.

Key Words: Bulgaria, Economy, Technical Professions, Associations, Interwar Period

Ключови думи: България, икономика, технически професии, асоциации, междувоенен период

DSc Alexandre Kostov is a Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences and a full Professor at the Institute of Balkan Studies & Center of Thracology.
E-mail: kostov.alexandre@gmail.com

INTRODUCTION

During the 18th and 19th centuries, Europe underwent a process of professionalization in engineering. Its main elements were practice, education, and the creation of associations. The associations are the most important agent for the establishment of any profession, including engineering. As a rule, they unite the elite of a given profession and fulfill certain functions, the most important of which are:

to provide possibilities for the exchange of knowledge and experience; to define who is a professional and who may (or may not) exercise the given profession and to define the rules of professional conduct.

The history of professional engineering associations in Europe up to the First World War shows that they became a key partner and corrective to the state in regulating technical professions and in forming and implementing government policy in the economic field. This was valid both for Western European countries and for those in the Balkan region.¹

¹ On this topic, see Antoniou 2004; Buchanan 1989; Grelon 2007; Kostov 2018.

After World War I, with the end of this 'classical period' in the development of engineering associations, serious changes occurred in their activities. This article attempts to show the transformations in the professional organization of engineers and architects in Bulgaria, taking into account the new economic, social, and political conditions in the country between the two world wars. Based on official documents and materials from the specialized periodical press, an attempt is made to provide a more accurate assessment of a phenomenon that has not been sufficiently studied.

THE PREHISTORY

The professionalization of the engineering profession in *Bulgaria* began in the mid-1880s. when, the first local association, the Bulgarian Technical Association, was founded in Ruse. In the early 1890s, the number of Bulgarians who had graduated from technical universities abroad was growing. Inspired by the Western example, they embraced the idea of creating a national association of engineers and architects. As a result, they created in 1893, the *Bulgarian Engineering-Architectural Association (BEAA)* (*Balgarsko inzhenerno-arhitektno druzhestvo*) which had the main objectives 'to develop closer relations and solidarity between its members, to assist in their technical ventures and to generally defend the rights of technicians in Bulgaria'. According to the statutes, 'every Bulgarian subject with a higher technical education' was eligible for membership. The data show that at the end of the 19th and beginning of the 20th century, as the number of engineers in Bulgaria grew, so did the membership of the Association. Starting with only 35 members at the beginning, it already had 284 members in 1914.

Along with the purely technical problems, the Association raised issues related to the defense of the engineer's profession in Bulgaria. One of the most important activities of BEAA was for the introduction of a clear state regulation on engineering practice. The establishment and consolidation of BEAA made it an important

factor in the development of the technical community in the country and a respected partner of the state. However, the period after 1918 interrupted the Association's generally progressive development due to the serious consequences of Bulgaria's unsuccessful participation in the war.

In the period before World War I, there was a tendency for certain categories within BEAA to try to separate themselves from the rest. They felt somewhat neglected by the dominance within BEAA of the most numerous group, that of civil engineers. That is why some of them created their own structures. In 1910, architects formed their own group within the BEAA, and by 1914 their example had been followed by electrical engineers, mechanical engineers, and mining engineers.

At the same time, there were attempts to establish local organizations outside the capital in opposition to the excessive centralization of the organization. So, in December 1908, a group of engineers and architects founded the Varna Technical Society within the framework of BEAA, which in 1914 was recognized as its branch – the first one in the province.

NEW CHALLENGES AFTER WORLD WAR I

Immediately after 1918, Bulgaria, defeated in the war, fell into a serious economic crisis, accompanied by social and political problems. Over the next two to three years, engineers and architects in the country faced major challenges in practicing their profession.

Issues related to employment and remuneration for their work were key topics of discussion at BEAA in the early post-war years. Along with measures to protect professional interests after the war, a number of issues concerning state policy in the technical and economic spheres were also discussed. Among them were issues related to the electrification of the country, housing construction and others.

After 1919, a number of issues related to the organizational status of BEAA were discussed at its forums. A number of changes were proposed to improve its functioning for the benefit of its members. Ultimately, after lengthy discussions,

in December 1921, the new BEAA statute was finally adopted, which included a number of changes compared to the old one.² It provided for the creation of branches of the organization in so-called technical centers or settlements (or the area around them) where there were at least ten people with higher technical education. In 1923, there were already created 13 branches in the capital and in most of the district cities.

The period until the end of the 1920s was characterised by economic stabilisation. After the post-war crisis, the country began to gradually rebuild its industry and public construction which provided opportunities for even more technical specialists to find employment.

Under these conditions, the process of reorganizing of BEAA continued throughout the second half of the 1920s. By the end of the decade, branches had been established in a total of 21 cities across the country, including the capital Sofia. Its influence and membership also grew. Thus, while in 1923 BEAA had a total of 734 members, by the end of the 1920s their number had grown to nearly 1,000. It should be noted here that the association was now accepting members from new professions such as forestry engineers.

Information about the organizational status of BEAA in Sofia and other 'technical centers' as of 1929 is shown in Table 1. It shows the cities (and regions) where there were branches of the association. Data for the period until the end of the 1920s, as well as for the following decade, show the uneven distribution of engineers and architects in the country who were members of BEAA. For example, according to the data for 1929, the vast majority of them were located in the capital and were part of the largest branch. Of the total 987 members at that time, 469 (or 47.52 %) were registered in the provinces, and 518 (52.48 %) in Sofia.

Table 1: Number of BEAA members by region in 1929.

Technical Center / Region	Number
Sofia	518
Plovdiv	60
Ruse	47
Varna	44
Burgas	40
Pernik	35
Tarnovo	28
Pleven	24
Vidin	22
Stara Zagora	20
Gabrovo	18
Kazanlak	18
Vratsa	17
Haskovo	17
Shumen	17
Kyustendil	12
Sliven	11
Dupnitsa	10
Karlovo	10
Pazardzhik	10
Lom	9
Total	987

Source: *Yubileen Sbornik 1929* : I-XVI.

² *Izvestiya na BIAD* 1921: 9-10, 11-12.

Along with the branches, which were the main organizational units, BEAA members were also divided into ten groups by specialties – civil, electrical, mechanical, chemical, mining, cultural (agricultural), forestry and military engineers, architects and surveyors. In its efforts to attract more members and respond to demand, the association created three sections. By 1929, these sections brought together the following specialists within the BEAA: a) engineers and architects at the Ministry of Railways, Post and Telegraphs, b) engineers – industrial entrepreneurs, and c) aviation engineers.

In the second half of the 1920s, BEAA intensified its activities. Discussions expanded on issues related to the country's economic development and the role of technical specialists. Critical comments and recommendations were made to the state regarding the adoption of laws and other normative acts. Many of them were accepted by the government.

During this fruitful period, a number of organizational changes were made with the aim of improving the functioning of the organization. These changes are also reflected in its statute. Thus, in 1926, it was adopted that there would now be two types of congresses: organizational (regular and extraordinary) and scientific.³ In 1927, the first scientific congress of BEAA was held, and in 1928, the second. These forums discussed theoretical and specific issues related to the activities of engineers and architects in Bulgaria, often considering them in a pan-European context.

Along with the positive trends in the development of BEAA in the late 1920s and early 1930s, problems arose that presented it with new challenges. At that time, some important changes took place in the community of engineers and architects in Bulgaria. They partially affected BEAA and demonstrated the need to seek fairer solutions at the organizational level. The changes were dictated by the dissatisfaction among certain categories of specialists with

their position within the association and in society and the economy as a whole. For example, the majority of architects left BEAA and on February 8, 1927, they established the Association of Bulgarian Architects (ABA). In 1930, the Union of Freelance Engineers and Architects (UFEA) was founded. The initiators of its creation were dissatisfied with the neglect of the interests of this professional group by the BEAA).

From their very first appearances, both organizations expressed the opinion that Bulgarian engineers and architects should find a more suitable form of national unifying organization for all technical specialists, which would strengthen their position in the economy and society. So for example, in 1928, the ABA proposed that this should take the form of a federation of various organizations.⁴

The beginning of the 1930s witnessed a deterioration in the situation of technical specialists in Bulgaria due to the impact of the global economic crisis on the country. The new situation inevitably necessitated changes in the activities of BEAA, as well as in the other two organizations mentioned above. In 1931, changes were made to the BEAA Statute and the organization was now defined as 'scientific and professional'.⁵

Despite the problems in the national economy and the technical community, the number of BEAA members grew in the first half of the 1930s and, in 1932, it had a total of 1,075 members. It continued to grow until the middle of the decade, when the economic situation in Bulgaria became more favorable for technical activities.

Among the branches of BEAA, the biggest one was again in Sofia. By the mid – 1930s, they made up over 50% of its membership. In 1936, their number was 865. The distribution by specialties, shown in Table 2, is also interesting, especially since it is largely representative of the entire organization.

³ *Ustavite* 2007: 54.

⁴ *Spsanie na BIAD* 1928: 4, 83-84.

⁵ *Ustavite* 2007: 63.

Table 2: Members of the Sofia branch of BEAA in 1936, by specialty.

specialty	number	%
civil engineers	316	36,53
electrical engineers	187	21,62
mechanical engineers	156	18,03
surveyors	74	8,55
chemical engineers	64	7,40
Other	68	7,86
<i>From them</i>		
<i>mining engineers</i>	19	
<i>cultural engineers</i>	8	
<i>architects</i>	7	
<i>forestry engineers</i>	6	
<i>military engineers</i>	6	
Total	865	100,00

Source: *Spisanie na BIAD* 1937: 4, 57.

Serious changes in Bulgaria occurred in the mid-1930s. In particular, the role of the state in the economy was strengthened. Under the new conditions, Bulgarian engineers and architects sought to rethink the role of their organizations. The leading principle was to unite them into a single association that would have the power to protect their interests.

For example, in 1935, at the 16th Congress of BEAA, the issue of creating a unified organization of engineering and technical personnel was put up for discussion. This issue was also discussed during the following years. At the same time, discussions were also taking place in other professional organizations.⁶

Questions remained about the nature of the future union. Other ideas were also being discussed. For example, at the 18th BEAA Congress, held on February 21-24, 1937, a

resolution was adopted to establish the Chamber of Engineers and Architects in the country. The creation of such an institution would strengthen state control over the activities of technical specialists in the country. Finally, a decision was reached that was supported by the government, namely the simultaneous creation of the Chamber of Engineers and Architects and a new association of engineers and architects. In preparation for this transformation, on September 12, 1937, the leadership of the three organizations, BEAA, ABA and UFEA, announced their merger into the Union of Bulgarian Engineers and Architects.

At the end, a Ordinance-law was adopted after studying the experience of professional organizations in neighboring countries such as Greece and Yugoslavia, as well as in Austria and Hungary.⁷

⁶ *Spisanie na BIAD* 1935: 4-5, 120-124. *Idem* 1936: 5, 45-47.

⁷ In Greece and Yugoslavia, similar chambers were established in 1923 and 1925, respectively.

On October 7, 1937, the Ordinance-Law was enacted establishing the Chamber of Engineers and Architects (CEA) as the sole professional organization of engineers and architects in Bulgaria and the Union of Bulgarian Engineers and Architects (UBEA) as an academic organization.⁸

A careful reading of this document reveals the nature of this structure, which in practice places the activities of engineers and architects in Bulgaria under complete control by the CEA. Thus, Article 1 stipulates that all engineers and architects practicing freelance technical work in the country must be members of the newly established Chamber, while Article 2 explicitly emphasizes that 'engineers and architects who are not members of the chamber cannot practice their profession freely.'

Among the formulated objectives of the Chamber of Engineers and Architects, the following obligations to the state stand out: to serve as an advisory body to state institutions on technical and economic issues; to provide opinions to the Ministry of Public Works, Roads and Public Utilities on draft laws and regulations concerning the application of technology and those regulating the free technical practice of engineers and architects; to provide technical information to state institutions and individuals and (*please note*) to monitor the exercise of free technical practice by engineers and architects. Of course, its members had not been forgotten. The new organization had to take care of 'professional, material, and moral interests' of its members for example, by creating a mutual aid fund and other social services.

All organizational activities of the Chamber were carried out under the control of the state, represented by the Minister of Public Works. Strict disciplinary penalties were also provided for, ranging from reprimands and fines of varying amounts to deprivation of the right to practice for a period of 1 month to 2 years 'throughout the territory of the Kingdom'.

The final provisions stipulated that the Chamber of Engineers and Architects 'shall remain the only professional organization of engineers and architects in Bulgaria.'

The second part of the aforementioned Ordinance-Law of October 1937 concerned the establishment and functioning of the Union of Bulgarian Engineers and Architects.

Right at the beginning, it stated that 'all engineers and architects with the right to practice their profession' could become members of the new organization. It was defined as an academic organization with the following objectives: 'a) to contribute in every way to the advancement of technical work in the country; b) to preserve and promote the morale and good name of engineers and architects and to ensure that they are good and loyal citizens of the fatherland; c) to give, upon request, a reasoned opinion on all technical matters and to prepare draft laws, regulations, etc., governing technical matters.' However, Article 75 expressly stipulated that the UBEA was prohibited from dealing with any matters of a professional nature.

Within the three-month period following the promulgation of the aforementioned Ordinance-Law, a temporary governing council, elected by the existing governing bodies of the organizations, was convened and a founding congress was held to adopt the union's statute. The main document of the organization is based on the provisions of the Ordinance-Law from October 1937, which emphasized that the union was an 'academic organization' and its goals were mainly focused on contributing to the economy and technical development of the country. Unlike the last (and first) charter of the BEAA, there was no mention of 'protecting the professional and material interests' of the association's members, which can be seen as a retreat from the principles laid down in the early 'romantic' period of the previous organization. As we have seen, this goal had been taken on as a task by the semi-state Chamber of Engineers and Architects.

The new UBEA had a central management and was divided into societies by specialty in Sofia and the countryside. In turn, given the large number of members in the capital city, the societies there were united in a separate Sofia branch.

In this organizational situation, Bulgarian engineers and architects were active immediately

⁸ *Darzhaven vestnik* 1937: 221 and 226.

before and during World War II. After 1944, under the conditions of the emerging totalitarian communist regime, both organizations, the EAC and the UBEA, underwent transformations and

were eventually dissolved and, in 1949, most of their members joined the newly founded Scientific and Technological Union under strong state control.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

Darzhaven vestnik 1937: *Държавен вестник* [Darzhaven vestnik]. София.

Izvestiya na BIAD 1920-1922: *Известия на Българското инженерно-архитектно дружество в София* [Izvestiya na Balgarskoto inzhenerno-arhitektno druzhestvo v Sofiya].

1923-1937: *Списание на Българското инженерно-архитектно дружество* [Spisaniye na Balgarskoto inzhenerno-arhitektno druzhestvo].

Ustavite 2007: *Уставите на Федерацията на научно-техническите съюзи в България, 1885-2005*. Под ред. на акад. Васил Сгурев. София, 2007 [Ustavite na Federatsiyata na nauchno-tehnicheskite sayuzi v Bulgariya, 1885-2005. Pod red. na akad. Vasil Sgurev, 2007].

Yubileen sbornik 1929: *Юбилеен сборник по случай 1000-годишнината от Симеоновата епоха и 50-годишнината от освобождението на България, Списание на БИАД*. [Yubileen sbornik po sluchay 1000-godishninata ot Simeonovata epoha i 50-godishninata ot osvobozhdenieto na Bulgariya].

Secondary sources

Antoniou 2004: *Antoniou, Yiannis*. Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμικές ιδέες Οι 1900-1940. Αθήνα [Oi Ellines Michanikoi, Thesmoikai Idees, 1900-1940]. Athens, EMP.

Buchanan 1989: *Buchanan, R.-A.* The Engineers. A History of the Engineering Profession in Britain, 1750-1914. London, 1989.

Grelon 2007: *Grelon, André* French engineers: Between Unity and Heterogeneity. – *History of Technology*, 2007, 27, 107-124.

Kostov 2011: *Kostov, Alexandre*. Bulgarian Engineers in the 19th and the Beginning of the 20th Century: Training and Identity. – Stoycheva, K., Alex. Kostov (eds.) A Place, a Time and an Opportunity for Growth: Bulgarian Scholars at NIAS. 2011. Veliko Tarnovo, Faber, 15-25.

Kostov 2018: *Kostov, Alexandre*. Professional Associations of Balkan Engineers until the First World War. – *Papers of BAS*, 5, 2, 155-169.

Професионалните организации на българските инженери и архитекти през междувоенния период

Александър Костов

Към 1914 г. завършва първият етап от формирането на модерната инженерна професия в България, като е поставено началото на организационното развитие на технически специалисти и е създадено национално инженерно-архитектно дружество. След Първата световна война социално-икономическите условия се променят и техническата общност в страната се сблъсква със сериозни предизвикателства. В търсене на решение на проблемите са направени опити за реорганизация на съществуващото дружество и са създадени други професионални асоциации. Настоящата статия показва еволюцията в нагласите и дейностите на тази професионална група през един много динамичен исторически период от 1919 до 1939 г. Въз основа на официални документи и материали от специализирания периодичен печат е направен опит да се даде по-точна оценка на едно явление, което не е достатъчно проучено. Проследени са опитите за намиране на подходящи начини и форми за професионална организация и за защита правата и интересите на българските инженери и архитекти през разглеждания период. Със създаването на Инженерно-архитектурната камара и на Съюза на българските инженери и архитекти през 1937 г. обаче се засилва държавният контрол върху тяхната дейност и автономността на техните организации.

Effective Manual Practices and Wellness Industry

Mariana Angelcheva

Tatyana Tomova

National Sports Academy 'Vassil Levski', Sofia

Abstract: Ancient in origin, manual practices remain one of the most preferred and enjoyable procedures today. They are effectively involved in recovery, prevention, and even the treatment of various bodily imbalances. This article focuses on the systematization of heritage in the field of manual practices, as well as the possibilities for their application in various recreational procedures. This creates a foundation for developing educational programs in Wellness culture. An analysis is conducted on wellness innovations and good massage practices presented in the digital platforms of SPA and Wellness centres listed in the National Tourism Register.

Key words: SPA and Wellness venues, certification, digital presentation, wellness education and trainings

Ключови думи: СПА и уелнес процедури, сертифициране, дигитално представяне, обучение в уелнес

Mariana Angelcheva, MD, PhD, Assoc. Prof., Department of Healthcare, Faculty of Public Health, Healthcare and Tourism, NSA 'V. Levski', 1, Gurguljat Str., 1117, Sofia, Bulgaria.

E-mail: drangelcheva67@gmail.com

Tatyana Tomova, PhD, Chief Assistant Prof., NSA 'V. Levski', Department of Sports Medicine, Faculty of Public Health, Healthcare and Tourism, Sofia, Studentski grad, Prof. A. Ishirkov Str.

E-mail: tomova.tatyana@abv.bg

INTRODUCTION

I. EFFECTIVE MANUAL PRACTICES AND WELLNESS INDUSTRY

According to the World Tourism Organization (UNWTO) and European Travel Commission report (ETC) (2018), health tourism is the general term for the sub types: wellness tourism and medical tourism.¹

Wellness tourism is a type of tourism activity that is aiming to improve and balance all major areas of human life including physical, mental, emotional, professional, intellectual and spiritual. The main motivation for the wellness tourist is to participate in preventive, proactive lifestyle-enhancing activities such as fitness, healthy eating, relaxation, restorative and healing treatments.

Medical tourism is a type of tourism activity that involves the use of evidence-based medical treatment resources and services (both invasive and non-invasive). This can include diagnosis, treatment, prevention and rehabilitation.

¹ UNWTO Tourism Highlights 2018: 20.

Health tourism is an emerging, global, complex and rapidly changing segment that must be handled with modern management tools in the current era. Increasing the share of health tourism in general tourism can reduce the seasonality of this type of activity, improve the sustainability and quality of performance, and contribute to reducing healthcare costs through preventive measures and reducing the use of medicines.

The major positives aspects, with which Bulgaria is associated as a tourist destination, can be summarized in the following: 'A complexity and a diversity of favourable factors for development of tourist activity on a relatively small territory'. Others mentioned are: EU membership; good location/favourable geographical situation; easy access to the country; natural resources – sea access, flat lands, mountains, lakes, etc.; cultural and historical attractions; favourable climate; good food; traditions; standard of living that generally allows to maintain acceptable prices for the tourist product; possibility to practice various types of tourism in a relatively compact area and small distances; favourable tourist offers/packages; good accommodation conditions.²

In the last two decades, there has been an increased interest in massage therapy for SPA and Wellness prevention of various diseases.³

Scientific research shows that this therapy is becoming increasingly popular and more and more studies support its benefits in improving not only the physical but also the mental state of the individual. Scientific research in Bulgaria in this area is mainly focused on exploring clients' preferences for certain SPA and Wellness manual practices, applied alone or in combined rituals.

Research in our country regarding the effects on health and well-being through various manual interventions with natural products - honey, chocolate, wine, coffee, algae, essential oils, volcanic stones – has been extremely rare over the past two decades.

II. DIGITAL PRESENTATION OF EFFECTIVE MANUAL PRACTICES

II. 1. PURPOSE:

To study and analyse Wellness innovations and good massage practices presented in the digital applications of the SPA and Wellness centres listed in the National Tourism Register..

OBJECT: The digital applications of 103 SPAs and 30 Wellness centres listed in the National Tourism Register.

II. 2 RESULTS AND ANALYSIS

From the information presented in the digital applications of the certified and currently operating (2024) Wellness and SPA centers in the country, regarding the offering of restorative procedures with manual effects, it is found that:

1. In 45 % of the digitally represented SPAs and in 53 % of the digitally represented Wellness centers, *different types of restorative treatments with manual influences are offered.*
2. 22 % of SPAs and 10 % of Wellness centres *do not offer manual recovery treatments.*
3. 33 % of SPAs and 37 % of Wellness centres *do not have enough information in their digital applications.*

The analysis of the survey results allows us to classify the offered restorative procedures into the following main groups.: *Massage treatments*-alone or included in different rituals; *Water healing treatments* – self-applied or included in a ritual; *Treatments with chocolate, honey, wine products and herbs*; *Spa rituals*; *Treatments with healing mud and lye.*

Although ancient in origin, massage treatments are still in great demand today. This gives them the leading place in terms of supply as a means of recovery in SPAs (65 %) and the third place in terms of supply in Wellness centres (20 %) (**Fig. 1, Fig. 2**). Perhaps these preferences are dictated not only by the subjective sensations of pleasant warmth and relaxation of the whole body during and after the massage, but also by

² Strategy for Sustainable Tourism Development in RB 'Horizont 2030' 2014: 25-26.

³ American Massage Therapy Association 2015.

the accumulated scientific research in the last two decades proving the positive impact of

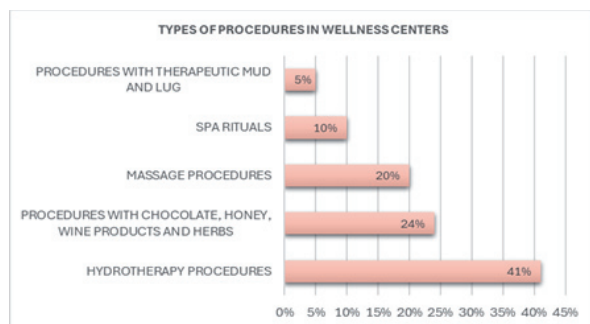

Figure 1. Types of restorative procedures in Wellness centres.

Growing interest and increasing offering in wellness centres is observed in treatments with chocolate, honey, wine products and herbs (24 %) (**Fig. 1**). Aromatherapy treatments represent 22 % of the massage treatments offered. Offering treatments with healing mud and lye is understandably little represented (2 % for SPAs and 5 % for Wellness centres), probably due to the reason for their leading offer in medical SPA centers as a healing, rather than a preventive and restorative procedure. Although less offered, Spa Rituals are more attractive as a complex recovery procedure,

Picture 1. Stone massage.

Bulgarian products are wisely included in the combined therapies – Therapy ‘Wine Temptation’, Therapy ‘Bulgarian Rose’, Therapy ‘Orange and Cinnamon’, Therapy ‘Divine Elixir’, etc.. Of particular interest are the offered

massage treatments on stress^{4, 5, 6, 7}, anxiety⁸, pain⁹ and improving the quality of life.¹⁰

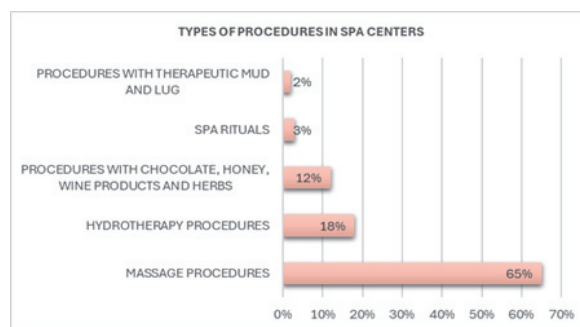

Figure 2. Types of restorative procedures in SPA centres.

which determines their leading place as an offer in Wellness centres -10 % compared to Spa centres -3 % (**Fig. 1, Fig. 2**). Some of the manual treatments offered are classical, but more and more treatments are being offered that are adopted from Eastern practices (stone massage, polti ayurvedic massage, Himalayan salt massage, Thai massage), in combination with the use of Bulgarian products of wine, honey and milk, essential oil of Bulgarian rose. Remarkable is the wide variety of manual treatments – 14 types for the Wellness Centres and 22 types for the Spa Centres.

Picture 2. Potli massage.

combined treatments such as – Special Cleopatra Bath, Relax Spa Package (silk peeling and body mask, relaxing anti-stress massage, Vichy Shower) and Jala – Royal Massage, Mini Facial Therapy (exfoliation, massage, hydration), four-hand massage, wellness massage, etc.

⁴ Lindgren et al. 2010:105-110.

⁵ Pavlova, Paskaleva, Ivanova 2016: 336-341.

⁶ Andonova 2014b: 69-75.

⁷ Angelcheva, Petkova 2019: 348-352.

⁸ Andonova 2014c: 103-107.

⁹ Marinova 2019: 581-585.

¹⁰ Marinova 2018: 205-213.

Picture 3. Massage with four hands.

Picture 4. Wellness massage.

There has been an increased uptake of chocolate therapies on offer, particularly in Wellness Centres. This is probably due to the increased interest in these treatments as an alternative therapy against cellulite.¹¹

The rituals in the Wellness centres, although more plentiful, show less variety in type – half involve the use of Bulgarian rose oil, followed by Coconut Ritual and Spa Ritual with gemstones.

II. 3. DISCUSSION

The analysis of the information exported in the digital applications of the certified centers shows that the procedures with manual effects take a significant place in the Bulgarian spas and are less present in the wellness centers.

II. 4. OUTCOMES

The offered Spa and Wellness – combined rituals with honey and essential oils, wine, milk and herbs for relaxation, health and beauty are a good alternative for recovering from the effects of everyday stress and an opportunity to build a healthy lifestyle.^{12, 13}

II. 5. RECOMMENDATIONS

1. In order to carry out the treatments properly and effectively, the SPA and Wellness therapists must be professionally qualified.
2. Increasing their knowledge, skills and specialised scientific training through participation in international educational programmes.
3. The existing scientific research on the

effects of the proposed natural products on the physical and emotional well-being of clients needs to be enriched and updated with new studies.

4. A tailored approach, as well as the development of standards regarding the optimal amount of natural products used, would ensure a higher quality and safety of Wellness tourism practitioners.

III. CONCLUSION

The successful direction for Bulgaria as a country offering a wealth of natural balneological and climatic resources is the establishment of scientifically proven SPA and Wellness programs and products for recovery and prevention of health risks from the diseases of modern lifestyle. The application of modern tools for marketing communication, combined with the high professionalism of the specialists in the certified SPA and Wellness centers are an important condition for the establishment of Bulgaria as part of the preferred European destinations for health tourism.

***Note:**

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared by the author and the institution.

Financial Disclosure: The developed analysis is under the Centre of Excellence 'Heritage BG', funded by the Operational Program Science and Education for Smart Growth – Phase 2.

Declarations of informed consent have been signed regarding the publication of survey data.

¹¹ Gancheva, Kraidzhikova, Nikolova. 2011: 13-16.

¹² Dimitrova, Tomova 2025: 51-56.

¹³ Dimitrova, Nesheva 2021: 684-690.

BIBLIOGRAPHY

- American Massage Therapy Association*: 2015. n. d. b Government Relations Overview American Massage Therapy Association [WWW Document]. URL http://www.amtamassage.org/government/gr_overview.html (accessed 21.02.15a.). American Massage Therapy Association, 2010. Code of Ethics. American Massage Therapy Association, Industry Fact Sheet. Evanston, IL.
- Andonova* 2014c: *Andonova*, Tatyana. Methodology to reduce stress and anxiety. [Metodika za namalyavane na stresa i trevozhnostta]. Sport and science, (4), 103–107.
- Andonova* 2014b: *Andonova*, Tatyana. Methodology for balancing massage. [Metodika za balansirasht masazh]. Sport and science, (2), 69–75.
- Angelcheva, Petkova* 2019: *Angelcheva*, Mariana, *Petkova*, Simona. Effects of the combination of relaxing massage and Bach remedies on everyday stress, A collection of reports, International Scientific Congress 'Applied Sports Sciences', Balkan Scientific Congress 'Physical Education, Sport, Health', 15-16 November 2019, Sofia, Bulgaria, www.ICASS2019.com, ISBN (Online): 978-954-718-601-9, ISBN(Print): 978-954-718-602-6, 348–352.
- Gancheva, Kraidzhikova, Nikolova* 2011: *Gancheva*, D., *Kraidzhikova*, Leila., *Nikolova*, Milena. *Chocolate therapy – a way to fight cellulite* [Shokoladovata terapiya – sredstvo za borba s tselulita]. Sofia: Kinesitherapy and rehabilitation, (1-2), 13–16.
- Dimitrova, Nesheva* 2021: *Dimitrova*, Bistra, *Nesheva*, Irina. Research on improving health care for women with normal pregnancies implementing recreational wellness activities – Trakia University – 6 International Scientific Conference – Online 'Business and Regional Development' Trakia Journal of Sciences, Vol. 19, Suppl. 1, Series Social Sciences, eISSN 1313-3551, 684–690.
- Dimitrova, Tomova* 2025: *Dimitrova*, Bistra, *Tomova*, Tatyana. A Wellness lifestyle, emotional intelligence, workplace and leadership success. International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism, Vol. 6 (2), ISSN 2603-4921 (online). Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>, 51–56.
- Lindgren et al.* 2010: *Lindgren* Lenita et al. Physiological responses to touch massage in healthy volunteers. Auton. Neurosci. Basic Clin, 158, 105–110.
- Marinova* 2018: *Marinova*, Denka, Impact of traditional Chinese massage (tuina) on quality of life in patients with multiple sclerosis, [Vliyanie na traditsionniya kitayski masazh (tuyna) varhu kachestvoto na zhivot pri patsienti s mnozhestvena skleroza]. Manas Electronic Magazine, Center of Eastern Languages and Cultures 'St. Kliment Ohridski', Sofia:4(2), ISSN 2376 -6256 (online), 205–213.
- Marinova* 2019: *Marinova*, Denka A study of the effect of therapeutic massage in patients with chronic cervical pain, [Prouchvane efekta na terapevtichniya masazh pri patsienti s hronichna bolka v shiyniya dyal]. Collection of report, International Scientific Congress 'Applied Sports Sciences'. NSA PRESS, ISBN: (Online): 978-954-718-601-9, ISBN: (Print): 978-954-718-602-6, 581–585.
- Pavlova, Paskaleva, Ivanova* 2016: *Pavlova*, Vanya, *Ruska Paskaleva*, *Violeta Ivanova*. Application of SPA and Wellness procedures for prevention of stress. Collection of reports from the 5th scientific session for lecturers and students of the Medical College – Varna, October 13 - 14, 2016, 5(4), 336–341.
- Strategy for Sustainable Tourism Development in RB 'Horizont 2030'* 2014: [Strategiya za ustoychivo razvitie na turizma v RB 'Horizont 2030'], 25–26.
- UNWTO Tourism Highlights* 2018: Edition, Published: August 2018 Pages: 20 eISBN: 978-92-844-1987-6 | ISBN: 978-92-844-1986-9.

Ефективни масажни практики и уелнес индустрия

Мариана Ангелчева, Татяна Томова

Направен е анализ на уелнес иновациите и добрите масажни практики, представени в дигиталните приложения на 107 SPA и 30 Wellness обекта, вписани в Националния туристически регистър. Анализът показва тенденция за развитие и прилагане както на индивидуални, така и на комбинирани масажи, ритуали за две и четири ръце, концепции с български натурални продукти. Добрата професионална квалификация и продължаващото обучение на персонала, зает в СПА и уелнес индустрията, са условие за утвърждаване на страната ни като предпочитана дестинация за уелнес туризъм.

Monitoring of School Wellness Based on the Effect of Volleyball Methodology

Darinka Ignatova

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Department of Language Training and Continuing Education

Abstract: *Objective: The study aims to establish the effect of the innovative volleyball methodology and its influence on the motor development level of volleyball players actively practicing this approach. Methods: The research aims to establish the reasons for the change in the biomechanical motor indicators as a result of the applied volleyball methodology, based on benchmarking the biomechanical parameters to determine the effect of the volleyball methodology on the degree of development of the motor qualities. The study contingent consisted of 26 7th-grade girls aged 13-14, practicing volleyball at a metropolitan school. The present study was conducted during the 2023-24 school year. Results: The subject of research is the dynamics of biometric indicators in one school year. Discussion: Motor activity measurements were performed at the beginning of the study, before the implementation of the innovative volleyball methodology, and at the end after the implementation. Conclusion: The influence of active sports on the motor development of volleyball players has undoubtedly been established. Analyzing the research from the conducted diagnostics, during the study a comparative analysis of the biomechanical motor indicators in two cognitive stages of the studied period was carried out to establish the effect of the applied volleyball methodology.*

Keywords: Benchmarking analysis, biomechanical parameters, volleyball methodology

Ключови думи: анализ на бенчмаркинг, биомеханични параметри, волейболна методика

Darinka Ignatova is Assistant Professor, DSc. in the Department of Language Training and Continuing Education at SU 'St. Kliment Ohridski'.

E-mail: darinka_bg68@yahoo.com

INTRODUCTION

Biomechanics has an essential role in establishing the dynamics in the development of movements and their correct assimilation in the motor development of adolescents^{1,2,3,4}. By building motor stereotypes from an early age, biomechanics develops the motor potential of adolescents, directly influencing their motor development.^{5,6,7,8,9}

The regular practice of selected motor exercises with a volleyball orientation in the

¹Angelova & Ignatova 2024: 248-253.

²Angelova & Ignatova 2024a: 48-54.

³Dimitrova 2023: 21-25.

⁴Dimitrova 2024: 23-28.

⁵Dimitrova 2025: 92-98.

⁶Dimitrova 2025a: 24-30.

⁷Dimitrova et al. 2021:110.

⁸Ignatova 2023: 653-667.

⁹Ignatova 2023a: 17-22.

motor activity classes in the modern school aims to establish the degree of mastered knowledge and skills of motor training and to diagnose relevant dependencies between biomechanical parameters and the achieved results^{10,11,12}. In the present study, the effectiveness of the application of the volleyball methodology was established, based on tracked diagnostics in six specific volleyball motor tests^{13,14,15}.

METHODOLOGY

The Objective: The study aims to establish the effect of the applied innovative volleyball methodology and its influence on the motor development level of volleyball players actively practicing this methodology.

Specificity of the Methodology: The research on volleyball methodology includes specific motor complexes of volleyball-oriented exercises to improve the general fitness of students playing volleyball. The object of the study is to establish the effect of the applied innovative volleyball methodology and its influence on the motor development level of volleyball players actively practicing this methodology. The study contingent consisted of 26 students of a junior high school in Sofia, Bulgaria, who are girls aged 13-14 years old.

Expertise: For the study, training tests were conducted in six disciplines in physical education classes – Vertical jump from a standing position – cm; Vertical jumping after runout – cm; Shuttle running – sec; Long jump with two legs from a standing position – cm; Specific speed – sec and Sit-ups for 30 sec/pcs. The training in the subject of physical education and sports is based on the principles of diversity of sports-technical and tactical knowledge and skills, versatility, and harmony in the development of physical qualities and motor abilities. In modern conditions of urbanization, physical education and sports counteract neuro-psychological

tension and stress, providing mental relaxation and entertainment. The subject of physical education and sports has a responsible task to develop physical qualities and skills in students, strengthen health, and form a harmoniously developed personality. Physical education is an educational process that aims to form the student's motor skills, his mental and physical qualities, as well as to help him develop and shape his body.

Duration: The present study was conducted during the 2024-25 school year in the Metropolitan School during one academic year. The study started in September 2024 and ended in June 2025.

RESULTS

The following is a presentation of diagnostics of average values and variability in the results of volleyball players up to 14 years of age. From the presented empirical data, the following tables 1 and 2 present the results of the studied target group of volleyball players, providing information about the level of specific motor qualities. The first table shows the results at the beginning of the study, and the second shows the achievements at the end of the study.

The comparative analysis of biometric indicators is described as follows, using the following statistical values:

- n – number of students surveyed
- R – Range – the most basic measure of statistical dispersion. It represents the difference between the largest and smallest value of the variable. $R = X_{max} - X_{min}$
- $\bar{x}$ – Arithmetic mean – $\bar{x} = \frac{\sum x}{n}$
- S – Standard deviation – $S = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n - 1}}$
- V – Coefficient of variation – $v = \frac{s}{\bar{x}} \cdot 100$
- A_s – Asymmetry
- E_x – The height of the peak of the normal distribution

¹⁰ Ignatova 2023b: 583-590.

¹¹ Ignatova 2024: 15-23.

¹² Ignatova & Iliev 2023: 8-14.

¹³ Iliev 2009: 38-39.

¹⁴ Iliev 2016: 225-238.

¹⁵ Iliev et al. 2021: 01-08.

The information array of data obtained during the study was subjected to mathematical and statistical processing, performed with the SPSS 19.0 and Microsoft Excel programs.

The benchmark analysis from the conducted diagnostics is synthesized in the following two tables, respectively in the two cognitive stages of the conducted study.

Table 1. Analysis of variance – beginning.

Indicators	n	R	$X_{\min}$	$X_{\max}$	$\bar{x}$	S	V	A_s	E_x
Vertical jump from a standing position - cm	13	21	234	255	243,29	7,30	3,00	0,60	-1,27
Vertical jumping after runout - cm	13	30	245	275	257,86	9,41	3,65	0,46	-1,00
Shuttle running - sec	13	2,5	11,2	13,7	11,97	0,67	5,57	1,52	2,56
Long jump with two legs from a standing position - cm	13	55	150	205	180,07	12,48	6,93	-0,54	2,49
Specific speed - sec	13	8,6	19,2	27,8	22,14	2,13	9,61	1,37	3,01
Sit-ups for 30 sec/pcs	13	12	17	29	23,36	3,22	13,81	-0,33	-0,33

Table 2. Analysis of variance – end.

Indicators	n	R	$X_{\min}$	$X_{\max}$	$\bar{x}$	S	V	A_s	E_x
Vertical jump from a standing position - cm	13	24	234	258	244,71	7,51	3,07	0,54	-1,07
Vertical jumping after runout - cm	13	31	247	278	260,00	10,00	3,85	0,43	-1,05
Shuttle running - sec	13	2,8	10,8	13,6	11,54	0,75	6,53	1,82	3,70
Long jump with two legs from a standing position - cm	13	72	148	220	184,29	16,10	8,74	-0,09	2,48
Specific speed - sec	13	8,3	18,8	27,1	20,89	2,14	10,24	1,95	5,23
Sit-ups for 30 sec/pcs	13	10	20	30	26,14	3,28	12,54	-0,42	-1,14

The following is an interpretation of data from a benchmarking analysis of empirical values obtained during the study in the two

cognitive stages, establishing the effect of the applied volleyball methodology and its influence on the dynamics of biomechanical indicators.

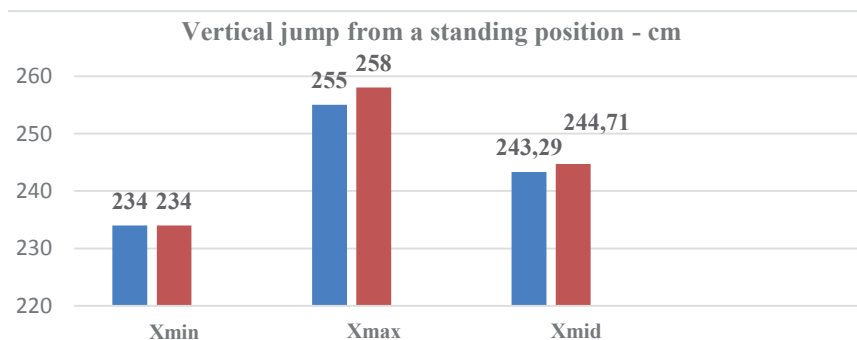

Figure 1. Vertical jump from a standing position – cm.

In the motor indicator: Vertical jump from a place it is seen that after the work is done the results are very slightly higher Figure 1. On average the target group improves its

achievements by 1.42 cm, as at the beginning $\bar{x}_1 = 243, 29$ cm, while $\bar{x}_2 = 244, 71$ cm. The maximum achievement in the first study is $X_{\max} = 255$ cm and in the second $X_{\max} = 258$ cm.

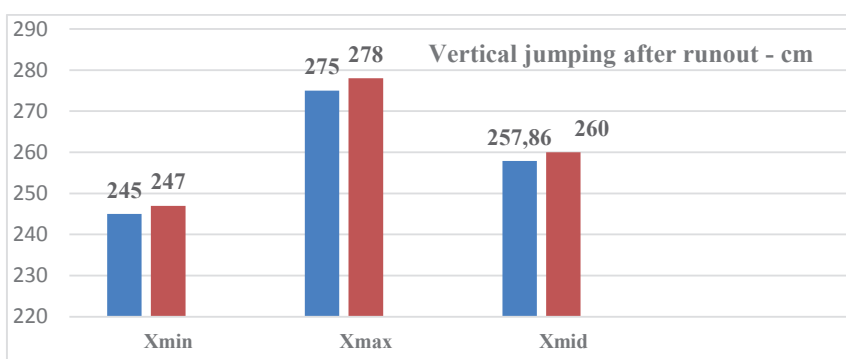

Figure 2. Vertical jumping after runout – cm.

The vertical jumping after runout has visibly increased. The results presented in Figure 2 show growth even at minimal values. The weakest achievement in the first test was 245 cm, and in the second it was 247 cm. The difference is 2 cm, which indicates a positive influence of the work done on the explosive power of the lower limbs of volleyball players. The average result at

the beginning is $\bar{x}_1 = 257,86$ cm, and at the end, it is $\bar{x}_2 = 260$ cm. The maximum measured height is $X_{\max} = 275$ cm in the first measurement and $X_{\max} = 278$ cm in the second. These two tests, specific to the game of volleyball, prove the positive effect of implementing the new volleyball methodology, which has a positive impact on the explosive strength of the lower limbs.

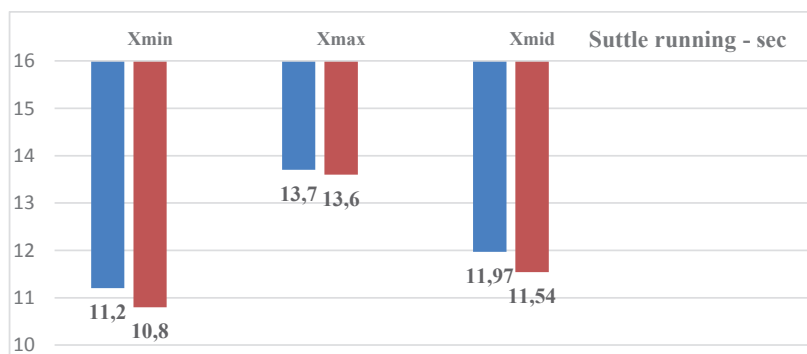

Figure 3. Shuttle running – sec.

The special speed-shuttle running of the studied athletes is also positively influenced by the training loads Figure 3. On average, the results of the special speed test show an improvement of 0.43 sec. In the first test, the

average value of the achievements is $\bar{x}_1 = 11,97$ sec., and in the second test, it is $\bar{x}_2 = 11,54$ sec. Under the influence of the volleyball methodology, a minimal increase is recorded in both the minimum and maximum results.

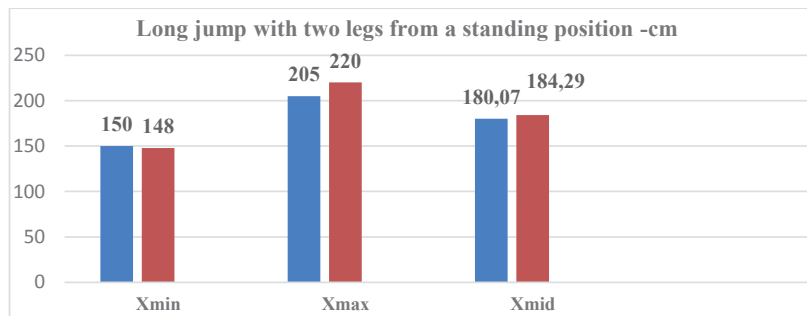

Figure 4. Long jump with two legs from a standing position – cm.

Figure 4 shows the data for the Long jump with two legs from a standing position. Positive results are observed between the mean values of the first and second tests. In the first

test, the mean value is $\bar{x}_1 = 180,07$ cm, and in the second test $\bar{x}_2 = 184,29$. The improvement is 4.24 cm, which is very good for the studied age group.

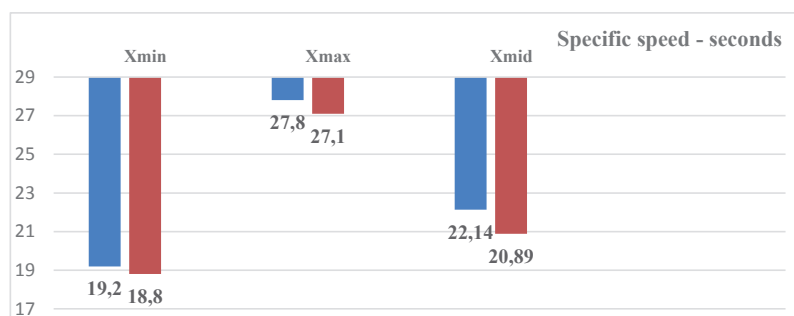

Figure 5. Specific speed – seconds.

In the study illustrated in Figure 5, it was measured using the specific speed test, calculating the sum of the three attempts of the volleyball players. It can be seen that the difference between the minimum and maximum values of the first and then the second

test is significant. The best achievement is 18.8 seconds, and the weakest is 27.1 seconds.

The targeted training process has almost no effect on this quality and at the end of the study it is seen that the minimum change in the average values is $\bar{x} = 1, 25$ sec.

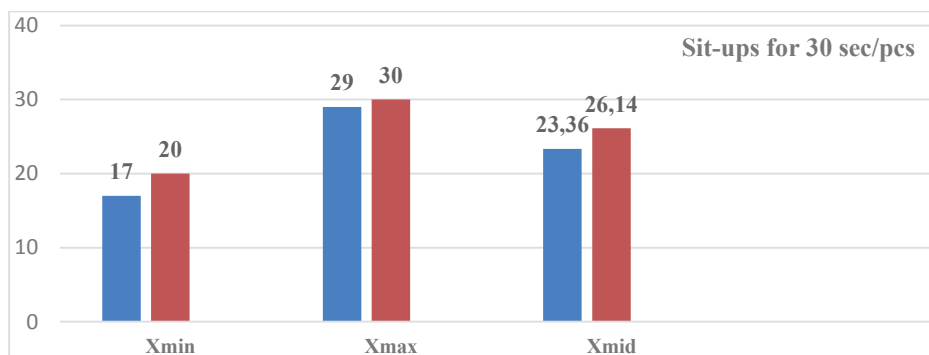

Figure 6. Sit-ups for 30 sec/pcs.

The last motor quality that is targeted in the diagnosis of motor preparation is the explosive strength of the abdominal muscles. Information about its level is provided by the motor test of the abdominal press for 30 seconds. In volleyball, it is an important factor in the performance of some of the main elements of the game, when performing a kick-off and a dunk.

In the initial study, the average value of the results in the motor test for the abdominal press for 30 seconds was 23.36 pcs. The minimum number of performed abdominal presses for the specified time was 17 pcs, and the maximum number was 29 pcs. After the end of the training cycle, the studied volleyball players showed significantly better results. The minimum number of abdominal presses was now $X_{\min} = 20$ pcs, and the maximum $X_{\max} = 30$ pcs, with the average value for the group being $\bar{x}_2 = 26, 14$ pcs. The data from the benchmarking of biomechanical parameters, conducted to establish the effect of the volleyball methodology, unequivocally show that the applied experimental new volleyball methodology has a positive impact on the development of motor skills, such as the explosive strength of the abdominal muscles.

DISCUSSION

The summarized results: The interpretation of the achieved baseline results for most of the biomechanical indicators shows improvement as a result of the applied volleyball methodology within one school year.

The results of the study and the analyses and summaries of the motor development of 7th-grade students give grounds to draw the following conclusions:

- The studied population is homogeneous in terms of physiological development and motor skills.
- The students perform the running technique very well and well.
- Difficulties are noted in the technical performance of a motor test: long jump from a place, as well as throwing a solid ball 3 kg. and 200 m. shuttle run.
- The studied contingent shows good results in the performance of the motor tests: 30 m. high-speed run and agility test T-test.
- At the beginning of the research period, girls practicing volleyball up to 14 years of age have homogeneous motor skills from the motor test standards.

The diagnostic study results:

❖ The analysis of the variance of the test battery results at the beginning of the experiment shows:

– Unsatisfactory results of volleyball players in the indicators - Vertical jump from a standing position $R = 21$ cm., Vertical jumping after runout $R = 30$ and Specific speed $R = 8.6$ sec.;

– Relatively satisfactory results in the indicators for assessing speed-strength endurance $R = 8.6$ sec., jumping endurance $R = 55$ cm, and abdominal muscle strength on test Sit-ups for 30 sec/pcs $R = 10$ pcs.

❖ The variation analysis and the volleyball players' results at the end of our study show a significant increase in the levels of the studied indicators:

– The following change in biomechanical indicators was noted at the end of the study - Vertical jump from a standing position $R = 24$ cm, Vertical jumping after runout $R = 31$ cm, and Specific speed $R = 8.3$ sec;

– The indicators for assessing speed-strength endurance $R = 8.3$ sec, jumping endurance $R = 72$ cm, and abdominal muscle strength on test Sit-ups for 30 sec/pcs $R = 12$ pcs. High results are Reported.

❖ The training activity carried out using applied volleyball methodology has a

positive effect, primarily on speed-strength and jumping endurance, special speed, and abdominal muscle strength. The impact on the explosive strength of the lower limbs, measured by jumping from a place after running, is also positive.

CONCLUSIONS

From the benchmarking diagnostic analysis of biomechanical parameters to establish the effect of volleyball methodology of the studies conducted so far, it can be concluded that despite the observed improvement in results, the athletes have not yet reached the required level of optimal motor development, which is a sufficient reason to continue the training process. The influence of active sports on the motor development of volleyball players has undoubtedly been established. Analyzing the research from the conducted diagnostics, during the study a benchmarking analysis of the biomechanical motor indicators in two cognitive stages of the studied period was carried out to establish the effect of the applied volleyball methodology. It is recommended that when working on the motor training of volleyball players up to fourteen years old, the time for developing explosive strength of the lower limbs should be gradually increased, at the expense of endurance.

BIBLIOGRAPHY

Angelova & Ignatova 2024: Angelova, Petya & Ignatova, Darinka. Applying the Borg's ratings of perceived exertion scale to assess motor development in online university learning. (2025). *Trakia Journal of Sciences*, 22(Supplement 1), 6. 248-253 <https://doi.org/10.15547/tjs.2024.s.01.036>

Angelova & Ignatova 2024a: Angelova, Petya & Ignatova, Darinka. Biomechanical sustainable trends in the dynamics of speed endurance indicators, Series on Biomechanics, Vol.38, No.3 (2024), 48-54, ISSN:1313-2458, DOI:10.7546/SB.06.03.2024 Scopus Q4 SJR 0,21 2023 http://jsb.imbm.bas.bg/page/en/details.php?article_id=791

Dimitrova 2023: Dimitrova, Bistra. The Economic Impact of Brain Drain on the

Development of Wellness and Spa Tourism in Bulgaria. *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 21, Suppl. 3, 21-25, 2023, e-ISSN 1313-3551, <http://www.uni-sz.bg>

Dimitrova 2024: Dimitrova, Bistra. Sustainable quality of SPA programs through benchmarking the biomechanical profile of a new aqua spinning methodology. Series on Biomechanics, Vol.38, No.2, 23-28. DOI:10.7546/SB.03.02.2024

Dimitrova 2025: Dimitrova, Bistra. A Wellness lifestyle enhances emotional intelligence. International scientific conference. Expanding knowledge through interdisciplinary research. Sydney, Australia. 27-28.02.2025. Proceeding, 92-98.

Dimitrova 2025a: Dimitrova, Bistra. Niche tourism – innovations and quality culture in specialised workforce development. German International Journal of Modern Science V.100, 24-30. ISSN (Online) 2701-8377

Dimitrova et al. 2021: Dimitrova, Bistra, Izov, Nikolay, Alexandrova, Velichka, Yosifov, Rumen, Ignatova, Darinka, Trendafilov, Dimitar, Petrov, Vasil, Vassileva, Gergana. Smart kognitiven instrumentarium. Vŭnshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizŭm. NSA Press; 2021. p. 110. 3.

Ignatova 2023: Ignatova, Darinka. Implementation of motor complexes based on specialized application system blaze-pod trainer. Bulgarian Educational Journal, Strategies for Policy in Science and Education. 2023; 31(6): 653-667.

Ignatova 2023a: Ignatova, Darinka. Study the influence of yoga specialised practices on the Formation of correct body posture and corrections of spinal Deformities. Smart Inovattions in Recreative & Wellness Industry and Niche Tourism – Scientific Journal. 2023; 4(1-2): 17-22.

Ignatova 2023b: Ignatova, Darinka. Tracking functional dynamics in motor potential for development of Wellness Culture, *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 21, Suppl. 1, 583-590, Available online at: <http://www.uni-sz.bg> ISSN 1313-3551 (online) doi:10.15547/tjs.2023.s.01.097

Ignatova 2024: Ignatova, Darinka. Smart Educational Models of Wellness Practices, Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism, *International Scientific Journal for Smart Innovations*, Vol. 6, Is. 1, 15-23, 2024. ISSN: 2603-4921, Sofia. https://scjournal.globalwaterhealth.org/wp-content/uploads/2024/11/2.-IGNATOVA.D._SMART-EDUCATIONAL-MODELS-FOR-WELLNESS-CULTURE.pdf

Ignatova & Iliev 2023: Ignatova, Darinka & Iliev, Alexander. Current methods and models combining nutritional regimes with motor activity. *International Scientific Journal of Innovation "Smart Innovations in the Recreational (Wellness) Industry and Niche Tourism"*, ISSN: 2603-4921, 05 (1-2), 08-14, https://scjournal.globalwaterhealth.org/wp-content/uploads/2024/02/2.IGNATOVA_ILIEV_p.7-13_2023.pdf

Iliev 2009: Iliev, Alexander. Emotion Recognition Using Glottal and Prosodic Features (Doctoral dissertation, University of Miami).

Iliev 2016: Iliev, Alexander. Feature vectors for emotion recognition in speech. In *National Informatics Conference* (225-238).

Iliev et al. 2021: Iliev, Alexander, Dimitrova, Bistra, Ignatova, Darinka, Angelova, P. Benchmarking Analysis at Establishing a Culture of Wellness, *Forum for Education Studies* 2024, 2(3), 1418, Vol. 2 No. 3 (2024), 01-08 <https://doi.org/10.59400/fes.v2i3.1418>

Мониторинг на училищен уелнес въз основа на ефект от волейболна методика

Даринка Игнатова

Цел: Изследването има за цел, установяване на ефекта от прилагането на волейболна методика и влиянието ѝ върху нивото на училищен уелнес, проследявайки двигателното развитие на активно спортуващи волейболисти. *Методи:* Изследването има за цел да установи причините за изменението на биомеханичните двигателни показатели в резултат на прилаганата волейболна методика, на базата на бенчмаркинг на биомеханични параметри за определяне на ефекта от волейболната методика върху степента на развитие на двигателните качества. Изследователският контингент се състои от 26 момичета от 7 клас на възраст 13-14 години, трениращи волейбол в столично училище. Настоящото проучване е проведено през учебната 2023-24 г. *Резултати:* Предмет на изследване е динамиката на биометричните показатели за една учебна година. *Дискусия:* Измерванията на двигателната активност са извършени в началото на изследването, преди прилагането на иновативната волейболна методика, и в края, след внедряването. *Заключение:* Несъмнено е установено влиянието на активния спорт върху двигателното развитие на волейболистите. Анализирайки изследванията от проведената диагностика, по време на изследването е извършен сравнителен анализ на биомеханичните двигателни показатели в два когнитивни етапа от изследвания период за установяване на ефекта от приложената волейболна методика.

Harmonious Development of Psychological, Physical, and Emotional Wellness in Students Practicing Judo

Nikolina Dimitrova

Faculty of Sports National Sports Academy 'V. Levski'

Abstract: This study explores the role of judo as a tool for developing the psycho-emotional and physical qualities of children in primary school age (8–12 years). The research applies a systematic and pedagogical approach through a specially designed test battery for evaluating motor and psychological parameters. The data reveal clear advantages in children practicing judo – in terms of motor skills, physical endurance, as well as discipline, motivation, and social behavior. Judo is established not only as a physical activity but also as an educational tool for character building and value formation. The results emphasize the importance of promoting sports activities from an early age and creating a supportive environment for the popularization of judo among parents and institutions.

Keywords: wellness, judo, psycho-emotional development, education through sport, social adaptation

Ключови думи: уелнес, джудо, психоемоционално развитие, образование чрез спорт, социална адаптация

INTRODUCTION

It is well known that the foundations of psychophysical and intellectual abilities are laid in early childhood.¹ And it is precisely at this moment that there is a chance to provide the child with ample opportunities for personal self-realization in the future.² Physical education and sports are an excellent basis for solving the problem of developing strength, agility, coordination in children, satisfying the need for movement, tactile and psychological communication with adults and peers, for increasing social adaptation, strengthening the emotional-volitional sphere and general physical health.³

DSc Nikolina Dimitrova is Professor at the Faculty of Sports, National Sports Academy 'V. Levski'.

E-mail: ninansa@abv.bg

¹Movement 1972.

²Antonova et al. 2017; Angelcheva 2023; Dimitrova et al. 2018; Dimitrova, Nesheva 2021, Popova-Dobreva 2023.

³Dimitrova, Tomova 2025; Dimitrova et al. 2020; Dimitrova et al. 2021; Donev et al. 2019; Trendafilov, Dimitrova 2013.

Nowadays, digital technologies have become an integral part of human life. In the 21st century, digital technologies have become an integral part of everyday life, changing the approach to the organization of work processes and communications. According to the Organization for Economic Co-

operation and Development (OECD), more than 85 % of the population in developed countries regularly uses the Internet, and smartphone penetration has reached 76 %, respectively, for Bulgaria it is 78.3 % according to the National Statistical Institute (Table 1) [nsi.bg 2024].

Table 1. Devices used by individuals to access the Internet (NSI – 06.12.2024)

Devices	2023
Desktop computer	20.5 %
Laptop	33.5 %
Tablet	11.5 %
Mobile phone or smartphone	78.3 %
Another device (e.g. smart TV, video game console, e-book reader, smartwatch)	7.4 %

While expanding socio-economic opportunities, innovations also create new risks. Excessive use of digital devices, especially in childhood, causes deterioration of vision, sleep and mental health. Cyber-bullying (daily use) is a serious problem, especially in the context of increasing dependence on technology and the widespread use of smartphones. Teenagers and children who spend more than 3 hours a day on social networks double the risk of depression.

From a psychological point of view, judo improves attention, concentration and mental abilities, as well as self-esteem and respect for others.⁴ It channels aggression, builds self-esteem in a personal and social aspect, encourages the expression of emotions and builds trust.⁵

Since early childhood is characterized by very rapid, unbalanced development, the rich possibilities of judo can lead to the construction of a harmonious system for training the entire organism, which is of great importance not only for the current state, but also for its overall future development and ability to act.⁶

OBJECTIVE

The aim of this study is to assess the impact of judo training on the psycho-emotional state and physical development and ability of children of primary school age 8 to 12 years.

METHODS

Participants were Bulgarian children aged 8 to 12, with a balanced gender distribution. Study limitations: As this study is within the objectives of the Heritage BG Scientific Center of Excellence, all experts were recruited through a public announcement. Participants gave informed consent for the publication of their data. The study was conducted from May 2023 to February 2025.

The systematic approach also implies the development of an adequate test battery for sports-pedagogical assessment of the motor and psycho-physical qualities of the individual. For this purpose, two variants of pedagogical research were conducted:

⁴ Brian 2008; Garcia, et al. 2009; Kano 2013.

⁵ Kawamura, Daigo. 2000; Pelletier et al. 1995.

⁶ Parijkova, Hill 1998; Wrisberg, Mead 1983.

I variant: in this option, the task was to get an answer to the question of the degree of influence of judo on specific physical qualities depending on the period of their development [Eurofit 1988].

For this purpose, experimental (EG – 36 children) and control (CG – 28 children) groups were created, statistically indistinguishable by their input data.

II variant: As the main method of pedagogical research, we used the questionnaire survey. The questionnaire was developed on the basis of a wide range of questions. After an expert assessment by 26 independent physical education teachers, a ranking list was prepared and the questions took the following reduced form:

- ✓ Success in school.
- ✓ What is your favorite subject in school?
- ✓ Who introduced you to judo?
- ✓ Have you encouraged a classmate to do judo? If so, why?
- ✓ Has your physical education teacher ever told you about judo?

The survey was conducted in the period March-April 2024.

For this purpose, 152 children aged 8 to 12 years were surveyed, divided into two groups – judo players (72 children - of which 49 boys and 23 girls)) and non-judo players (80 children – of

which 53 boys and 28 girls). The second group was also used as a control group with respect to the survey questionnaire.

RESULTS

To evaluate the data and the level of motor abilities of the group of athletes, compared to non-athletes, we had to use a generally accepted battery composed of the following test trials:

1. *Sit-Ups in 30 seconds* - abdominal presses – endurance of the abdominal and thigh muscles.

2. *Sit-and-Reach* - flexibility test (using 15 cm from the level of the feet).

3. *Standing Broad Jump* - long jump - test of explosive strength of the lower extremities.

4. *6 – minute run*, (min) – test of cardiac endurance and lung capacity.

5. *Pushups for chest in 30 seconds* – push-ups – muscular endurance

6. *Shuttle Run 3 x 10 meter* – shuttle with change of direction – measures speed and agility.

The results obtained from the test trials to assess the level of motor abilities of the group of athletes (EG) compared to non-athletes (CG) from the statistical variation analysis of the data are presented in the following table No. 2.

Table 2. Average values and variability of the signs characterizing motor abilities.

Indicators	Group	$\bar{X}$	S	V%	p
1. Sit-Ups in 30 seconds	CG	19.8	5,35	27,02	p>0,05
	EG	21,35	4,89	22,9	
2. Sit-and-Reach (cm)	CG	2,95	1,45	49,15	p>0,05
	EG	3,26	1,87	57,36	
3. Standing Broad Jump (cm)	CG	178.25	26.12	14.65	p>0,05
	EG	180.05	17.77	9.86	
4. 6-minute run, (min)	CG	901.75	128.04	14.19	p>0,05
	EG	1001.45	105.6	10.54	
5. Pushups for chest in 30 seconds	CG	18.35	7.32	39.89	p>0,05
	EG	19.75	6.25	31.64	
6. Shuttle Run 3 x 10 meter	CG	9.58	0.71	7.41	p>0,05
	EG	8.47	0.6	7.08	

The aim of this initial experiment was to track the development of motor potential in both the sports and non-sports groups. Analysis of the level of general physical fitness

assessment showed that participants in the control group (CG) demonstrated significantly lower values in almost all indicators compared to the experimental group (EG).

Despite the differences in mean values, the p values ($p > 0.05$) indicate that the observed differences are not statistically significant. This may be due to multiple factors, including sample size, training experience of the participants and other individual characteristics, as well as the small age group

of 8–12, which is characterized by undulating development in ontogenesis. The results of the testing of the experimental groups show that the development of motor skills is associated with certain dependencies that can be observed at different stages of the learning and training process.

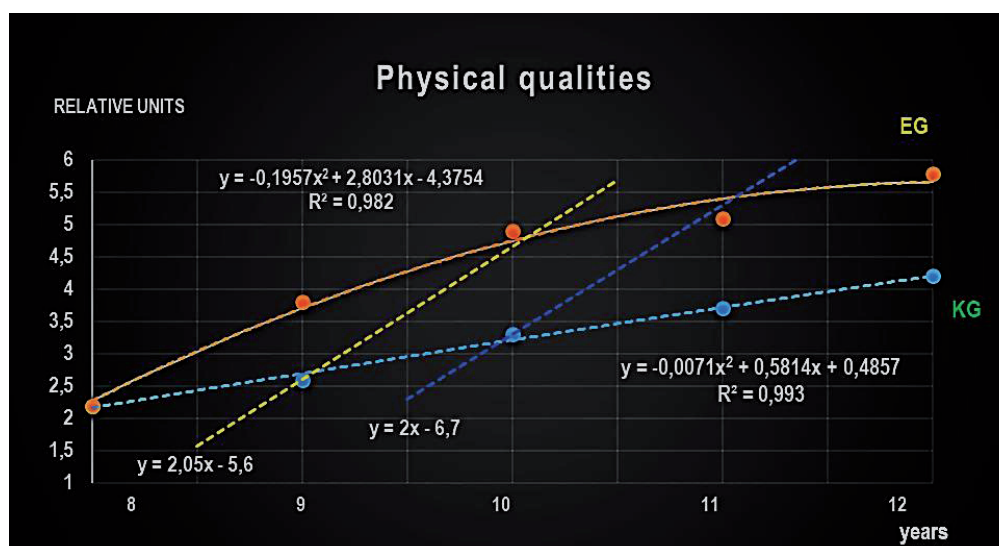

Figure 1. A generalized model for the role of “Upbringing in the formation of physical qualities.

The presence of stages in terms of the improvement of motor structures is also outlined. If we work with the concepts of mathematical modeling, we could formulate saturation zones for each age, with the educational factor playing a role only in reaching them more quickly. Figure 1 presents a generalized model for the role of ‘education in the formation of physical qualities’.

The test battery used at this stage proved successful for the needs of this pilot experiment as it was previously accepted by parents and teachers, whose contingent participated in the study.

II variant: Table 3 presents the results of the success of sports and non-sports students. The higher academic success rate of sports children is proven with extremely high statistical reliability (greater than 99 %).

Table 3. Athletes / Non-athletes.

#	boys			girls			boys and girls together		
Success	athletes	not	difference	athletes	not	difference	athletes	not	difference
<i>Excellent</i>	78%	17%	61	82%	47%	35	79%	34%	45
<i>Very good</i>	13%	30%	-17	18%	31%	-13	15%	31%	-16
<i>Good</i>	7%	26%	-19	0	19%	-19	5%	22%	-17
<i>Medium</i>	2%	26%	-24	0	3%	-3	1%	13%	-12

Figure 2 and Figure 3 present comparative graphs for the academic success of boys and

girls, respectively, for sports players and non-sports players.

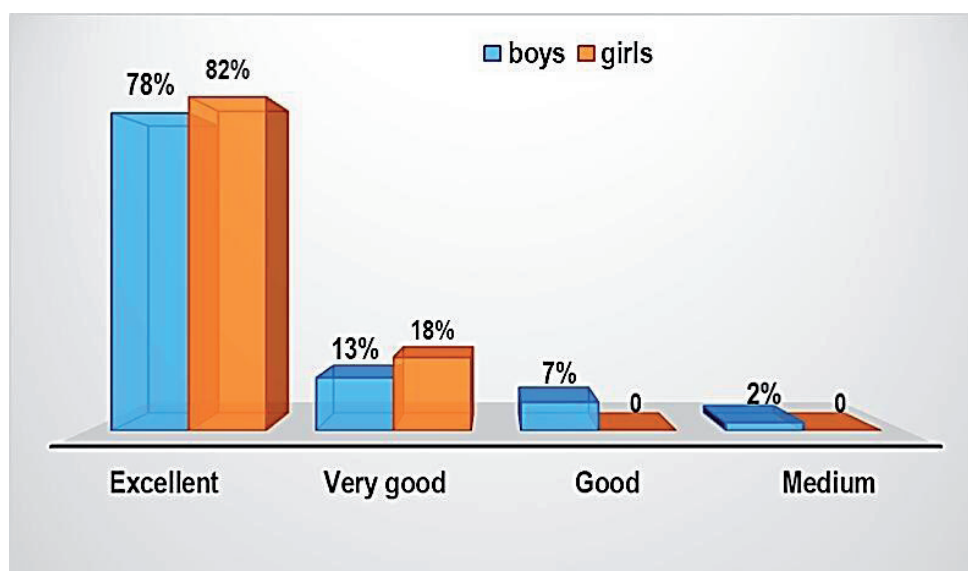

Figure 2. School success of athletes.

For example, nearly 80 % of judo students achieve excellent results (Fig. 2). This is most likely due to the fact that these children become

more disciplined, more organized, and more responsible. This can also be an important motive for parents to direct their children to this sport.

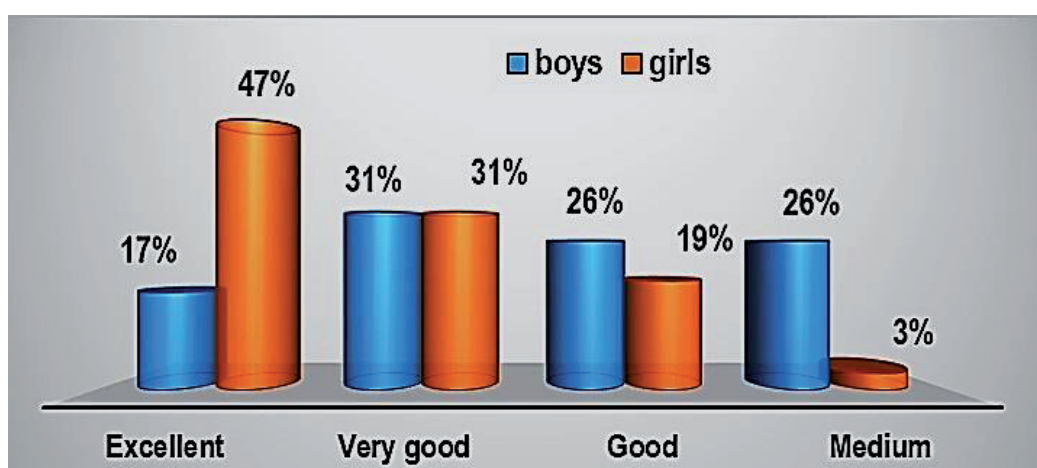

Figure.3 School success of those who do not play sports.

The significantly larger gender differences are striking for those who do not play sports. This applies to the highest level of excellent grades. In this sense, it can be argued that judo positively affects the structural distribution of boys.

DISCUSSION

The results of the study highlight the importance of physical activity for students' academic performance. Children who participate in sports, especially those who practice judo, demonstrate exceptional achievements in

school, with nearly 80 % of them achieving excellent grades. This correlation between sports and education can be explained by a number of factors.

Sports encourage the development of discipline, responsibility, and organizational skills, which are key not only in the judo hall but also in the classroom. Participation in sports activities can improve students' concentration and focus, which in turn leads to better academic results. Judo as a sport offers exceptional opportunities for physical education and development of the child's body

and character. Judo training in most cases has a very big impact on positive changes in children, in their mastery of basic motor skills. But this mastery does not come suddenly and we must remember that children are not just 'adults in miniature'. For almost every skill, the developing child must go through a series of developmental stages.

CONCLUSIONS

The physical capabilities of children of primary school age allow for the implementation of an optimally demanding motor regime, which has a beneficial positive impact on the individual organs and systems of the child's body.

Relatively small differences in the physical development of the body between girls and boys allow them to effectively and fully participate in similar physical activities. The analysis shows that the improvement of motor structures follows a certain stage, in which each phase is important for the progress of individuals. The age of 10 is considered the most favorable period for the development of

motor skills and they are able to perform more difficult coordination exercises. The ability to develop fine motor skills also increases.

Our research shows that the judo educational program has a strong positive effect on the behavior of children of primary school age and corresponds to the socially sought-after traits expected by families and teachers at school. To attract more children to judo halls, it is necessary to emphasize the positive aspects of practicing this sport and to ensure that this information reaches parents.

*NOTE:

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared by the author and the institution.

Financial Disclosure: The developed analysis is under the Centre of Excellence "Heritage BG", funded by the Operational Program "Science and Education for Smart Growth – Phase 2.

Declarations of informed consent have been signed regarding the publication of survey data.

BIBLIOGRAPHY

Antonova, Khristov, Alexandrova, Muravyov, Velcheva 2017: *Antonova Nadia, Khristov Khristo, Alexandrova Anika, Muravyov Alexei, Velcheva Irena*. Development of experimental microfluidic device and methodology for assessing microrheological properties of blood. *Clinical Hemorheology and Microcirculation*, V. 83, 3, 231-245. IOS Press, 2023, DOI:10.3233/CH-221631, 231-245. SJR ISSN:1386-0291.

Angelcheva 2023: *Angelcheva, Mariana*. Complex SPA program effect on overweight women's physical condition and well-being – *TRAKIA Journal of Sciences – St. Zagora*: 2023, Vol. 21, Suppl.1, 556-560, eISSN 1313-3551.

Brian 2008: *Brian N. W.* Judo Memoirs of Jigoro Kano, Trafford Publishing.

Dimitrova et al. 2018: *Dimitrova Bistra, Mincho Polomenov, Vesela Treneva, Irina Nesheva, Vessela Ivanova, Dimitar Trendafilov*. Социална значимост на уелнес (wellness) културата:

сравнителен анализ по данни от научни изследвания на Галъп интернешънъл (Gallup International) [Sotsialna znachimost na uelnes (wellness) kulturata: sravnitelnen analiz po dannii ot nauchni izsledvania na Galap interneshanal. Monografia. Izd. Avangard, Sofia: 89-104, parvo izdanie. ISBN: 978-619-160-989-5].

Dimitrova, Nesheva 2021: *Dimitrova, Bistra. Nesheva, Irina*. Research to improve health care for women with normal pregnancy applying recreational wellness activity - *Trakia University – 6 International Scientific Conference – Online 'Business and Regional Development' Trakia Journal of Sciences*, Vol. 19, Suppl. 1, Series Social Sciences, 684-690, eISSN 1313-3551.

Dimitrova, Tomova 2025: *Dimitrova, Bistra & Tatiana Tomova*. A Wellness lifestyle, emotional intelligence, workplace and leadership success. *International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry*

and Niche Tourism. 6 (2), 51-56, ISSN 2603-4921 (online). Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>

Dimitrova et al. 2020: *Dimitrova Bistra, Pencho Geshev, Vesela Treneva, Irina Nesheva, Velichka Aleksandrova, Vessela Ivanova, Dimitar Trendafilov.* Dinamika na indeksite za uelbiyng i shtastie: sravnitelen analiz po svetovna baza danni, saobrazno statisticheski danni ot dokladi na OON. Monografia. [In Bulgarian]. Izd. Avangard, Sofia: 34-36, parvo izdanie. ISBN: 978-954-718-644-6].

Dimitrova et al. 2021: *Dimitrova, Bistra, Nikolay Izov, Velichka Alexandrova, Rumen Iossifov, Darinka Ignatova, Dimitar Trendafilov, Vasil Petrov, Gergana Vasileva.* Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. [Smart kognitiven instrumentarium. Vénshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizém. NSA Pres, Sofia: 58-60. ISBN: 978-954-718-675-0].

Donev et al. 2019: *Donev Jordan, Stoyan Andonov, Stefka Djobova, Jordan Jordanov Donev, Oleg Hristov, Ivelina Kirilova, Stoyan Bahchevanski, Rumen Iossifov, Velichka Aleksandrova, Bogomil Angelov, Nataliq Stoyanova.* Comparative study of measuring physical activity among sport students. Original scientific paper. Conference: International scientific congress 'Applied sports sciences. Balkan scientific congress of physical education, sports and health', 15-16 November 2019: 369-374, Sofia, Bulgaria. Proceeding book, NSA press, Sofia. ISBN(Print): 978-954-718-602-6.

Eurofit 1988: *Eurofit.* European Tests of Physical Fitness. Rome: Council of Europe, Committee for the Development and Sport, 180.

García, Carratalá, Sterkowicz, 2009: *García, Jose Manuel, Carratalá, Deval, Sterkowicz, Escobar Molina.* A study of the difficulties involved in introducing young children to judo techniques: A proposed teaching programme.

Arch Budo; 5:121:126.

Kawamura, Daigo 2000: *Kawamura T, Daigo T.* Kodokan New Japanese-English Dictionary of Judo. Tokyo: The Foundation of Kodokan Judo Institute.

Kano 2013: *Kano Jigoro.* Kodokan Judo: The Essential Guide to Judo by Its Founder Jigoro Kano Paperback – Japan Publications Trading Company; August 30.

Movement 1972: *Movement* Physical education in the primary years, Great Britain. Department of Education and Science, London Her Majesty's Stationery Office, Great Britain, ISBN: 0112701353, 9780112701354.

nsi.bg 2024: <https://www.nsi.bg/content/2820/устройства-използвани-от-лицата-за-достъп-до-интернет>.

Parijkova, Hill 1998: *Parijkova Jana, Hill Andrew.* *Physical fitness and Nutrition during growth.* Karger Medical and Scientific Publishers, ISBN: 3805566794, 9783805566797.

Pelletier, Fortier, Vallerand, Tuson, Briure, Blais 1995: *Pelletier Luc, Fortier Michelle, Vallerand Robert, Tuson Kim, Briure Nathalie, Blais Marc.* Toward a new measure of intrinsic motivation, extrinsic motivation, and amotivation in sports: The Sport Motivation Scale (SMS), *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 17, 35-53. <https://doi.org/10.1037/t55190-000>

Popova-Dobreva, 2023: *Popova-Dobreva, Diana.* Health Promotion in Certified SPA and Balneotherapy (Medical SPA) Centres in Stara Zagora Region. – SHS Web of Conferences EDP Sciences, eISSN: 2261-2424, (Vol. 176, p. 01007), 1-5.

Trendafilov, Dimitrova 2013: *Trendafilov, Dimitar, Dimitrova, Bistra.* Aqua spinning as anti-stress health prevention. *Sport Mont, No XI* (37-38-39): 467-473.

Wrisberg, Mead 1983: *Wrisberg Craig, Mead Barbara,* Developing coincident timing skill in children: A comparison of training methods. *Research Quarterly for Exercise & Sport*, 54(1), 67-74. <https://doi.org/10.1080/02701367.1983.10605274>

Хармонично развитие на психически, физически и емоционален уелнес при ученици, практикуващи джудо

Николина Димитрова

Уелнес е преди всичко добро физическо и психическо здраве, добре известно е, че основите на психо физическите и интелектуалните способности се полагат в ранна детска възраст. Джудо спомага за цялостното личностно изграждане. Изследването има за цел да оцени въздействието от тренировките по джудо върху психо емоционално състояние и физическото развитие и дееспособност на деца от начална училищна възраст от 8 до 12 години. Системният подход предполага разработването и на адекватна тестова батерия за спортно-педагогическа оценка на двигателните и психо-физическите качества на индивида. Използваната на този етап тестова батерия се оказва успешна за нуждите на този пилотен експеримент тъй като беше предварително възприета от родители и учители, чиито контингент участваха в изследването. Резултатите показват значително по-големите различия между спортуващите и не спортуващите, не само във физическото им развитие, но прави впечатление коренно различната структура при формиране на интересите им. Джудо като спорт предлага изключителни възможности за творчество, както в областта на високото спортно майсторство, така и за физическото възпитание и развитие на детския организъм и характер. За привличане на повече деца в залите по джудо е необходимо да се акцентира на положителните аспекти от заниманията с този спорт и да се осигури възможността тази информация да достигне до родителите.

Massage Techniques – Traditions and Innovations in Their Application in Bulgaria

Historical Overview

Tatyana Tomova, Mariana Angelcheva
National Sports Academy 'Vassil Levski', Sofia

Abstract: Massage is one of the oldest manual methods used for recovery and prevention. It helps overcome stress and fatigue, improves sleep, boosts vitality, and reduces the risk of socially significant diseases. When applied in a specific sequence, massage techniques affect both locally and reflexively the underlying organs and systems. Numerous Bulgarian and international studies confirm the positive impact of this method. In Bulgaria, massage holds a leading position in recreational and therapeutic procedures at specialized Wellness & SPA centers and massage studios, which are gaining increasing popularity.¹

Keywords: massage, wellness education

Ключови думи: масаж, обучение в уелнес

Tatyana Tomova, PhD, Chief Assistant Prof., NSA 'V. Levski', Department of Sports Medicine, Faculty of Public Health, Healthcare and Tourism, Sofia, Studentski grad, Prof. A. Ishirkov Str.

E-mail: tomova.tatyana@abv.bg

Mariana Angelcheva, MD, PhD, Assoc. Prof., Department of Healthcare, Faculty of Public Health, Healthcare and Tourism, NSA 'V. Levski', 1, Gurguljat Str., 1117, Sofia, Bulgaria.

E-mail: drangelcheva67@gmail.com

HISTORICAL DATA ON MASSAGE

The origin of the term 'massage' points to its early existence in nearly all ancient cultures. The root of the word can be found in ancient Greek: *massein* or *massev* – to rub, to feel, Latin: *massa* – to knead, to stroke, ancient Hebrew: *moshesh* – to feel, Arabic: *massh* – gentle pressing or rubbing.²

Numerous historical monuments testify to the use of massage throughout history.

The first historical document providing evidence of massage application is the **Ebers Papyrus** from Egypt, dating back to 5000 BCE. It describes massage as a method used to expel 'putrid substances' from the body. The illustrations on the papyrus show that the Egyptians were familiar with the basic types of massage techniques (Fig. 1).

¹Petrova, Raykova 2017: 309.

²Mancheva, Markova, Bankov 1962: 7.

Figure 1. Ancient Egyptian Ebers Papyrus.

Massage was also known in **Ancient China and India**, where **various types were developed and specialized schools were established depending on the goals and tasks being addressed**. Many original methodologies were created for the treatment and prevention of various diseases.

In the ancient Chinese medical treatise *Huangdi Neijing* ('The Yellow Emperor's Inner Canon'), written around 3000 BCE, it is stated that massage originated in Central China, and *Anmo* is the oldest term for massage. The term combines two types of influence on the human body. *An* means pressure with retention at a specific point, *Mo* means massage movement along a line or channel. These techniques were used to prevent and treat various diseases by stimulating specific active points.³

Massage reached a particularly high level in **Assyria and Babylonia** (2000–600 BCE). Cuneiform writings mention its use as a healing method in temples. The prolonged

wars these states engaged in, created a need for a strong army. Massage was applied to heal and strengthen soldiers. This is considered the beginning of **sports massage**.⁴

In ancient Indian texts such as **Sushruta and Ayurveda** ('Book of Wisdom, Science of Life' – *ayu* meaning life, *veda* meaning knowledge), dating back to 1800 BCE, massage is described as a treatment for injuries using roots, oils, minerals, and metals.

In **Ancient Greece**, massage was used as a means of healing and hardening warriors. The earliest references come from Homer's *Iliad* and *Odyssey*, which describe bathing and rubbing of Greek heroes. Many preserved vases and frescoes depict massage application. In the strict regime of Spartan warriors, massage was routinely performed by the soldiers themselves on one another. (Fig. 2). These early forms are considered the origins of **self-massage**, which is still practiced today when needed.

Figure 2. Spartan Warriors.

Herodicus (488–425 BCE) was the **first doctor** in Ancient Greece to **attempt a physiological rationale for massage**. He prescribed it to both sick and healthy individuals.

Hippocrates (460–374 BCE), known as the father of medicine, expanded Herodicus's massage theory. He used massage as a means of recovery and maintaining work capacity, **laying**

³ Goranova 1995: 9; Goranova 1991: 15.

⁴ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 8.

the foundation for rehabilitative massage. His famous words: *'The effect of massage lies in the natural restoration of the body's vital forces.'*

Massage saw significant development in Ancient Rome. Roman physician **Asclepiades** (128–56 BCE) recommended massage alongside natural elements like sun, water, and air. **He refined its technique and combined it with passive and active movements. He also introduced the use of ointments and vibrational massage.**⁵

Claudius Galen (131–201 CE), chief physician of the gladiator school, **described nine types of massage.** He thoroughly developed the application of massage techniques – stroking, rubbing, and kneading – and outlined indications for morning and evening massage. Galen **distinguished**

between training massage and recovery massage, and before gladiators entered the arena, he applied pre-start massage, a concept still used today.

During the height of **the Roman Empire, massage was widely practiced in public baths.** (Fig. 3) Numerous historical monuments in Bulgaria from the Roman era—such as balneotherapy centers near mineral springs—show that massage was highly esteemed over 2000 years ago in places like Hisarya, Momin Prohod, and Sofia. In Pliska, Madara, and Preslav, archaeologists have discovered pools and baths with air heating systems and complex plumbing and sewage networks.

During the Turkish oppression, the healing techniques of the eastern nations spread into our country.

Figure 3. Use of massage in Roman baths.

Arab people practiced massage primarily as a **therapeutic, preventive, and hygienic method.** The well-known **Turkish hammams** had a significant influence on local customs. Massage was performed in bathhouses after exfoliating the body with a coarse scrub and

soaped hands, ensuring that the muscles were fully relaxed and the skin was cleansed with open pores.⁶ **Al-Razi (865–925 CE) described 9 types of therapeutic massage used in a hospital in Baghdad, highlighting its clinical application and diversity.** (Fig. 4)

Figure 4. Turkish Hammam.

⁵ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 10.

⁶ Kraev 2006: 7.

Avicenna (980–1037 CE), in his renowned work *The Canon of Medicine*, provided detailed guidance **on the use of massage in treating various diseases**. He was a strong advocate of hygiene, massage, and physical exercise. Avicenna distinguished the following types of massage: strengthening, relaxing, toning, preparatory (before physical exertion), restorative or soothing (after physical exertion).⁷ Avicenna once said: ‘Massage is truly beneficial and prevents suffering from various diseases.’ He also emphasized: ‘The purpose of massage is to remove waste products from tissues that cannot be expelled through physical exercise.’

Massage developed significantly in Turkey, Persia, Armenia, and other Eastern countries, primarily through the use of public bathhouses.

In Tibet, Korea, and Indonesia, massage was applied for both treatment and recovery. Techniques used are stroking, rubbing, passive movements.

In Tibet, massage was combined with the

application of oils, mud, stones, and herbs.

The Korean massage system focused on stimulating biologically active points to treat various conditions and for preventive care.

Indonesian tradition blended massage with healing colors and herbs, aiming for complete relaxation and rejuvenation.

Among the Karelian-Finnish peoples, massage was widely practiced and even celebrated in folk epics. Finnish massage is known for its distinctive features and methodology – techniques are refined, simplified, and performed with quick, efficient grips.⁸

Massage among the Slavic tribes in old Russia stood out for its authenticity. It evolved alongside bathing rituals, which included rubbing, slapping, and tapping **the body with branches of birch, oak, or maple** to stimulate circulation.⁹ This tradition is still preserved today.

This type of massage remains popular among nearly all Slavic peoples who lived in northern latitudes, where steam baths were essential for maintaining health (**Fig. 5**).

Figure 5. Russian Bath Ritual

During the Middle Ages, the Church considered care for the human body to be heretical, leading to a prohibition on massage. The Renaissance began to shift this view in the 13th century, as intellectual movements challenged religious mysticism. One of the key centers of scientific and massage revival was Padua, whose strategic location enabled cultural and scientific exchange with Eastern civilizations.¹⁰

In the 14th and 15th centuries, anatomical studies were published, reviving interest in body culture and massage. In 1573, Italian scholar Hieronymus Mercurialis published his multi-volume work ‘The Art of Gymnastics’, dedicating significant attention to classical massage as a means of preserving health and treating various ailments.

⁷ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 11.

⁸ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 12.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem: 11.

The development of classical therapeutic massage accelerated in the mid-19th century, led by Swedish medical gymnast **Per Henrik Ling** (1776–1839). Through clinical observation, he created a system for treating musculoskeletal disorders that combined massage with therapeutic exercise. Ling developed the core massage techniques: stroking, rubbing, kneading, vibration. In 1857, French physician **Bonnet** advanced the application of massage for trauma and joint disorders.¹¹

In the second half of the 19th century, massage became closely linked to the progress of biological sciences, anatomy, and physiology. Various reflex massage techniques were developed, based on the interrelations between organs and tissues, viewing the human body as an integrated whole. Mechanical stimulation of receptors through massage techniques produced reflexive effects on internal organs and systems. Scientific evidence supported the beneficial impact of physical exercise and massage on the human body. During this period, techniques were systematized, and indications and contraindications for massage were defined. Both sports and therapeutic massage were refined.

By the late 19th and early 20th centuries, massage gained high recognition among Russian physicians. Doctoral dissertations provided physiological justification for its effects and its role in treating various diseases. A key figure during this time was Russian physician I. Z. Zabludovsky, who in 1889 defended his dissertation titled 'Materials on the Effects of Massage on Healthy Individuals'. This work laid the foundation for **sports massage**, and Zabludovsky went on to establish the first state school for massage studies in Berlin.

In 1924, sports massage was officially introduced into the curriculum of students at the State Central Institute of Physical Culture in Moscow. A pivotal figure in its scientific foundation was Prof. I. M. Sarkizov-Serazini (1887–1964).¹² He developed a structured

system of sports massage backed by scientific research and applied in practice with athletes. The system included new massage techniques, with clearly defined sequence and dosage.¹³

Development and improvement of massage and massage techniques in our country.

In Bulgaria, the development of massage reflects global trends, though with some unique distinctions. Influences came from physicians educated in Austria, Germany, and France, as well as from **folk healers** with their authentic practices.¹⁴

Massage entered clinical practice in Bulgaria in the 19th century. The foundation for therapeutic massage education was laid by prof. A. Sahatchiev. Key contributors to integrating massage as an essential part of physical therapy include Sv. Boykikieva (1956), Iv. Dikanarov (1959), L. Bonev (1963), P. Slanchev (1973), D. Kostadinov, T. Kraev, L. Todorov and colleagues (1980, 1985). Massage and gymnastics are applied in infancy and early childhood as strengthening and preventive methods (**V. Zhelev – 1961**). Segmental-reflex massage was introduced into rehabilitation training programs by Iv. Dikanarov and L. Bonev (1961), and later expanded by Kostadinov, Kraev, and Todorov (1980, 1985).

Sports massage in Bulgaria was included in the curriculum of students at VUF (Higher Institute of Physical Education) in 1945. The first instructors were prof. N. Mancheva and Dr. G. Ekimov. Prof. Mancheva (1903–1979) specialized under Prof. Sarkizov-Serazini. Together with Assoc. Prof. G. Markova-Stareyshinska and **M. Bankov**, authored the first textbook on sports massage in Bulgaria. For students at NSA 'V. Levski', textbooks on sports massage have been published by assoc. Prof. G. Markova-Stareyshinska, M. Voynikov, Prof. L. Kraejdikova, Prof. Z. Goranova, Prof. V. Zhelev M. Voynikov, Prof. L. Kraydzhikova and Prof. Z. Goranova contributed to the introduction of acupressure into sports massage.

¹¹ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 12.

¹² Ibidem: 11-12.

¹³ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 14.

¹⁴ Kraev 2006: 6-7.

Gradually, the teaching of sports massage as an academic discipline and the organization of courses leads to improvement and enrichment with new types of massage techniques and massages.

Today, massage is applied in medical institutions—hospitals, polyclinics, sanatoriums, specialized Wellness & SPA centers, massage studios.¹⁵ It is used for a wide range of conditions where therapeutic massage is indicated.

It can be defined as a kinesitherapeutic passive method that uses certain massage

techniques (approaches) for a dosed mechanical impact on the body. It is a method of mechanical action on the body surface, caused by the hands of the masseur through special techniques or by devices, improving the functional state of the skin, muscles, nerves, fascia, and through them, the internal organs and systems of the human body.¹⁶

The application of massage in the individual faculties and individual educational degrees at the National Academy of Sciences is continuously expanding and upgrading over time (Scheme 1, 2 and 3).

Faculty "Public Health, Healthcare and Tourism"
OKS Bachelor
<i>Specialty: Kinesitherapy</i>
<i>The field and range of knowledge includes:</i>
➤ Classical massage, cosmetic massage, apparatus massage
➤ Massage for injuries and diseases of the musculoskeletal system, sports massage, sauna and massage;
➤ Segmental reflex massage: muscular, periosteal, connective tissue, segmental;
➤ Eastern massages: chinese massage, children point massage;
➤ Specialized massages: massage of the reflex zones (zone therapy) of the feet, palms, ears, abdomen;
➤ Aroma massage;
➤ Prenatal massage.

Scheme 1. Study subjects for **bachelor's programs** in the specialty of kinesitherapy.

Faculty of „Sport“
OKS Bachelor
<i>The field and range of knowledge includes:</i>
➤ Thorough theoretical and practical knowledge of sports massage and its varieties.
➤ Massage for different types of sports.
➤ Massage in sports injuries - increasing the level of competence in trauma treatment.
➤ Recovery sports treatments - apparatus massages, sauna and cupping therapy.

Scheme 2. Courses Studied for Bachelor Programs at the Faculty of 'Sport'.

¹⁵ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 13.

¹⁶ Zhelev, Kraidjikova, Voinikov 2006: 12; Kraev 2006: 8.

SPA culture, eastern and aqua practices	➤ Eastern Practices and Presopuncture
SPA culture, hydro, lito and thalasso practices	➤ Reflexotherapy and massage
Sport for excellence	➤ Sport massage
Physical education and sport	➤ East Asian massage techniques
Sport, fitness, health	➤ Reflexotherapy and massage
Kinesitherapy	➤ Manipulative massage by Terrier ➤ Clinical application of some neuromuscular techniques

Scheme 3. Elective modules for *Master's programmes*.

Masters students gain knowledge, skills and specialized scientific training in the field of massage, in their narrow specialty. Elective courses are designed to expand and complement:

- Techniques and methods of influence and control with massage techniques and Eastern therapies in sports and SPA practices;
- Prevention of Socially Significant Diseases – characteristics, and opportunities for prevention through sport, spa and fitness activities;
- Individual diagnosis and application of effective massage methods and Eastern techniques according to functional status.

CLASSIFICATION OF MASSAGE TECHNIQUES

We have adopted the term technique for individual techniques and grouped them into five main massage ways: stroking, squeezing, rubbing, kneading and shock-vibration techniques. They have their differences in terms of their physiological effects on individual tissues and body parts and are performed in

a specific sequence depending on the purpose of the massage procedure. The sixth group includes movements which are not a specific massage technique, but are a mandatory element of joint massage as they improve and restore joint function.¹⁷

Massage techniques include basic and complementary techniques. Their choice and combination depends on the nature of the disease, the goals and objectives we have set ourselves, as well as the individual characteristics of the one being massaged. The basic ones are applied to most parts of the body, while the additional ones are included depending on the area massaged, the functional state, gender and type of complaints.

Proficiency in more techniques allows for frequent changes of performance and combining them. They are performed with one and both hands sequentially or simultaneously. This prevents strain on the same muscles and allows the hands to rest. Massage techniques are performed with different parts of the upper limb and have specific methodical guidelines.

¹⁷ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 70; Kraev 2006: 54; Zhelev, Kraidjikova, Voinikov 2006: 67-69; Zhelev, Kraidjikova 2009: 58.

CONCLUSIONS:

1. The usage and knowledge of most massage systems enriches the techniques and improves the possibilities for more effective impact;¹⁸

2. Massage performed alone or in combination with other physical means shows a high therapeutic effect and is suitable for the treatment of many conditions;¹⁹

3. Shortens the recovery period and allows for earlier inclusion of athletes in the training and competition process;²⁰

4. Different manual techniques are an effective alternative to combat everyday and professional stress, improve metabolic processes, restore vital energy and psycho-emotional balance;²¹

5. The application of manual techniques relieves pain, fatigue, and removes tension in the body²², restores the function of the cardiovascular system and breathing, and calms the psyche;²³

6. Massage is a powerful factor in increasing our functional capabilities, our level of antioxidant protection and is very important in accelerating healing processes.²⁴

DISCUSSION

The historical overview confirms that massage and the various massage techniques have ancient origins, and that invariably over time, as all sciences have developed, they have progressed and improved continuously. Today, massage treatments are not only established

in medical establishments, but also take a significant place in SPA and WELLNESS centers and massage studios.

In order to improve qualifications and upgrade competences, we find it appropriate to broaden and deepen the training of massage specialists. Annual participation in seminars and courses in the specialty, development of original techniques and creation of own methodologies with elements of different styles are a condition for enriching the methods used for treatment and prevention, in order to improve health and quality of life.

CONCLUSION

Massage techniques are an excellent method of improving health and re-energizing. They are medical wellness tools for many modern conditions. The problems of today's society caused by dynamic and stressful lifestyles are increasingly contributing to increased morbidity and decreased quality of life. This increases the interest and attention in seeking a way out and finding alternative ways to maintain good physical and psycho-emotional health. The application of massage as a healing method alone and/or in combination with other physical methods is an effective alternative to combat stress and its consequences. It will undoubtedly continue to be studied and developed in the future, and its application will not only be for treatment, but also for prevention and maintenance of health in good physical and mental harmony.

¹⁸ Ivanova 2018: 180.

¹⁹ Nesheva, Tomova 2024; Nesheva 2023.

²⁰ Topuzov 2005: 26; Tomova 2020.

²¹ Dimitrova 2024; Dimitrova and col. 2023; Nesheva 2023.

²² Dimitrova 2024; Dimitrova and col. 2023; Nesheva 2023; Tomova 2020.

²³ Mancheva, Markova, Bankov 1962: 54; Kraev 2006: 27, 40; Zhelev, Kraidjikova, Voinikov 2006: 35, 58;

²⁴ Topuzov 2005: 23.

BIBLIOGRAPHY

- Biryukov* 2010: *Biryukov*, Anatoliy. Therapeutic massage // Therapeutic Physical Education and Sports Medicine. Moscow, N 9, 17.
- Goranova* 1995: *Goranova*, Zoya. ANMO – kitaiski lechenben masaj [Anmo – kitaiski lechenben masaj]. ed. National Sports Academy, Sofia, p. 19.
- Goranova, Markova-Stareishinska, Krajdzhikova* 2000: *Goranova*, Zoya, *Markova-Stareishinska, Krajdzhikova*, Leyla. Masaj [Masaj]. NSA Izdatelsko-printna baza, Sofia, 22-26.
- Goranova, Krajikov*, 1991: *Goranova*, Zoya, *Krajikova*, Leyla. Tochkov masaj v sporta [Point massage in sport]. NSA Publishing and Printing Base, Sofia, 15.
- Dimitrova and col.* 2023: *Dimitrova*, Bistra, *Popov*, Nikolay, *Dobreva*, Diana, *Nesheva*, Irina, *Alexandrova*, Velichka, *Angelcheva*, Mariana, *Tomova*, Tatiana, *Angelov*, Bogomil. Talaso i medical SPA kultura, destinacii, usluzhi i terapii [Talamo and medical SPA culture, destinations, services and therapies]. Ed. NSA Press, Sofia first edition (1-187 p.). ISBN: 978-954-718-734-4.
- Dimitrova* 2024: *Dimitrova*, Bistra. Sustainable quality of SPA programs through benchmarking the biomechanical profile of a new aqua spinning methodology. Series on Biomechanics, Vol.38, No.2 (2024), 23-28. DOI:10.7546/SB.03.02.2024.
- Zhelev, Krajikova* 2009: *Zhelev*, Vido, *Krajikova*, Leyla. Massaje – higijen, sporten i kozmetichennykh]. 'Vanguard Prima', Sofia, 14-16.
- Ivanova* 2018: *Ivanova*, Stela. Abdominal massage for prophylaxis and treatment [Abdominalen masaj za profilaktika i lechenie]. Chinese methods of treatment. Volume 3. Collection of articles. Sofia, NSA PRESS, 174-185.
- Ignatova* 2023: *Ignatova*, Darinka. Tracking functional dynamics in motor potential for development of wellness culture. Trakia Journal of Sciences, Vol. 21, Suppl. 3, 2023 (Available online at: <http://www.uni-sz.bg>), ISSN 1313-3551
- Mancheva, Markova, Bankov* 1962: *Mancheva*, Nikolina, *Markova*, Giurgelena, *Bankov*, Minko. Спортен масаж [Sporten masazh], Sofia, Meditsina i fizkultura.
- Nesheva* 2023: *Nesheva*, Irina. Izsledwane effektivnostta na wellness praktiki pri normalna bremenost]. Monograph. Scientific Publishing House NSA Press, Print – Bulged Ltd. 1-132, ISBN 978-954-718-723-8.
- Nesheva, Tomova* 2023: *Nesheva*, Irina, *Tomova*, Tatiana. Alternativni i recreativni podhodi po vreme na bremenost [Alternative and recreational approaches during pregnancy]. Volume 5, Issue 1, Electronic edition, 13-22, e-ISSN: 2603-493X (online). 'Smart innovations in the Recreative (Wellness) Industry and Niche Tourism' / International Scientific Journal for Smart Innovations, Sofia, 2023.
- Pashkulev* 1998: *Pashkulev*, Dimitar. Natural Medicine. Practical guide [Prirodolechenie. Practichesko rakovodstvo]. Sofia, 1998, ISBN – 954-799-740-8., 24.
- Petrova, Raikova, Mollova* 2017: *Petrova*, T., *Raikova*, C., *Mollova*, K. Masajat – istoriq za zdrave, sila i dalgoletie [Massage – history of health, strength and longevity]. Proceedings 'Aging, health, geriatric care ' 18-19 May 2017. Stara Zagora Mineral Baths, 309-314.
- Tomova* 2020: *Tomova*, Tatyana. Kompleks-na metodika za vazstanovqvanе, sled navqhvanе na glezenna stava pri sportisti [Complex methodology for recovery after ankle sprain in athletes]. 'Athletics and Science' (Sofia), 2020, N 1(20), 55-59, ISSN 2603-4263.
- Tomova* 2021: *Tomova*, Tatyana. Масажът – здраве и дълголетие [Massajat – zdrave I dalgoletie]. Том 3, Брой 1 Електронно издание, с.18-22, e-ISSN: 2603-493X „Smart иновации в Рекреативната (Wellness) индустрия и Нишов Туризм“, София, 2021. Available online at: <https://www.scjournalbg.globalwaterhealth.org/aktualen-broi/>.
- Topuzov* 2005: *Topuzov*, Ivan. Масажът в спортната практика – 1 част [Massajat v sportnata practica – 1 chast]// Медицина и спорт, N 2, 2005, 26.
- Topuzov* 2005: *Topuzov*, Ivan. Масажът в спортната практика – 2 част [Massajat v sportnata practica – 2 chast]// Медицина и спорт, N 3, 2005, 23.

Масажни техники – традиции и иновации и тяхното прилагане в България. Исторически обзор

Татяна Томова, Мариана Ангелчева

Масажът е една от най-приятните, релаксиращи и силно терапевтични процедури, практикувани от векове по света. Дори в праисторически времена хората са прилагали масажни техники в ситуации, включващи травма и нараняване, или за облекчаване на хронична болка, с емпирични знания, предавани и усъвършенствани през поколенията.

Масажът е мощен фактор за подобряване на нашите функционални възможности и играе жизненоважна роля за ускоряване на оздравителните процеси и постигане на релаксация. Успешно допълва арсенала от немедикаментозни физикални лечебни методи (като гимнастика, физиотерапия, балнеолечение, санаториално лечение, СПА и уелнес терапии), като терапевтичният му ефект се дължи на естествената регулация и активиране на скритите резерви на организма. Масажът намира широко приложение както в спортната и лечебната практика, така и за профилактични цели. Напредъкът на медицинската наука и опитът на преподавателите позволяват нейното непрекъснато развитие, усъвършенстване, популяризиране и правилно приложение.

Целта на това изследване е да проследи традициите и иновациите в масажните техники, развитието им във времето, влиянието им върху българските школи и потенциала им за запазване на здравето и дълголетието днес.

Как се откри дисонантното културно наследство

How Was Dissonant Cultural Heritage Revealed

Даниела Симеонова-Коруджиева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

при Българската академия на науките

Абстракт: Как се откри дисонантното културно наследство е въпрос, който засяга конкретно една особена категория културно наследство – дисонантното културно наследство. През правно-антропологическа гледна точка се изследва началото на периода на постсоциализъм като момент на „откриване на наследството“. Така както юридически едно наследство бива открито със смъртта на наследодателя, така с края на режима се открива едно ново наследство – дисонантно приемано.

Ключови думи: откриване, отказ, приемане на наследство, казуси

Key words: discovery of heritage, renunciation, acceptance of inheritance, case studies

*Daniela Simeonova-Koroudjieva is a lawyer and anthropologist, Assistant Professor of Political and Legal Anthropology at the Bulgarian Academy of Sciences (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – BAS, Department 'Ethnology of Socialism and Post-Socialism'), attorney-at-law, member of the Sofia Bar Association, and PhD from Sofia University 'St. Kliment Ohridski'.
E-mail: d.koroudjieva@gmail.com.*

УВОД

Началото на периода на постсоциализъм през правно-антропологическа перспектива може да бъде интерпретирано като момент на „откриване на наследството“ по отношение на тази особена категория – дисонантно културно наследство. Наследниците спорят, част от общността от наследници искат да се откажат, други – да приемат новооткритото наследство. Възникват различни казуси – правни (дела за хулиганство при случаи на вандализирани паметници), демонтаж (дела за демонтаж), (време/убежище в музея на отказаното наследство). Може да бъде потърсена аналогия с други дисонантни наследства в търсене на отговори, както и на възможности за управление и разбиране на тази категория културно наследство.

КАТЕГОРИЯТА ДИСОНАНТНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Изследването представя и аргументира едно възможно разбиране за това каква е същността на тази категория културно на-

Паметник на Съветската армия. Акция „В крак с времето“ (2011).
Monument to the Soviet Army. “Keeping Up with the Times” action (2011).

следство и как е създадена тази понятийна конструкция. По отношение на социално-историческите понятия, Козелек приема, че съществува взаимозависимост между устойчивостта и промените в значенията и дългосрочните структурни трансформации в обществото.¹ Което позволява чрез проследяване на промените в понятията да се правят заключения за съдържанието, характера и темпа на значими социални изменения. Тоест понятията служат за индикатор на социалните промени, могат да изпълняват „диагностична функция“.²

Докато значенията на някои понятия остават в техния традиционен смисъл, за други е нужна научна реконструкция за да бъдат разбрани, трети тип са формираните в хода бързи и радикални обществени трансформации, които еднакво и оформят, и тълкуват³.

Такова ли е понятието за дисонантно културно наследство, открито след последната най-съществена обществена и полити-

ческа трансформация в България.

Преди да бъде използвано в българския контекст на нашата дисонантност, родена след 1989 г., то е използвано и успешно наложено в литературата от Тънбридж и Ашуърт,⁴ които изследват дисонантните наследства. Дисонантността съдържа в себе си имплицитно заложено разбиране за музикалната хармония и всъщност – опозицията ѝ, дисхармоничното звучене на несъвместими комбинации от звуци.

Паметниците създадени в периода след 1944 г. могат да бъдат определени, като дисонантно културно наследство. Това определение бе обосновано и защитено в публикации, в дисертацията „Употреби и управление на дисонантно културно наследство (Паметници на монументалното изкуство, 1944–1989)“⁵ и се утвърждава впоследствие в литературата.⁶

Кабаков използва дисонантно наследство в контекста на артефакти, които

¹ Koselleck 2007: 49-60.

² Todorov 2007: 25.

³ Koselleck 2007: 25.

⁴ Tunbridge, Ashworth 1996.

⁵ Simeonova-Koroudjieva 2016. Понятието дисонантно наследство се налага и в статията Simeonova-Koroudjieva 2011: 41-53.

⁶ Например: Kaleva 2017.

Надписи на паметника на ул. „Позитано“ № 20 (2013).
Inscriptions on the monument at 20 Positano Street (2013).

са носители на памет, но не се приемат от всички социални групи.⁷ Вуков, без да използва „дисонантно културно наследство“ разграничава „наследството-ценност“ от „наследството-бреме“, като изрично насочва вниманието си към „наследството“ на социализма и „опитите за неговото осмисляне, съхраняване, представяне и валоризиране“. Вуков обръща внимание на разграничението в разбирането за наследство като *heritage* и като *legacy*. *Heritage* – като желаните, оценностявани и обвързани с престиж пластовете от миналото, като приетите и възприемани като ценни негови ресурси; и *legacy* – като неизбежно даденото, а в този смисъл не непременно положително и ценно.⁸

Постепенно дисонантно културно наследство се превръща в утвърдена конструкция, изградена и на база легалната дефиниция на широкото понятие културно наследство, което включи целия ансамбъл

от наследени ресурси (материални и нематериални).

През 2021 г. международната конференция *Dissonant heritage conference*⁹ утвърждава и налага понятието и допринася за неговото разбиране.

Както отбелязва Артог, ние „сме навлезли в годините на наследството“ и всичко подлежи на архивиране, а „архивите“ съставляват практически всичко и особено „паметта на нацията и основна част от нейното историческо наследство“, като се дава все по-разширена дефиниция на културното наследство¹⁰.

Обсъжда се обаче както културно наследство, така и наследства. Тоест може да става дума за единично наследство, така и за множественост на наследствата, прокарайки се безапелационно връзка между паметта (и различните паметни) за миналото и наследството/та.

⁷ Kabakov 2014: 74.

⁸ Vukov 2014: 138.

⁹ Докладите са публикувани в поредицата 'ICOMOS – Journals of the German National Committee'. Vassileva, A. 'Contextualizing concrete clickbaits. Dissonance, Rejection and Cultural Appropriation of Bulgarian Postwar Heritage', Dimitrova, E. 'Dissonant Post-WW2 Heritage in the Urban Context of Bulgaria: Space, Time, and Building a Culture of Public Debate', Kaleva, E. 'The Indisputed in the Disputed Heritage', Danzl, T. 'Buzludzha / Bulgaria – 'It is Big Stuff'. Ways to materially conserve a ruined dissonant monument', Hitzfeld, G. 'Dissonant heritage versus Consonant Heritage: All equal before the law?' и др. Конференцията Форум за културно наследство: управление и интерпретация; организиран от фондация „Проект Бузлуджа“ през 2023 г. продължава традицията и използването на конструкцията.

¹⁰ Hartog 2004.

Според Лоуентал¹¹ „независимо дали ще го честваме, или отхвърляме, дали ще се придържаме към него, или ще го игнорираме – миналото присъства навсякъде“. Всяка епоха се изправя пред своето наследство с двойно съзнание за задълженост към и възмущение от него; всяка търси по различен начин достигането до компромис или избора между почитта и отхвърлянето; всяка подхранва образи на миналото и настоящето, които отразяват тази болезнена дилема. Според Нора върху руините на тоталитарния режим процъфтява идеологическа деколонизация, която води до взрив на паметта.¹²

Знеполски приема, че от Промяната през 1989 г. досега ние се намираме в непрекъснато интерпретационно напрежение. Животът ни е рамкиран от намиращите труден отговор въпроси: как да се разбере, как да се обясни и как да се оцени това, което е било, това, което става, и това, което ще стане, без да се изпадне в плен на морален

и ценностен релативизъм, на политическа корист или социална демагогия, на манипулативни носталгични стратегии или на нови социални фантазми.¹³

Според Пейчева¹⁴ всяко наследство е свързано с „противоречия, дисонанси, претенции и политики, отнасящи се до конструиране и моделиране, валоризиране и мобилизиране, принадлежност и идентичност, културна специфика и суверенитет, а дефинирането на културното наследство и културната собственост никога не е политически неутрално.

Тук е моментът фокусът да се придвижи към правната антропология и използването на анализа и наблюдението на казуси, свързани с дисонантно културно наследство като подходящ метод да се разкрие същността, съдържанието и разбирането за дисонантното културно наследство.

СИТУАЦИЯ НА ДИСОНАНТНОСТ ОКОЛО ОПРЕДЕЛЕНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Множеството казуси, свързани с това културно наследство са създадени поради настъпването на дисонантното многогласие в контекста на тотално обръщане на политическата ситуация.

Казусите възникват именно поради промяната в отправните рамки на действителността. Макар все по-ясно да се налага виждането, че налице е особена категория минало, което може да бъде означено като дисонантно наследство, няма нормативна уредба, която да регламентира по какъвто и да било начин употребите и управлението на това наследство. Т.е. не са ясни механизмите и принципите на интерпретация на това наследство, налице са и определени етични дилеми на интерпретацията на това наследство, които са предмет на анализ най-вече в изследванията на паметта за комунизма и близкото минало.¹⁵

**Акция боядисване на паметник на Димитър Благоев-Дядото (2013).
Action: Painting of the monument to Dimitar Blagoev–Diadoto (known as “Diadoto”– “The Grandfather”) (2013)**

¹¹ Lowenthal 2002.

¹² Nora 2004: 29.

¹³ Znepolski 2004.

¹⁴ Peycheva 2014.

¹⁵ Напр. Znepolski 2004.

Може да се наблюдава както от една страна *категорично негативно отношение*, отхвърляне на наследството на комунизма във всичките му вариации, решения на властта за премахване (демонтаж) от пространството на местата на памет, свързани с травматичните спомени за старата тоталитарна власт и от друга страна – на *прояви на носталгия*. *Ostalgie* (Ost (east) and Nostalgie (nostalgia)) е понятие, което обозначава подобни процеси в бившата Източна Германия. Може да се наблюдава някакъв вид романтизъм към това минало, както и категорично изразяване на несъгласие с премахването му от публичните пространства с различни мотиви и съображения (включително естетически).

Паметниците от социализма са привиждани и като сцена за сблъсък и размисъл за различните интерпретации на спорни исторически периоди, каквито са началото на XX век и следвоенна социалистическа България¹⁶. И като все по-разпознаваем културен маршрут не само в Бъл-

гария, а и в държавите от бившия Източен блок.

Ситуацията на особено отношение към миналото, което бива възприемано дисонантно днес *не е изолирано българско явление*. В глобален (конкретно западен) контекст може да се наблюдава и да се направи аналогия с дисонантно отношение към паметници и знаци на минало, което днес е нееднозначно приемано, около което се спори, което се пренася към институционалните политики около определени паметници.

Дисонантността на паметниците се свързва с конфликтно, спорно отношение към определено минало, чиито символ са те.

ДИСОНАНТНОТО НАСЛЕДСТВО ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ: АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ

Публичност добила множество акции на протест (или вандализация) на паметници и в друг контекст – може да се наблюдава

Премахване на паметник на Конфедерацията в САЩ (2017).
Removal of a Confederate monument in the USA (2017).

Обезглавен паметник на Колумб в САЩ (2020).
Decapitated monument of Columbus in the USA (2020).

бум на отхвърляне на паметници в контекста на движенията BLM (Black Lives Matter) в САЩ и Западна Европа. Например м. юни 2020 г. в Бостън, САЩ, паметника на Колумб е „обезглавен“ в контекста на протестите и призивите на движението BLM за унищожаване на всички монументи, които засягат чувствата на общността BLM; в Лондон статуята на Чърчил е надраскана с надписи „расист“, има множество призови за премахването ѝ, които налагат известни аналогии с нашата дисонантност.¹⁷

В медиите се описва с подробности промяната (нормативна и смислово-ценностна) в отношението към паметниците, свързани с Конфедерацията в САЩ: например в Джаксънвил републиканският президент на Градския съвет призовава за премахване и преместване на всички градски паметници на Конфедерацията върху обществена собственост и изисква от парковете и служителите по планирането да започнат процеса на инвентаризация на всички подобни символи. В Дърам, издигнатата през 1924 година статуя на Конфедерацията е приета за несъвместима в съвременното общество. В множество градове в САЩ са публично оповестени акции за премахване на монументи от Конфедерацията и Гражданската война (1861–1865). Може да се приеме за символично това, че например статуята на генерал Робърт Е. Лий от Конфедерацията в Шарлотсвил, Вирджиния е унищожена, но бронзът от нея е претопен, за да бъде използван повторно за създаване на публично изкуство, което изразява ценностите на града „за приобщаване и расова справедливост“.¹⁸

Без да подхождаме към фундаментални сравнения, пълнотата на темата налага да се посочи неизбежната аналогия с дисонантността на паметниците, свързани с колониализма и робството в САЩ и наблюденията

на отхвърлянето в български контекст. Тя легитимира допускането, че дисонантността по отношение на определено културно наследство не е само феномен на постсоциализма. То е проява на отхвърляне и маркер за настъпила съществена ценностна промяна в обществото.

ДИСОНАНТНО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ: ПОЛУ-ДЕМОНТИРАНИЯ ПАМЕТНИК НА СЪВЕТСКАТА АРМИЯ (ПСА) В СОФИЯ

В България казусите са много, но може би най-силен обществен отзвук има около тези, свързани с ПСА. Акциите около него са много – напр. „В крак с времето“, казуси с различни надписи по него и последвали дела за хулиганство, акция на солидарност с пънк групата Pussy Riot и много други до най-актуалния: демонтажа на ПСА. Ситуацията около ПСА се променя непрестанно, налице е решение на Столичния общински съвет за преместване на Монумента „Паметник на Съветската армия“ (Решение №168/09.03.2023) и постоянното експониране на скулптурните фигури и барелефи в Музея за изкуството от периода на социализма към Националната галерия или върху друг подходящ държавен терен извън централната градска част на София. Като това решение на съвета вероятно повтаря вече разигран сценарий, приключил с юридическо фиаско: през 1993 г. Столичният общински съвет, взема решение за премахването на паметника, но то остава неизпълнено. И след почти десетилетие неизпълнение, е подадена жалба от група частни жалбоподатели пред Административен съд – София град срещу бездействието на кмета на Столична община да изпълни решението на съвета за демонтаж.

¹⁶ Yanchev 2015.

¹⁷ Източници: <https://www.nytimes.com/2017/08/15/us/protester-arrested-in-toppling-of-confederate-statue-in-durham.html> (Accessed: 14 November 2024)

NYC to consider removing statues of George Washington, create reparations task force amid budget cuts <https://www.foxnews.com/us/nyc-consider-removing-statues-george-washington-create-reparations-task-force-amid-budget-cuts> (Accessed: 14 November 2024)

<https://www.svobodnaevropa.bg/a/30671499.html> (Accessed: 14 November 2024).

¹⁸ https://www.dnevnik.bg/sviat/2023/10/28/4545090_statuiata_na_general_roburt_lii_e_unishtojena_i_shte/ (Accessed: 7 September 2024) и др.

Образувано е административно дело, което с определение е прекратено, Върховният административен съд, потвърждава прекратяването изцяло и окончателно.¹⁹ Понастоящем централните фигури са демонтирани, но междувременно и докато се случва демонтажа, Административният съд постановява спирането му, като това решение също е потвърдено от ВАС (но след фактическото премахване на централните фигури). Неговото битие остава неясно (и някак си висящо между правното и фактическото), но казусът отново прави видима и актуална острата полемика около това наследство, превръщайки полу-демантирания му изглед във визуална метафора за самия преход и постсоциалистическото ни настояще.

ХУЛИГАНСТВО ИЛИ ИЗРАЗЯВАНЕ НА МНЕНИЕ

Проследяването на други казуси, свързани с дисонантно културно наследство – на паметници от социализма, осветляват не само нормативната рамка, приложена към казусите, но и социалния и политически контекст.

Различните акции и действия, извършени спрямо паметници от периода на социализма са юридически интерпретирани противоречиво.

Изследването на съдебната практика разкрива случаи, при които два равностепенни съдебни състава (районен съд) по различни, но и аналогични казуси постановяват – в единия случай на боядисан паметник, че налице е хулиганство, в другия – че

е осъществено право на изразяване с художествени средства.²⁰ Жалбите срещу окончателните решения на българските съдилища и в двата случая са допуснати до разглеждане от Европейски съд по правата на човека (ЕСПЧ) в Страсбург. По тях са образувани двете известни български дела – *Генов и Сърбинска vs. България* (делото за боядисване на паметника на ул. „Позитано“ № 20 в гр. София с надписите „Кой? БКП – позор! Кой!“) и *Ханджийски vs. България* (боядисването на паметник на Димитър Благоев-Дядото като дядо Коледа/дядо Мраз в гр. Благоевград и чувал с надпис „оставка“).²¹ В първия случай българският съд приема, че става дума за изразяване на политическо мнение, а във втория – за хулиганство („тънката червена линия“, минаваща между уместната политическо-коледна шега и грубата неградска хулиганска проява, е премината, казва съдът).

ЕСПЧ развива подробна аргументация за същността на това наследство, изрично извеждайки, че то е част от културното наследство на обществото. Но съдът утвърждава подобни действия като част от правото на изразяване, дори когато е свързано с обратими намеси върху монументите.²² Следва да се отбележи обаче, че има практика на същия съд – ЕСПЧ в обратен смисъл – по делото *Синкова vs. Украйна*,²³ която обратна практика е и причината за особеното мнение по делото *Ханджийски vs. България* на съдията Вехабович. Той обръща внимание на противоречивостта в отсъжданията на самия ЕСПЧ, и че посланието, което се изпраща, според съдия Вехабович, е опасно – винаги когато се извършва оскверняване на паметници, то

¹⁹ Решение № 2, обективизирано в протокол № 24 на СОС от 18.03.1993 г.; Административно дело № 892/2011 г. Жалбата е заведена от група частни жалбоподатели. С определение № 1978/11.05.2011 г. е прекратено производството по делото.

²⁰ *Simeonova-Koroudjieva* 2023.

²¹ [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22sort%22:\[%22kupdate%20Descending%22\],%22languageisocode%22:\[%22BUL%22\],%22appno%22:\[%2210783/14%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-217405%22\]}\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22sort%22:[%22kupdate%20Descending%22],%22languageisocode%22:[%22BUL%22],%22appno%22:[%2210783/14%22],%22documentcollectionid%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-217405%22]})) (Accessed: 26 October 2024)

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22sort%22:\[%22kupdate%20Descending%22\],%22itemid%22:\[%22001-218289%22\]}\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22sort%22:[%22kupdate%20Descending%22],%22itemid%22:[%22001-218289%22]})) (Accessed: 26 October 2024)

²² [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2239496/11%22\],%22itemid%22:\[%22001-181210%22\]}\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2239496/11%22],%22itemid%22:[%22001-181210%22]})) (Accessed: 26 October 2024)

²³ *Simeonova-Koroudjieva* 2023.

²⁴ [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2239496/11%22\],%22itemid%22:\[%22001-181210%22\]}\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2239496/11%22],%22itemid%22:[%22001-181210%22]})) (Accessed: 26 October 2024)

ще бъде оправдано, стига да е резултат от ненасилствен протест, който не причинява щети на статуята или паметника.

Този съдебен диалог,²⁴ който се състои в юриспруденцията на ЕСПЧ и националните съдилища по въпроси, свързани със значението и квалификацията на подобни действия спрямо паметници са допринасят за осмислянето и анализа на категорията дисонантно културно наследство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трудно е наблюдението на собственото общество предвид опасността да считаме за „естествени“ правила или практики, които изглеждат такива само защото сме свикнали с тях.²⁵ Само точното описание на изследва-

ните явления може да ни доближи до вярното им обяснение – а само ако явленията са добре разбрани могат да бъдат и добре описани.²⁶

Настоящото изложение прави опит за такова наблюдение и утвърждава полезността на разбирането за културно наследство не само като безспорна ценност (благо), а и като източник на смисъл и като инструмент на самопознанието в случаите, в които това наследство е дисонантно приемано, в които предизвиква спор и конфликт в общността от „наследници“. Наблюдението и анализът на казуси, свързани с дисонантното културно наследство като методи на политическата и правната антропология допринасят за разбирането на процесите и явленията в постсоциалистическото ни настояще.

БИБЛИОГРАФИЯ

Hartog 2004: Hartog, Francois. Сегашно и сегашност. в – Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето. [Segashno i segashnost. v – Okolo Pierre Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashteto.] София: Дом на науките за човека и обществото. [Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].

Belov 2017: Belov, Martin. Българската конституционна идентичност. Теория, история и значение в контекста на наднационалния конституционализъм. [Balgarskata konstitucionna identichnost. Teoria, istoria i znachenie v konteksta na nadnacionalnia kontitucionalizam.] София: Сиби. [Sofa: Sibi].

Vukov 2014: Vukov, Nikolay. „Наследството“ на социализма: теоретични и методологически предизвикателства. [‘Nasledstvoto’ na socializma: teoretichni i metodologicheski predizvikatelstva.] в – Дни на Наследството 2013, София: АИ „Проф. Марин Дринов“ [v – Dni na Nasledstvoto 2013, Sofia: AI ‘Prof. M. Drinov’] 133-147.

Gellner 1999: Gellner, Ernest. Нации и национализъм. [Nacii i nacionalizam] Со-

фия: Панорама/УИ „Св. Кл. Охридски [Sofia: Panorma/UI ‘Sv. Kl. Ohridski’].

Znepolski 2004: Znepolski, Ivaylo. Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. [Komunizmat – miasto na pamet bez obshtoprieta oporna tochka.] в – сб. Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето. [v – Okolo Pierre Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashteto.] София: Дом на науките за човека и обществото. [Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].

Kaleva 2017: Kaleva, Emylia. Опазване на архитектурното наследство на България от втората половина на XX век. [Opazvanen a arhitekturnoto nasledstvo na Bulgaria ot vtorata polovina na XX vek]. Дисертация, 2017. Университет по архитектура, строителство и геодезия, Архитектурен факултет. [Disertatsia, 2017. Universitet po arhitektura, stroitelstvo i geodezia. Arhitekturen fakultet.] Sofia.

Koselleck 2007: Koselleck, Reinhart. Студии по история на понятията. [Studii po istoria na poniatata.] София: Дом на науките за човека и обществото. [Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].

²⁴ Belov 2017: 99.

²⁵ Rouland 1994: 113.

²⁶ Gellner 1999: 183.

Kabakov 2014: Kabakov, Ivan. Изследователската инфраструктура на културното наследство. [Izledovatelskata infrastruktura na kulturnoto nasledstvo.] в – *Дни на наследството 2013: Лаборатория за креативност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Dni na nasledstvoto 2013: Laboratoria za kreativnost. Sofia: AI 'Prof. Marin Drinov'].

Lowenthal 2002: Lowenthal, David. Миналото е чужда страна. [Minaloto e chuzhda strana.] София: Критика и хуманизъм. [Sofia: Kritika i huumanizam].

Luleva 2013: Luleva, Ana. Увод. В – Лулева, А. (съст.) Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност. [Uvod. V – Luleva, A. (sast.) Balgarskiat XX vek. Kolektivna pamet i natzionalna identichnost.] София: ИК Гутенберг. [Sofia: IK Gutenberg]

Nora 2004: Nora, Pierre. Места на памет. Между паметта и историята. т.1. [Mesta na pamet. Mezhdru pametta i istoriata t.1.] София: Дом на науките за човека и обществото. [Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].

Peysheva 2014: Peysheva, Lozanka. Увод. В – Дни на наследството 2013: Лаборатория за креативност. [Uvod. V – Dni na nasledstvoto 2013: Laboratoria za kreativnost.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Sofia: AI 'Prof. Marin Drinov'].

Simeonova-Koroudjieva 2023: Simeonova-Koroudjieva, Daniela. Юридическа антропология: Съдебната практика и законът около казуси с дисонантно културно наследство. [Juridicheska anthropologia: Sadebnata praktika i zakonat okolo kazusi s disonantno kulturno nasledstvo] сп. Антропология/Anthropology. [Anthropologia/Anthropology]

Vol. 10 (2) (2023) (46-69).

Simeonova-Koroudjieva 2016: Simeonova-Koroudjieva, Daniela. Употреби и управление на дисонантно наследство (Паметници на монументалното изкуство, 1944-1989). [Upotrebi i upravlenie na disonantno nasledstvo (Pametnitzi na monumentalното iskustvo, 1944-1989). Дисертация, 2016 г. СУ „Св. Кл. Охридски“. [Disertacia, 2016. SU 'Sv. Kl. Ohridski'.]

Simeonova-Koroudjieva 2011: Simeonova-Koroudjieva, Daniela. Без/спорно културно наследство. Новото говорене. [Bez/sporno kulturno nasledstvo. Novoto govorene] сп. Български език и литература [sp. Balgarski ezik i literatura] 2011, 1, 41-53.

Todorov 2007: Todorov, Hristo. Райнхарт Козелек за историята на историческите понятия. Предговор към Студии по история на понятията. [Reinhart Koselleck za istoriata na istoricheskite poniatia. Predgovor kam Studii po istoria na poniatia.] София: Дом на науките за човека и обществото. [Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto].

Rouland 1994: Rouland, Norbert. *Legal Anthropology*. London: The Athlone Press.

Tunbridge, Ashworth 1996: Tunbridge, John E., Ashworth, Gregory. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester, New York: John Wiley & Sons.

Електронни източници

Yanchev 2015: Yanchev, Pavel. Паметта за изтриване (Available at: https://www.marginalia.bg/pametta-za-iztrivane/fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2XDXubcIsmI2rNr_RqgtQnm28px_nb0o38dHM4WP6_BfD95E0vZnIJL_Y_aem_fatvf1DYzug2Rm_0h_qcAw) (Accessed: 14 November 2024).

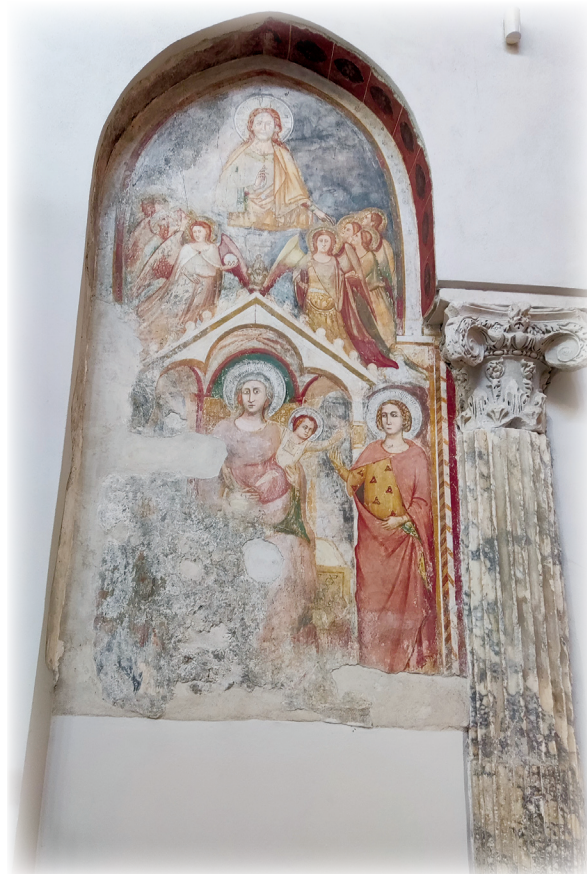
How Was Dissonant Cultural Heritage Revealed

Daniela Simeonova-Koroudjieva

The shift in the social and political paradigm after 1989 inevitably brought a profound transformation in the sphere of cultural heritage and in understanding of what constitutes cultural heritage.

The dissonance of views and interpretations surrounding certain heritage emerges immediately after its 'discovery.' Here we draw a terminological analogy with inheritance in law: just as the legacy is opened with the death of the testator, so too the heritage of socialism was 'opened' with the end of the period. It is newly discovered heritage, not part of the established cultural assets or 'antiquities.' This is the mystery of heritage – it comes into being through the disappearance of a historical era.

The approach to the topic is legal-anthropological. The methods employed include case analysis and observation, focusing on a specific category of heritage – dissonant cultural heritage. The study examines the emergence and consolidation of the concept of dissonant cultural heritage. Methodologically, the research is structured around several levels of observation: discourse (laws, judicial and administrative acts, etc.); practices and value systems (activism, dissent, protests). These layered observations, based on selected cases, complement each other and reveal the current configuration of dissonant heritage.

The Palace and Botanical Garden in Balchik – a Possible Nomination for Cultural Landscape of the UNESCO List

Elitsa Bozhkova

Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей при Българската академия на науките

Abstract: The research is a proposal for the UNESCO list of the Palace and Botanical Garden of Balchik for cultural landscape. It is structured following the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. The research could serve as a proposal for cultural landscape for Bulgaria as the country does not have a single one of this type on the World Heritage List.

Key words: World Heritage Sites, nominated property, Queen Maria, criteria, outstanding universal value, integrity, authenticity

Ключови думи: Обекти в списъка за световно наследство, номиниран обект, Кралица Мария, критерии, изключително световно значение, цялост, автентичност

Dr Elitsa Bozhkova works as anthropologist at the Institute for Ethology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. She holds PhD in History of Art from the University of Valencia, Spain and an MA in World Heritage Studies from the Brandenburg Technical University, Cottbus, Germany. E-mail: e_bozhkova@yahoo.com

The Palace and Botanical Garden could be nominated as a world heritage site under the category for cultural landscapes according to type i): landscape designed and created intentionally by man – gardens or parkland. This would be the first nomination of Bulgaria for cultural landscape. Initially introduced as a category back in 1992, cultural landscapes are of three types: i) **landscape designed and created intentionally by people**. This embraces garden and parkland landscapes constructed for aesthetic reasons which are often (but not always) associated with religious or other monumental buildings and ensembles; then ii) **organically evolved landscape** – that falls in two subcategories: a relict (or fossil) landscape and a continuing landscape and iii) **associative cultural landscape** where the natural element dominates.¹

¹ Based on the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC.24/01.

1. Flower garden with view to the sea at the bottom.

1. IDENTIFICATION OF THE NOMINATED PROPERTY

1.a Country: Bulgaria

1.b State, Province or Region: Town of Balchik, Region of Dobrich, North-East Bulgaria

1.c Name of potential nominated property: Architectural Complex the Palace with Botanical Garden – Cultural Landscape

2. DESCRIPTION OF NOMINATED PROPERTY

2.a Summary description and history of the potential nominated property

The garden was built by the Romanian queen Maria (1875–1938) as a summer residence. At the time after the Balkan War in 1913 this part of Bulgaria was included in the territory of Romania for almost 27 years. It was restituted to Bulgaria in 1940 in a diplomatic way, peacefully. Struck by the natural beauty of the place, Regina Maria built a palace and a garden there. The construction started in 1924 and lasted by 1931. It is not the architectural complex that makes the place so attractive but the awesome garden.

Situated on a steep hillside it is a terrace park with view to the sea. There is natural

water that falls into beautiful waterfalls and a rock garden by the small river. The abundance of water refreshes the air, especially during the hot summer days.

There are 3 000 plant species in the Botanical Garden – trees, shrubs and flowers from all over the world. One of the most beautiful and famous among the 200 tree species is the Magnolia tree. Its wonderful white blossoms provoke admiration. It is appreciated for another reason too – the fact that it does not usually grow in Bulgaria but the mild sea climate allows it to survive the winter. There are 1 500 kind of flowers and their scent is indescribable. It is very beautiful upon entering the top terrace and seeing the carpet of different flowers there and the blue sea shimmering at the end of the terrace.

The rose garden is also very rich. But the most notable part of the garden is the place where the cactus collection is. It is really impressive with about 250 cactus species. The collection is the second largest in Europe after the one in Monaco.

There is a French garden with clipped box trees and geometric beds.

Set among streams, waterfalls and ornamental channels the garden is really wonderful, especially during the hot summer

days. The plants of the garden are mostly from Europe, Asia and America. Designed by the French gardener Jules Jeannie, the garden has been part of the teaching facilities of Sofia University since 1955. Among the first to work there have been the landscape designer Nikola Minchev and the technical manager Nikola Momchilov. Due to the climate its profile is tropical and subtropical exotic plants. Apart from the cactus collection, it is famous also with its succulent plants that altogether outnumber 600 species. A greenhouse has been built, that although does not quite fit aesthetically to the whole architectural ensemble, allows such plants to be preserved and exhibited all throughout the year round.

What is interesting about the palace is its unique architecture – a combination of oriental and western motives. Queen Maria Alexandrina Victoria of Edinburgh, a grand – daughter of Queen Victoria has spent her childhood on the island of Malta. It is considered that she liked the oriental architecture there and she wanted to have such elements in her favorite residence. The town of Balchik, inhabited not only by Bulgarians but by people from various background – Turks, Gypsies, etc. shows how different cultures coexist peacefully on one and the same place, so the architecture of the palace reflected on it by the mixture of oriental and occidental elements.

Dispersed among the garden are the palace, the chapel, a villa complex consisting of 10 villas, a water mill and a Roman bath. The Palace was called 'The Quiet Nest' and it was really quiet, situated near the sea were only the sound of the waves was audible. The place is at the very bottom of the bay of Balchik and the sea there is usually serene.

The queen loved the place so much that her will was to have her heart kept after her death in the small chapel in the garden. And it was fulfilled. The chapel itself is a one nave church built predominantly by Balchik stone – limestone typical for the region. The Queen's heart remained in the church by 1940 when the territory was returned to Bulgaria. The heart was escorted to Romania then.

Among the buildings of interest are the villas of the Queen's children and the water mill, which was built in a traditional Bulgarian

style. There is a 'silver' Well and a Bridge of Sights there also. The Italian architects Americo and Augustino designed the buildings for the summer residence.

The Roman bath is related to the Romanian conception that the Romanians are the descendants of the Romans. Buildings with Roman motives could be found in Bucharest and other part of Romania as well.

There are a lot of stone crosses all over the garden as the Queen used to collect such objects. They add something mystical to the place. It was considered that the Queen Maria was a follower of the Bahai religion, which preaches equality and conciliation between the religions in the world with one common God to all.

2.b History and Development

As the area close to the sea is not very stable and there is a threat that the buildings might fall down towards the sea, in the 1980-s a project was implemented to strengthen the shore so that the land to be protected. Thus, some more territory was added in front of the complex and the sea remained further but all this did not change the property's integrity, just the buffer zone in a way expanded as water was pushed off further from the shore. This was with the purpose of strengthening the shore and protecting the area.

3. JUSTIFICATION FOR INSCRIPTION & CRITERIA UNDER WHICH INSCRIPTION IS PROPOSED

3.1.a Brief synthesis

The Architectural Complex the Palace with the Botanical Garden were initially built as a royal summer residence of the Romanian Queen Maria while this territory was taken from Bulgaria after the Balkan war. After its restitution in a diplomatic way in 1940 and the establishment of the communist regime four years later, in 1944, the ownership of the property became statal and it was in 1955 when the Botanical Garden was established. One of the biggest attractions is the collection of giant cacti growing outdoors from April to October. This is the second of this kind in Europe after that one in Monaco. The collection of 600 specimens

of giant succulents, some of which bloom only once in 100 years is also impressive. Between the most beautiful wildflowers in the garden are the water lilies and the magnolias, as well as the gorgeously arranged collection of annual plants at the entrance. The selection of palm-trees includes 33 species, some of which are more than 50 years old. Here you can see rare and exotic trees such as rubber trees, oriental raisin trees, paper mulberry, red juniper, ancient Ginkgo biloba, evergreen magnolia, etc. Of interest is also the Metasequoia, which was considered extinct until during a scientific expedition in China a Bulgarian scholar found a living plant.

3.1.b Criteria under which inscription is proposed (and justification for inscription under these criteria)

The Architectural Complex the Palace with the Botanical Garden could be nominated as a world heritage site under the category 1 for cultural landscapes: landscape designed and created intentionally by man – gardens or parkland. It can be inscribed as a mixed property under criteria (ii), (v) and (vii)

(ii) At the beginning of 20th century, the Palace with its garden showed the connection between occidental and oriental architecture and the creation of the garden, blending local and exotic species of trees and flowers. Its construction reflects on the unity of the different ethnic groups inhabiting the adjacent town of Balchik then. It also reflects on the unity of religions by its diverse buildings in different styles: from Bulgarian traditional via Muslim and Roman architecture.

(v) The cultural landscape, with its local and exotic vegetation and unity of buildings and garden forms a continuing and organically evolved landscape.

(vii) It contains areas of exceptional natural beauty and aesthetic importance.

3.1.c Statement of Integrity

The buildings and garden are at good condition. They are well maintained and the impact of deterioration processes is controlled.

Biological diversity and cultural diversity are closely linked in this case as the cultural landscape has been created simultaneously. The botanical garden offers conservation of biological diversity and is the most representative in the country.

3.1.d Statement of Authenticity

The buildings have remained the way they were but they are not used as a royal residency anymore and so is the garden which now is part of the Botanical Garden of the University of Sofia. However, the form and design, materials and substance, and location and settings are intact and although nowadays the property is open to visitors, it has kept its original structure both in terms of architecture and landscape planning.

3.1.e Protection and management requirements

As the property is managed by two institutions – the Ministry of Culture for the Architectural part and the University of Sofia – for the Botanical Garden, some inter-institutional tensions can occur, such as the two separate ticket offices in order to access the property by buying two tickets, one from each institution and some misunderstandings when it comes to its management are taking place. The buffer zone should also be well outlined.

3.2 Comparative Analysis

The following World Heritage sites relate to the most to the Palace and Botanical Garden in Balchik:

Cultural Landscape of Sintra
Aranjuez Cultural Landscape
Royal Botanic Gardens, Kew
Palaces and Parks of Potsdam and Berlin
Muskauer Park / Park Mużakowski

However, the Palace and Botanical Garden in Balchik can be compared to the most to the Cultural Landscape of Sintra, Portugal, inscribed on the list of UNESCO in 1995 under criteria (ii), (iv) and (v). Similarities between the two nominations include the eclectics of the architectural styles and the biological diversity typical for the two sites.

2. Cactus collection in the garden with view to the sea. On the left can be noted the greenhouse.

3. The silver well.

3.3 Draft Statement of Outstanding Universal Value

The Architectural Complex the Palace with the Botanical Garden represents a cultural landscape with unique architecture – blend of occidental and oriental style buildings reflecting on the unity of the different ethnic groups inhabiting the region and their different religions as well as the unity of nature and culture in terms of the Botanical Garden with 3000 species making it the most important on the territory of the country.

4. STATE OF CONSERVATION AND FACTORS AFFECTING THE NOMINATED PROPERTY

4.a Present state of conservation

The property is in quite good condition. However, in the past one of the buildings – the smoking room – was destroyed by a land fall, that is why the shore had to be strengthened as due to undersoil water the land in this region is not very stable. After the works that took place in the 1980-s the problem is resolved and there have not been further serious threats so far.

4.b Factors affecting the nominated property

4.b (i) Development pressures and management response

Another important issue is the buffer zone which due the acquisition of land from the sea has expanded and the construction of a hotel

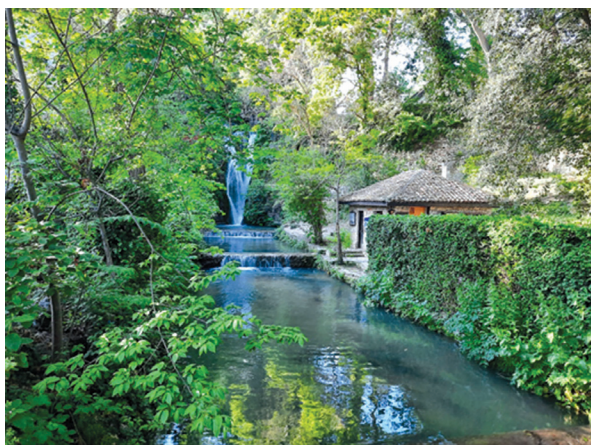
near the complex has been allowed which is quite close to the property and can affect the integrity of the cultural landscape's buffer zone. While in the 1990-s there was no construction near the site, in 2008 nearby the fallen smoking room a hotel was built that does not fit to the architecture style of the Palace and is too close to it. Automobiles of the hotel guests are also allowed to circulate in the supposedly pedestrian lane by the sea which also produces negative effect on the visitors and tourists at the beach.

4.b (ii) Environmental pressures, natural disasters and risk preparedness

Humidity, wind and change of temperatures are among the main factors that influence both buildings and garden. With the climate change the weather becomes more unstable and the natural disasters such as storms and floods, as well as droughts become more frequent. The storm from September 1997 was when the water took away a small bridge at the garden and some plants and trees were also damaged as well as the pavement in certain parts. Recently droughts are more common that can be noted as most of the springs are dry now and many canals in the garden hardly have some water. The drinking water fountains are also dried out.

4.b (iii) Visitation, other human activities and sustainable use

Since Bulgaria has joined the EU the number of Romanian tourists visiting the place has increased significantly throughout the last 20 years. In 2023 there have been 175 803 tourists from 44 countries

4. The waterfall from the bridge of the sights.

5. Nymphaeum.

visiting the site, the largest number of visitors are from Romania – 95 021 adults and 4 849 children, then the Bulgarian tourists, around 50 000, 35 783 adults and 15 439 children. There were tourists from far places such as Thailand, Vietnam, Canada, China, Japan, Korea, USA and others. The increase of the incomes is 35 %, compared to 2022.² 159 events were organized, of which 95 cultural and 64 special – weddings and baptisms. In 2024 was be a 100 anniversary of the establishment of the Palace and even more cultural events took place.

However, due to the fact that the garden is relatively large and there are various routes, tourist impact has not been an issue so far. The space acquired from the sea which is a beach now is also used for concerts, opera and theatre performances in the summer as an openair stage and so is the space at the Roman Bath-Nymphaeum. There is a stone hall too for indoors events such as classical music concerts, theatre performances or book presentations on a smaller scale as the space is not as big as the open-air stage at the beach. In the summer months outdoor activities are more popular and pleasant as the location between the sea shore and the Palace is really beautiful and attracts more visitors.

5. PROTECTION AND MANAGEMENT OF THE NOMINATED PROPERTY

The Palace is a designated archaeological and constructional monument of culture and a monument of the gardening and landscape art,

declared by Statute No 09-128 of the Ministry of Culture, dated 18 April 2002.

The Botanical Garden was declared protected area in 2005 under the legislation for protected territories. It is also a national hub for rare and threatened species.

The property is part of the list of 100 sites of national importance under number 24 and 24 a) for the Palace and the Botanical Garden respectively.

As the architectural complex is managed by the Ministry of Culture and the Botanical Garden by the University of Sofia, there are sometimes difficulties in the establishment of common rules, for this reason since 2002 there are two separate ticket offices so tourists have to queue twice in order to get access to the property. The buffer zone, on the other hand is managed by the local municipality of the town of Balchik, which often due to lack of funding is willing to sell state property to private owners and as a result a hotel was constructed near the palace which can influence in a negative way its aesthetic value.

5.h Visitor facilities and infrastructure

The site is accessible for disabled people up to certain point. There are three parking lots at the three main entrances of the property. Services such as toilets are available both in specific buildings which open with the bar code from the ticket for the architectural part and there are some chemical toilets as well. In terms of facilities, there are informative plans

² https://bgtourism.bg/novini-balchik-nad-175-000-turisti.../ 08/01/2024

6. Rose garden with water canal.

7. French garden.

8. Chapel.

9. The Palace, 'Quiet Nest'.

of the site at its entrance and on the ticket from the botanical garden, also information about the botanical species is available in the garden. There is information about the buildings as well in Bulgarian, English and Romanian language and there are some temporary exhibitions in some of the buildings, related to art, history, etc. There is a restaurant in one of the buildings and some of the villas can be rented for overnight stays. Many weddings take place at the space where the Roman bath and the nearby Chapel are especially in the summer period. Some open-air exhibitions are also taking place in the summer as well as a theatre and an art festival in September called Via Pontica and other cultural events.

5.j Staffing levels and expertise (professional, technical, maintenance)

Mostly maintenance personnel for the garden are necessary on an everyday basis as well as people working at the ticket counters who are able to communicate in foreign languages so that to explain the existence of two ticket offices. Maintenance of the Botanical Garden in the summer months is quite requiring as plants need watering almost every day due to the hot weather.

CONCLUSION

The proposal for nomination of the Palace and Botanical Garden of Balchik is feasible. The country has not inscribed cultural property since 1986 and there are no properties of mixed type or cultural landscape on the list of UNESCO for Bulgaria so including the Palace and Botanical Garden of Balchik in the tentative list of the country would be an asset. Perhaps the proposal can be extended to a serial and transboundary nomination with Romania, including some of the Palaces related to Regina Maria there as well, such as Pelisor or Bran castle. However, this article can be used as a solid basis for further nomination of the proposed site. This would also help for the better preservation and management of the property by establishing management plan and all the necessary requirements for a possible candidature and its monitoring.

10. View of the Palace from the 'pedestrian' lane and the beach with the hotel at the bottom.

6. DOCUMENTATION

6.a Photographs and audiovisual image inventory and authorization form

6.e Bibliography

Boia 2014: Boia, L. Balcic. Miciul paradis al Romaniei Mari, Humanitas, Bucuresti, Romania

Dyankova, Pencheva, Chavdarova 2012: Dyankova, V., Pencheva, L. Chavdarova, M. Изследване на автентичността на лятната резиденция на румънската кралица Мария край гр. Балчик, [Izsledvane na avtentichnostta na lyatnata rezidentsiya na rumanskata kralitsa Mariya krai Balchik], сп. АНАМНЕЗА, Год. VII, кн. 1 – 2, ISSN 1312 – 9295. [ANAMNEZA, VII, 1-2, ISSN 1312-9295.]

Kitanova 2005: Kitanova, S. Университетската ботаническа градина – Балчик: навършени 50 години – кратко описание на дендрологичната колекция [Universitetskata botanicheska gradina – Balchik: navursheni 50 godini – kratko opisane na dendrologichnata koleksia] . – Наука за гората, 3: 117-119. – [Nauka za gorata 3: 117-119.]

Malcheva-Zlatkova 2007: Malcheva-Zlatkova, R. Балчик. Авангард Принт, Русе. [Balchik. Avangard Print, Ruse.]

Minchev, 1968: Minchev, N. Ботаническата градина в Балчик – филиал на Университетската градина. [Botanicheskata gradina v

Balchik – filial na Universitetskata gradina.] сп. Природа и знание, София, бр.10. In [Priroda i znanie, Sofia, 10.]

Nedelchev 1943: Nedelchev, N. Легенда и описание на приказния дворец „Тенха йова“ край белокаменния град Балчик – част втора. Комитет Българска литература, София, pp. 47-48. [Legenda I opisane na prikazniya dvorets 'Tenha Yuva' krai belokamenniya grad Balchik – chast vtora. Komitet Bulgarska literatura, Sofia, 47-48.]

UNESCO, World Heritage Center, 2024. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Paris, UNESCO World Heritage Centre 24/01

Vasilchina 2008: Vasilchina, V. Градът Балчик и дворецът на кралицата. Митове и реалии в балканското културно и художествено пространство (до края на 20-те години на XX век), [Gradad Balchik I dvoretsat na kralitsata. Mitove I realii v balkanskoto kulturno I hudozhestveno prostranstvo (do kraya na 20-te godini na XX vek)], сп. Проблеми на изкуството, бр. 4, ИИИ, БАН, София, 25-33. in [Problemi na izkustvoto, 4, III, BAN, Sofia, 25-33]

<https://bgtourism.bg/novini-balchik-nad-175-000-turisti.../>

<https://dvoreca.com/>

<https://visit.varna.bg/bg/arhitekturno-parkov-kompleks-dvoretsa-i-botanicheskata-gradina.html>

http://unesco-bg.org/file_store/nasoki_unesco_ch.pdf

Архитектурно-парков комплекс Дворецът и Ботаническата градина в Балчик – една възможна номинация за културен пейзаж в списъка на ЮНЕСКО

Елица Божкова

Изследването представлява предложение за вписването на архитектурно-парковия комплекс Двореца с Ботаническата градина в Балчик като културен пейзаж в списъка на ЮНЕСКО. Базира се на ръководните насоки за изпълнение на конвенцията за световно наследство. Включва идентификацията на номинирания обект, неговото описание и характеристиките на вписването с критерии, сравнителен анализ и предложение за изключителна световна ценност. Разгледани са състоянието на обекта и факторите, оказващи влияние на номинацията, както и опазването и управлението на номинирания обект. Изследването може да послужи като основа за предложение за представителната листа като културен пейзаж за България, тъй като страната досега няма вписвания по тази категория в листата за световно наследство.

Брой 8 / 2025 е резултат от изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“, финансиран по процедура за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ № BG16RFPR002-1.014 „Устойчиво развитие на Центрове за върхови постижения и Центрове за компетентност, в т.ч. и на конкретни инфраструктури или техни обединения от Национална пътна карта за научна инфраструктура.

Issue 8 / 2025 is a result of the implementation of project BG16RFPR002-1.014-0011 Sustainable Development of the Center of Excellence “Heritage BG,” funded under the grant aid procedure BG16RFPR002-1.014 “Sustainable Development of Centers of Excellence and Centers of Competence, Including Specific Infrastructures or Their Associations from the National Roadmap for Scientific Infrastructure”.

Съфинансирано от
Европейския съюз

ПРОГРАМА
НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ,
ИНОВАЦИИ И ДИГИТАЛИЗАЦИЯ ЗА
ИНТЕЛИГЕНТНА ТРАНСФОРМАЦИЯ